316.637

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA

BÁNYAI JÁNOS 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ · НОВИ САД ·

3.
2009

316.637

ETO: 821.511.141+811.511.141 YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR TANSZÉKÉNEK FOLYÓIRATA
2009. XL. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM X. évf. 3. sz.

BÁNYAI JÁNOS 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

ÚJVIDÉK
2009.
3.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

A kiadásért felel: Ljiljana Subotić, dékán
Felelős szerkesztő: Láncz Irén
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg), Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Andrić Edit, Cseh Márta, Gerold László és Utasi Csilla
Szerkesztőségi titkár: Kovács Rácz Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta

A szám megjelenését
a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási és Művelődési Titkársága,
valamint a Szülőföld Alap támogatta.

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu

TARTALOM

BÁNYAI JÁNOS 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

HARKAI VASS Éva: Minden megvan
Bevezető sorok a születésnapi számhoz 7

JUNG Károly: A „rác módú" éneklés, avagy egy Tinódi-locus karrierje a délszláv folklorisztikában 9
GEROLD László: Lírikus irodalomtörténész
Sinkó Ervin Kazinczy-tanulmánya 45
FARAGÓ Kornélia: A kérdés végtelenje
Babits Mihály: Esti kérdés 56
SZABÓ Szilvia: Kálnoky László *Szanatóriumi elégia* című versének dialogi(szti)kus olvashatósága 64
BENCE Erika: Hagyománykövetés és XXI. századi verses regény
Schein Gábor: Bolondok tornya 76
TOLDI Éva: Az idegenség alakzatai 84
UTASI Csilla: Heltai Gáspár *Száz fabula* című gyűjteményének lezáró kerete 93
ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: Az olvasás „feltételezett" kultúrája Bácskában a XIX/XX. század fordulóján 102

LÁNCZ Irén: Időkijelölések a szövegben 108
MOLNÁR CSIKÓS László: Sajátos összetételek a mai magyar nyelvhasználatban 129
RAJSLI Ilona: Egy 17. századi jezsuita tudós szerzői és nyelvi attitűdje
Lippay János Posoni kert című művéről 140
PÁSZTOR KICSI Mária: Az aktuális mondattagolás vizsgálata a szerb nyelvészetben 154
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: Az anyanyelv fennmaradását befolyásoló tényezők a vajdasági magyarság körében 172

SADRŽAJ

POVODOM SEDAMDESETOG ROĐENDANA JANOŠA BANJAIJA

Eva HARKAI-VAŠ: Sve je tu
Uvodna reč za rođendanski broj 7

Karolj JUNG: Pevanje „na srpski način", ili karijera jednog Tinodijevog mesta u južnoslovenskoj folkloristici 9
Laslo GEROLD: Istoričar književnosti – lirik
Studija Ervina Šinka o Kazinciju 45
Kornelija FARAGO: Beskonačnost pitanja
Mihalj Babič: Večernje pitanje 56
Silvija SABO: O mogućnostima dijalogi(sti)čnog čitanja pesme
Sanatorijumska elegija Lasla Kalnokija 64
Erika BENCE: Praćenje tradicije i roman u stihu XXI veka
Gabor Šejn: Kula ludaka 76
Eva TOLDI: Modaliteti stranog 84
Čila UTAŠI: Zaključni okvir *Stotinu basni* Gašpara Heltaija 93
Julijana IŠPANOVIČ-ČAPO: „Pretpostavljena" čitalačka kultura u Bačkoj na prelomu XIX i XX veka 102

Iren LANC: Temporalne oznake u tekstu 118
Laslo MOLNAR-ČIKOŠ: Specifične konstrukcije u savremenoj mađarskoj jezičkoj praksi 129
Ilona RAJŠLI: Autorski i jezički modus jednog jezuitskog naučnika iz XVII veka
O delu Požunski vrt Janoša Lipaija 140
Marija PASTOR-KIČI: Analiza aktuelnog raščlanjivanja rečenice u srpskoj lingvistici 154
Eleonora KOVAČ-RAC: Faktori koji utiču na očuvanje maternjeg jezika kod vojvođanskih Mađara 172

CONTENTS

CELEBRATING THE 70TH BIRTHDAY OF JÁNOS BÁNYAI

HARKAI VASS, Éva: Nothing's Lost
Introductory words to the 70th anniversary issue 7

JUNG, Károly: Singing in "Serbian Manner", or else the Career of a Tinódi-locus in South-Slav Folklore 9
GEROLD, László: Lyrical Literary Historian
Ervin Sinko's study of Kazinczy 45
FARAGÓ, Kornélia: Infiniteness of the Question
Mihály Babits: Esti kérdés 56
SZABÓ, Szilvia: A Possible Dialogic/Dialogistic Reading of the
Szanatóriumi elégia by László Kálnoki 64
BENCE, Erika: Following Tradition and 21th Century Novel in Verse
Gábor Schein: Bolondok tornya (*Fools' Tower*) 76
TOLDI, Éva: Forms of Foreignness 84
UTASI, Csilla: The Closing Frame to the Collection of *Száz fabula* by Gáspár Heltai 93
ISPÁNOVICS CSAPÓ, Julianna: The Culture of Reading as can be Presumed at the Turn of the 20th Century 102

LÁNCZ, Irén: Time Markers in the Text 118
MOLNÁR CSIKÓS, László: Specific Compounds in Hungarian Language Use 129
RAJSLI, Ilona: Author's Attitude and Linguistic Attitude of a 17th Century Jesuit Scholar
On the work Posoni kert (The Garden of Posony) by János Lippay . . . 140
PÁSZTOR KICSI, Mária: Studies into the Actual Division of the Sentence in Serbian Linguistics 154
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Factors which Influence the Survival of the Mother Tonge among Hungarians in Vojvodina 172

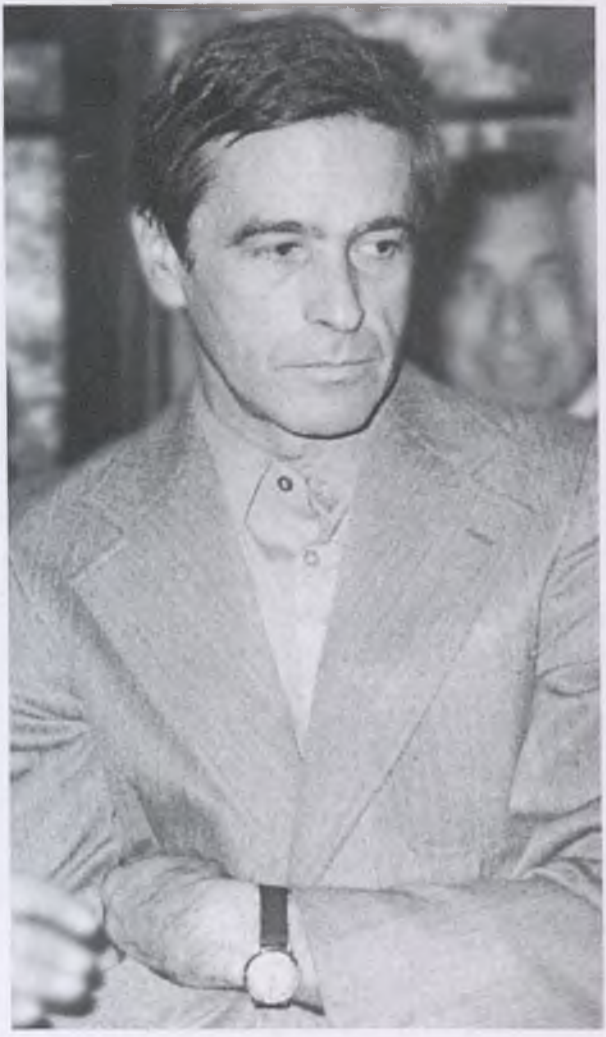

MINDEN MEGVAN

Bevezető sorok a születésnapi számhoz

A cím annak az Ottlik Gézának egyik elbeszéléscíme, aki Bányai János egyik kedvenc írója. Azért illik ide, a tanulmányok élére, mert a Tanár Urat hetvenedik születésnapja alkalmából köszöntő folyóiratszám tanulmányai, szövegei, bár spontán, de érdekes módon bepásztázzák, behálózzák azokat a tudományterületeket, témaköröket és műfajokat-műnemeket, amelyek évtizedeken át Bányai János érdeklődési körébe tartoztak, amelyekről órát tartott az alap- és posztgraduális stúdiumokon, s amelyekről könyveket írt.

Régi magyar irodalom és folklorisztika, Sinkó Ervin (akinek itt említett kötetéről épp Bányai János írt elsőként kritikát) és a szintén kedvenc Kálnoky László; verselemzés és műfaji kérdések, hagyománykövetés és „hagyománytörés", műfaji áthallások és határesetek, magyar irodalmi tradíció és kortárs magyar irodalom, vajdasági magyar irodalom, a nyelv mint az irodalom anyaga, olvasás- és anyanyelvi kultúra... Majdnem minden megvan tehát – és mégsem, hiszen az itt sorakozó témakörök bár érintik, de nem merítik ki azokat a tárgyköröket, amelyek Bányai János több évtizedes tanári, valamint kritika-, esszé- és tanulmányírói gyakorlata során kirajzolódtak.

Amikor a Korunk című folyóirat körkérdésére válaszolva Bányai János összeállította kedvenc 20. századi verseinek „tízes listáját", a legszebb tíz között első helyre épp egy Babits-vers került, a *Balázsolás*, de ott van a listán, valahol az aranyközépen Kálnoky László *Szanatóriumi elégiá*ja is. És még néhány – közismerten – Bányai-kedvenc: Füst Milán, József Attila *Szürkület*e, Nemes Nagy Ágnes, Tandori Dezső *Londoni Mindenszentek* című verse...

Kezdhettem volna ezt a szöveget egy másik analógiával is: azzal, hogy amikor Füst Milán gyűjteményes verseskötetét összeállította, költeményeit (keletkezésük fordított időrendjében) *„újak"*-ra és *„régiek"*-re osztotta. Ezt Bányai János a Füst-líráról írott doktori értekezésében úgy nevezte, hogy a *versek első és második hulláma.* A versek ezen első és második hulláma között mintegy három és fél évtizednyi időbeli eltérés észlelhető. Ha végigtekintünk Bányai János kritikusi, esszé- és tanulmányírói életművén, hasonló módon megmutatkozik a kritika- és tanulmánykötetek két hulláma: a hetvenes évek végéig, valamint az ezredforduló táján megjelent Bányai-kötetek sora. Azt is mondhatnám: szerzőjük *„fehér"* és *„színes"* korszaka. Az előbbi a *Symposion*-könyvek sora, időszaka: a Bosnyák Istvánnal közösen válogatott és szerkesztett *Kontrapunkt* (1964), a *Bonyolult örömök* (1964), *A szó*

fegyelme (1972), a *Könyv és kritika I.* (1973) és *II.* (1977) kötete – jóformán korosztályom irodalmi eszmélésének időszaka.

Mit viszünk magunkkal? – kérdezi Bányai János az ezredforduló legközepén megjelent kötetének címében. Mit hoztunk mi magunkkal a Tanszékre a hetvenes évek közepén? Szellemi poggyászként például a *Földmérő az égen* és a *Kettősségek között* című, Nemes Nagy Ágnes költészetéről szóló Bányai-tanulmányok olvasmányélményét. Ennek a „fehér" korszaknak egyik jól kijelölhető súlypontját a *Könyv és kritika I.* és *II.* kötete jelzi, amelyek (heti) kritikáiban Bányai János megteremti az *„egyszóval"* nevű, egy mondatba sűrített, tömény bírálat műfaját. Érdekes és tanulságos ezeket az egymondatos „egyszóval"-összegzéseket újraolvasni.

Van e fehér sorozat könyvei között, után egy kakukktojás: a jóval később, a kilencvenes évek legközepén megjelent *Talán így* (1995), amely temporálisan már az ezredforduló *„színes"* korszakába vezet: a *Hagyománytörés* (1998), a *Mit viszünk magunkkal?* (2000), az *Egyre kevesebb talán* (2003) című kötetekhez, amelyek fedőlapját Maurits Ferenc illusztrációi borítják. És van két belső kohéziós erő, ami ezt az ebben a pillanatban is íródó életművet egybetartja: a *Kisebbségi magyaróra* (1996) és *A védett vesztes* (*Kisebbségi magyaróra II.*, 2006) két, szintén Maurits illusztrálta (szürke) kötete, valamint a *Talán így*re válaszoló *Egyre kevesebb talán.*

Ezekben a kötetekben vázolja fel Bányai János saját irodalmi univerzumát. A vajdasági (nemrég még jugoszláviai) magyar irodalom, az egyetemes magyar irodalom, a kisebbségi magyar irodalmak, a szerb irodalom, a kortárs magyar irodalom eredményei, kötetei, szövegei alkotják ezt az univerzumot.

Szándékosan nem sorolom fel azok nevét, akik ezt az univerzumot benépesítik: sok nevet és címet, sok szerző sok könyvét kellene felsorolnom az egyetemes magyar líra- és prózahagyományból és a kortárs magyar irodalomból.

Kezdhettem volna ezt a bevezetőt olyan fogalmakkal is, amelyek Bányai János tanári, kritika-, esszé- és tanulmányírói gyakorlatának fontos kulcsszavai: olyanokkal, mint például a *tradíció,* a *megértés,* a *polémia* – és a *paradoxon*, mindenekelőtt, hiszen semmi sem egyértelműen az, ami, semmi sem határolható be problémamentesen, hanem a maga bonyolultságában és átmenetiségében többértelmű és viszonylagos. Mint Medve Gábor kézirata Bébé számára. Talán így – és egyre kevesebb talán. Minden megvan és semmi sincs meg. Egy bizonyos: tudjuk, mit hoztunk és viszünk magunkkal a Bányai-műhelyből…

Harkai Vass Éva

ETO: 821.511.141(497.113)-4 : 39(497) ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

JUNG KÁROLY

A „RÁC MÓDÚ" ÉNEKLÉS, AVAGY EGY TINÓDI-LOCUS KARRIERJE A DÉLSZLÁV FOLKLORISZTIKÁBAN

Singing in "Serbian Manner", or else the Career of a Tinódi-locus in South-Slav Folklore

Bányai János 70. születésnapjára

A tanulmány Tinódi Sebestyén 16. századi szerző egyik históriás énekében említett Kármán Demeter hegedős és az általa alkalmazott „rác módú éneklés" értelmezését vizsgálja a délszláv folklorisztikában. A szerb folklorisztika, Svetislav Stefanović és Stojan Vujičić elemzései és elképzelései alapján úgy véli, hogy Kármán Demeter magyarországi szerb guszlár volt, aki szerb nyelven és „szerb módban" énekelt epikus énekeket Lippa várában a török Ulumán bégnek. A tanulmány ennek az elképzelésnek útját követi főleg a szerb folklorisztikában, s rámutat az egyes szerzőknél található tévedésekre, téves olvasatokra. A szerző a Stefanović és Vujičić által képviselt elképzelést hipotézisnek tartja, amelynek relevanciája kapcsán számos kérdőjel fogalmazható meg. A tanulmány érinti a délszláv hosszúsoros énekek (bugaršticе) valószínű kortárs magyar változatainak kérdését is.

Kulcsszavak: Tinódi Sebestyén, „rác módú éneklés", Kármán Demeter, szerb guszlárok Magyarországon, hosszúsoros énekek (bugaršticák), Svetislav Stefanović, Stojan Vujičić, magyar–délszláv folklór komparatisztika, magyar irodalomtörténet (16. század)

Tinódi Sebestyén, a 16. század talán legfontosabb magyar históriásénekszerzője, egyben az első magyar nyelvű verskötet alkotója és közzétevője írja az *Erdéli história* című terjedelmes históriás éneke harmadik részének végén:

Az Ulumán béköt mondom jó Lippában,
Az várost ő tartja nagy szép szabadságban,
Vitézökkel vagyon oly nagy vígasságban,
Senkitől ő nem fél, vagyon holdoltatásban.

Sok hegedős vagyon itt Magyarországban,
Kármán Demeternél jobb nincs az rác módban,
Sokat csépcsap béknek az Lippa várában
Azt alítja, érte esnék nagy gazdagságba.

Az ő hegedőjét főhajtván rángatja,
Az Ulumán néki csuffságban fogadja,
Minden ajándékval őt meggazdagítja, –
Az fogadás hozá őtet nagy koldússágra.[1]

Az idézett három strófa, különösen pedig a második kettő a 19. és 20. századi magyar irodalomtörténet-írás érdeklődését több esetben is felkeltette; többen kísérletet is tettek értelmezésére. Horváth János a Szilády által kiadott *Cronica*[2] általam is idézett három szakaszához fűzött jegyzetében írja: „...Őt [Kármán Demetert, az idézett helyen tévesen: Kálmán] Szilády és Dézsi mondják nem magyar hegedősnek, de azt legfeljebb a »rác mód« kifejezésbe lehetne belemagyarázni; Tinódi szövege arra nem ad okot."[3] Ugyancsak Horváth János írja egy másik helyen: „Kármán Demetert, kinél Tinódi szerint »a rác módban« jobb hegedűs nem volt, már fentebb említettük; Lippa várában egy török bégnek állt be szolgálatába, ki igen gazdag ajándékokkal biztatta, de aztán megcsalta, úgyhogy Kármán nagy koldusságra jutott. Semmi ok rá, hogy a hegedőst ne tartsuk magyarnak."[4]

A 20. század hatvanas éveinek elején megjelent nagy magyar irodalomtörténet (a „spenót") Tinódi-fejezetében[5] a kérdéses részletre nem térnek ki, s Klaniczay Tibor sem említi a Tinódiról írott dolgozatában.[6] Szilády Áron kritikai kiadása után a *Cronica* száz esztendő múlva, 1984-ben jelent meg újra méltó teljes kiadásban, a Bibliotheca Historica sorozatban.[7] Ez a kiadás szövegében az 1959-ben közzétett hasonmás kiadást[8] vette alapul, a benne lévő szöveg helyenként eltér Szilády olvasatától. A kötethez a bevezetőt Szakály Ferenc írta, aki ugyan idézi a kérdéses Tinódi-locus második két strófáját[9], de a hozzá fűzött kommentárjaiban Kármán Demetert nem tartja szerb guszlárnak. Szakály írja: „Az országban ide-oda vándorló, különböző rendű

[1] TINÓDI 1881. 43.
[2] TINÓDI 1881.
[3] HORVÁTH 2006. 482.
[4] Ugyanott: 212–213.
[5] Sőtér István (főszerk.): *A magyar irodalom története I.* Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest, 1964. 388–393. A fejezetet Varjas Béla írta.
[6] KLANICZAY 1955. Először in: HORVÁTH–NASZÁDOS (szerk.) 1956. 11–24.
[7] TINÓDI 1984.
[8] Bibliotheca Hungarica Antiqua II. A kísérőtanulmányt írta Bóta László, a fakszimile szöveget gondozta Varjas Béla. Budapest, 1959.
[9] TINÓDI 1984. 25.

és rangú énekmondók persze úgyszintén tollukkal – jobban mondva: torkukkal – keresték kenyerüket, tevékenységük azonban némi felületi hasonlatosságok ellenére sem hasonlítható Tinódiéhoz. Ameddig ugyanis Tinódi elsősorban egy nagyszabású programon tudatosan munkálkodó író volt [...], addig emezek általában a rájuk hagyományozódott históriákat és pajzán énekeket verték ki a kocsmákban, a várakban és a nemesi kúriákban tartott összejöveteleken... Tinódi nemcsak érezte, hanem éreztette is ezt a különbséget, elbeszéléseibe ravaszul beleszőtt megjegyzésekkel azt a benyomást igyekszik kelteni, hogy a hegedősök népe afféle elvtelen, pénzért és néhány jó falatért mindenre kapható gyanús társaság: [Itt idézi Szakály a kérdéses Tinódi-locus második két strófáját.]"[10] Majd így folytatja: „De nem volt jobb véleménnyel Tinódi a »magyar módba« éneklő hegedősökről sem... Irodalomtörténészeink több ízben vizsgálgatták már Tinódinak a magyar históriás énekhagyományhoz való viszonyát, mások a délszláv epikus énekekben, megint mások pedig a német »újságoló énekekben« keresték műfaji ösztönzéseit. Mindezen vizsgálódások, úgy érezzük, eleddig legalábbis csak arra voltak »jók«, hogy, a meglehetősen erőszakolt, távoli párhuzamokat túlhajtva, elfedjék Tinódi újításának jelentőségét. Aki ugyanis ismeri a délszláv hősénekek – eme, előre gyártott elemekkel dolgozó, lírai-széphistóriai betétekkel át- meg átszőtt, kevés valós történeti ismeretanyagot tartalmazó, évszázadokon át csiszolódott költemények – építkezési módját, aligha fog különösebb hasonlatosságra lelni."[11] A legutóbb megjelent Tinódinak szentelt tanulmánykötet[12] ugyancsak nem említi Kármán Demetert és a „rác módú" éneklés kérdéskörét. Ráérzett viszont a kérdés komolyságára Demény István Pál először 1997-ben megjelent könyvében[13], melyben a magyar szóbeli hősi epika kérdéskörét járja körül. Ebben írja:

„Vannak még adataink a XVI. századi énekesekről, sőt részben a repertóriumaikról is, de ezek nem hősi epikai vonatkozásúak. Egy részüket nem is könnyű értelmezni. Pl. Tinódi az Erdéli históriának negyed részében közbeveti azt a két versszakot, melyet egyéb források, sőt szövegösszefüggés hiányában nem nagyon tudunk hova elhelyezni. [Demény itt idézi Tinóditól a föntebb általam is idézett második két versszakot a kérdéses ének harmadik részének végéről.] A »rác mód« kifejezés azt sugallja, hogy talán több »irányzat«, »iskola« vagy talán többnyelvű énekmondás is létezhetett Magyarországon a XVI. század közepén. Ráadásul Kármán Demeter az idézett helyen éppen a lippai vár török parancsnokának húzza. Milyen nyelven énekelt neki? Magyarul, törökül, szerbül? Vagy talán csak hangszeres zenéről van szó? Tinódi szűkszavú utalása nyitva hagyja a kérdést."[14]

---

[10] Ugyanott: 24–25.
[11] Ugyanott: 25–26.
[12] CSÖRSZ RUMEN (szerk.) 2008.
[13] DEMÉNY 1997.
[14] Ugyanott: 30–31.

Demény István Pál nyilván nem ismerte Vujicsics Sztoján negyed évszázaddal korábban (1971-ben) már közzétett dolgozatát[15], mely az első, magyarországi irodalomtörténésztől (és komparatistától) származó kísérlet a „rác módú éneklés" kérdésének tisztázására a magyar históriás énekköltés és Tinódi kapcsán. (Egyébként valószínűleg nem ő az egyetlen nem jugoszláviai – ma: szerbiai – magyar és jugoszláv irodalomtörténész, kapcsolattörténész és folklorista, aki Vujicsics tisztázó szándékú cikkét nem ismeri, legalábbis nem hivatkozza. A kérdéses dolgozat ugyanis először az újvidéki HITK egyik korai számában jelent meg[16], másodszor ugyancsak Újvidéken[17], majd Vujicsics tanulmánykötetében[18], abban az esztendőben, amikor Demény monográfiája először megjelent [Csíkszeredán]. Demény 2000-ben elhunyt, tehát művének budapesti kiadása[19] már nem az ő felügyelete alatt jelent meg [2002]. Vujicsics cikke a három újvidéki közlésen kívül magyarul másutt nem jelent meg, abban a reprezentatív budapesti magyar–délszláv kapcsolattörténeti tanulmánykötetben sem [1972], melyet maga Vujicsics szerkesztett.[20] Igaz, a szerkesztő maga egy lapalji jegyzetben megemlíti s megadja lelőhelyét is.[21] Mindebből arra kell következtetni, hogy a 16. századi magyar irodalom kutatói nem is tudnak Vujicsics dolgozatáról, ezért nem is hivatkozza a legutóbb megjelent Tinódi-tanulmányokat tartalmazó kötet sem – mint föntebb már említettem.)

Vujicsics Sztoján (1933–2002) 1971-ben megjelent cikke[22], műfaját tekintve inkább esszének lenne meghatározható; egyetlen lábjegyzet, irodalomjegyzék nélkül. Csaknem négy évtized távlatából újraolvasva a cikket, ma az az olvasó benyomása, hogy ez az Újvidéken publikált szöveg egyfajta könnyed stílusban előadott előzetes vázlat egy megírandó alapos kapcsolattörténeti tanulmány előtt. Hogy ebből az előzetesből milyen irodalomtörténeti tanulmány kerekedhetett volna ki, azt el lehet képzelni Vujicsics korábban (s később) megjelent nagy tanulmányai ismeretében. El lehet képzelni, hogy valamelyik komoly magyar irodalomtörténeti folyóiratban mekkorát „szólt volna" a kérdés kapcsán kifejtett, okadatolt, szakirodalommal alátámasztott tanulmánya. Arról nem is beszélve, hogy a jugoszláv, elsősorban szerb irodalomtörténeti berkekben mit jelentett volna egy ilyen alapos tanul-

---

[15] VUJICSICS 1971.

[16] Lásd az előző jegyzetet.

[17] VESELINOVIĆ ŠULC (vál.) 1982. 69–73.

[18] VUJICSICS 1997. 5–10.

[19] DEMÉNY 2002.

[20] VUJICSICS (szerk.) 1972.

[21] Ugyanott: 94.

[22] VUJICSICS 1971. A dolgozat előadásként elhangzott a boldog emlékezetű újvidéki Hungarológiai Intézet első magyar–délszláv összehasonlító irodalmi tanácskozásának programja keretében, Újvidéken, 1970. november 20-án. A tanácskozás anyagát közli a HITK 1971-ben megjelent 5–6. száma.

mány, ha szerbül is megírta volna. Vujicsics Sztoján ugyanis magyarországi szerb lévén szerbül is publikált, Jugoszláviában is.

Ma már nincs értelme azonban arról meditálgatni, hogy mi lett volna, ha. Mindenesetre komoly oka lehetett annak, hogy ez az előzetes sem nyert szerb nyelven formát a szerző tollából, hanem a magyar szöveget fordították később szerbre egy terjedelmes, szerb nyelvű tanulmánygyűjtemény számára, amely a „Külföldi kritika népköltészetünkről" alcímet viseli.[23] Így is nagyon fontos, hogy szerbül is megjelent, hisz a mai és a közelmúlt délszláv folklorisztikája elsősorban e cikk révén szerzett tudomást Tinódiról és az általa emlegetett Kármán Demeterről.

E filológiai körbejárás után lássuk hát, hogy Vujicsics Sztoján hogy értelmezte e dolgozatom elején idézett Tinódi-locust.

Már a cikk címe is elárulja, hogy szerzője egyértelműen 16. századi magyarországi szerb guszlárt vél felfedezni a Tinódi-féle leírás mögött. Ezt azzal is aláhúzza, hogy a Kármán Demeter nevet is szerb névként értelmezi, illetve „fordítja le": úgy találja, hogy a „rác módban" jeleskedő hegedősnek Dimitrije Karaman volt a neve. A hegedős „szerb" nevét sajátos okfejtéssel magyarázza. A „rác módot" előbb úgy értelmezi, hogy így muzsikáltak, illetőleg adtak elő a „guszlár-kortársak", majd kissé később kijelentő módban fogalmazza meg egyik konklúzióját: „Semmi okunk abban kételkedni, hogy Kármán Demeter (Dimitrije Karaman) a maga repertoárját szerb nyelven adta elő."[24] Filológiai nyomozásának eredményeként bemutatja Petar Hektorović 16. századi horvát szerző nyomtatásban is megjelent művének részletét, melyben ugyancsak a Tinódi által „rác módnak" nevezett éneklésmód (?) korban pontosan megfelelő horvát változatának megnevezése: „Srbski način". S utána közli a délszláv (horvát) népköltészet ma már klaszszikusnak tartott két darabját[25], mindkettő az úgynevezett hosszúsoros verselési módban megalkotott szöveg, amely élesen különbözik a későbbi, epikus tízesekben megalkotott énekszövegektől. Ezt követően fontos megállapítást tesz: „[A rác mód] mindig és következetesen a hosszú sorú népi énekekhez, bugarsticákhoz fűződve [fordul elő]."[26] Vujicsics zárókonklúziója: „úgy tetszik, hogy Tinódi leírása a bugarsticák guszla kísérettel való előadásának egyik korábbi fázisát őrizte meg, amely, úgy tetszik, már a század közepétől végérvényesen kiveszőben volt."[27]

---

[23] Lásd: VUJIČIĆ 1982.

[24] VUJICSICS 1971. 137.

[25] Hektorović művében a Marko Kraljević i brajen mu Andrijaš (Márk királyfi és Andrijaš fivére), valamint a Vojvoda Radosav Siverinski i Vlatko Udinski (Radosav Siverinski vajda és Vlatko Udinski) címen ismert két bugarštica (hosszúsoros ének) szerepel.

[26] VUJICSICS 1971. 138.

[27] Ugyanott: 139.

Vujicsics Sztoján szerint tehát a Tinódi által említett hegedős egyértelműen 16. századi magyarországi szerb guszlár volt, aki szerb nyelven adta elő repertoárját Ulumán bégnek, a „rác mód" pedig – per analogiam Hektorović – hosszúsoros éneket (énekeket), illetőleg guszla kíséretében előadott éneklésmódot jelent.

A magam elképzelései szerint Vujicsics értelmezése szimpatikus, néhány ponton azonban kommentár kívánkozik hozzá. Ezeket a kommentárjaimat majd e dolgozat végén fogom kifejteni, miután a Tinódi-locus délszláv értelmezését (értelmezéseit) bemutatom az olvasónak. Lássuk tehát a délszláv recepciót.

Eddigi adatgyűjtésem szerint a horvát népzenekutatás kapcsán bukkan fel először a kérdéses Tinódi-locus. Franjo Kuhač (1834–1911), a jelentős horvát népdal- és népzenekutató alapvető fontosságú népdalgyűjteményének[28], a *Délszláv népdalok*nak IV. kötetében, az előszóban írja a következőket a délszláv guszlárokról értekezve: „A másik híradás bizonyos híres szerb guszlárról Tinódi Sebestyén (magyar) lantos (Lautist) 1554-ből való verses krónikájában van, ahol Magyarország legügyesebb guszlárjaként bizonyos Kármán Demetert (Dimitrije Krmát, vagy talán Kara-Dimitrije nevűt) említ, aki szláv énekeivel oly nagyon lázba hozta a lippai béget, hogy az valósággal elhalmozta ajándékokkal. Ez a hely így hangzik:[29] (Kuhač ezután eredetiben,

---

[28] Južno-slovjenske narodne popievke. Većim ih dielom po narodu sam sakupio, ukajdio, glasovirsku pratnju udesio, te izvorni im tekst pridodao Fr. S. Kubač. I–IV. Zagreb, 1878–1881., V. Zagreb, 1941.

[29] KUHAČ 1881. 270. A Tinódival kapcsolatos elképzelései előtt ezt írja: „Valamelyik magyar ballada a kragujevaci öreg Milant említi, aki a guszla és a tambura királya." Ezután magyarul idéz két négysoros strófát, de természetesen eszébe sem jut forrását megjelölni. A magyar irodalomtörténetben és a magyar nyelvben járatlan olvasó sok mindenre gondolhat, például arra, hogy valamely magyar népballadával van dolga, melyben a szerb népköltészet szempontjából értékes adatok jönnek elő. Erről természetesen szó sincs, hisz a szöveg nagyon is a 19. századra vall. S valóban: némi utánjárással kiderült, hogy a két strófa a 19. századi magyar irodalom egyik kismesterének, Sárosi Gyulának egyik hosszabb verséből származik, melynek címe: *A világtalan dalnok*. Mivel Kuhač sem tudott hiba nélkül szöveget másolni, íme az általa idézett strófák pontos szövege:

„Kragujévac fejedelmi város,
Nagy faházzal szive Szerbiának.
Itt lakott az ősz Milán, királya
Guszlicáknak és a tamboráknak.
Milan, aki hang között születvén,
Hangvilágot alkotott magának,
Melyben ő, mint szent Ilia hajdan,
Tűzfelhőül ége szép hírében,"

Forrás: SÁROSI 1954. 125. Műköltői alkotás részletéről van szó tehát, melynek forrásértéket tulajdonítani a folklór szempontjából felelőtlenség. Ez Kuhačot nyilván nem zavarta, mint ahogy jó száz esztendő múlva Jovan Deretićet sem, aki a szerb népi epikáról

vagyis magyarul idézi a kérdéses Tinódi-locus második két strófáját, horvát műfordítást nem ad hozzá, még prózai fordítást sem. Ennek oka nyilván abban keresendő, hogy könyve megjelenése idején [1881] minden magára adó horvát értelmiségi tudott magyarul.)

Másfél évtizeddel később (1896) egy horvát világirodalmi sorozat egyik kötetében[30] (Tomo Maretić, a délszláv hősepika későbbi jelentős kutatójának szerkesztésében) a magyar irodalomból vett szemelvények bevezetésében írja a számomra ismeretlen K. Pfann: „[A protestáns korban] megemlíthetünk jelentős számú világi históriás éneket, melyeket a szemtanú Tinódi Sebestyén alkotott, sokszor mint a török–magyar harcok részvevője. Tinódi megénekelte korának számos csatáját [főúri] udvarról udvarra vándorolva, lanttal a kezében. 1560 körül hunyt el."[31] Pfann nem tesz említést Tinódi Kármán Demeteréről.

Úgy tűnik, a kor szerb irodalomtörténészei közül sokan nem tudtak magyarul, vagy nem fordult meg a kezükben Kuhač délszláv népdalgyűjteménye, tehát nem kamatoztatták a Kuhač által említett 16. századi „szerb guszlárt", aki „szláv" nyelven énekelt a hódoltsági Lippában Ulumán bégnek. Erre jó példa (1899-ből) And[rija] Gavrilović tanulmánya, melyben a 16. századi „népi éneklés" (pontosabban: a szerb verses hősepika) nyomairól értekezik.[32] Az egyébként érdekes tanulmány a nevezett korból mindösszesze Benedict Curipeschitz (a tanulmányíró által szerbre „lefordított" néven: Benedikto Kuripešić) „szlovén" szerző 1531-ben megjelent latin nyelvű útinaplója alapján idéz – a délszláv népköltészet korai történetével kapcsolatban valóban nagyon fontos – adatokat. (Az útinapló Ferdinánd magyar király és osztrák császár által 1530-ban Isztambulba menesztett tárgyaló küldöttség útjáról számol be; a küldöttség tagja volt a latin tolmács Curipeschitz is, aki útjuk során a balkáni szláv lakossággal is elbeszélgetett, s naplójába feljegyzett olyan adatokat, melyek a kor élő hősdaléneklésének párját ritkítóan becses adatai.[33]) Gavrilović tehát a „szlovén" tolmács népköltészeti adatai mellé nem teszi oda a Kuhač által már publikált Tinódi-locus – korban egyébként szinte teljesen azonos – szerb szempontból kiaknázható adatait.

Mivel Vujicsics – érthetetlenül és titokzatos módon – nem nevezte meg forrásait, az alábbiakban saját adatgyűjtéseim alapján, időrendben mutatom

---

szóló könyvében újra felmelegíti a kragujevaci öreg Milant, a guszlárkirályt, sőt Tinódi kortársának nyilvánítja. Ebből is látható, hogy mekkora buktatókat rejtenek a felelőtlenül odakanyarított idézetek, melyeket aztán a kései utódok kritikátlanul átvesznek! Lásd a 68. jegyzetet is!

[30] MARETIĆ (uredio) 1896.

[31] Ugyanott: 618.

[32] GAVRILOVIĆ 1899.

[33] Curipeschitz útinaplójának szerb fordítása, fontos adatokat tartalmazó bevezetéssel a fordító tollából: KURIPEŠIĆ 1950. Lásd még a 47. jegyzetet is!

be a vizsgált Tinódi-locusszal kapcsolatos délszláv megnyilatkozásokat. Ezek közül mindenképpen a legfontosabbnak Svetislav Stefanović (1877–1944) 1937-ben publikált dolgozata[34] tekinthető, amely aztán a későbbi délszláv folklorisztikai irodalomban fontos hivatkozási alapul szolgált mindaddig, míg Vujicsics tanulmánya meg nem jelent szerb fordításban is (1982).[35]

Svetislav Stefanović 1877-ben született Újvidéken, itt végezte gimnáziumi tanulmányait is, magyarul tehát jól tudott. Az 1930-as évek második felében több tanulmányt tett közzé, amelyben a délszláv népköltészet magyar vonatkozásait tárgyalta.[36] Ezek egyikében (1937-ben) tárgyalja a kérdéses Tinódi-locust is. A Tinódival kapcsolatos fejtegetéseit az alábbi mondattal indítja:

„A mi szerb népénekeseink létezéséről, valamint a szerb éneklésmód népszerűségéről és kedveltségéről számunkra a legérdekesebb és legfontosabb magyar dokumentumot a 16. század első felében találjuk Tinódi Sebestyén magyar nemzeti költő és krónikás fontos krónikájában."[37] Ezt követően Stefanović röviden összefoglalja a Tinódiról akkor ismeretes legfontosabb életrajzi adatokat, láthatóan Szilády alapozva, a Tinódi-kiadás (RMKT 16, III.) előszava alapján. Természetesen említi Tinódi *Cronicá*ját, az adatok összefoglalásának egyik mondatát azonban érdemes idézni, melyben saját véleményét is hangsúlyozza: „Tinódi tanult énekmondó volt, latinul »literatus«-ként, magyarul »deák«-ként írta alá magát, ami azt a tézisünket bizonyítja, hogy a diákok nemcsak udvari írnokok voltak, hanem tanult udvari énekmondók és költők, akik nemcsak feljegyezték és leírták a kor fontos eseményeit és személyiségeit, hanem ezeket meg is énekelték, elsősorban azokkal a nagyurakkal kapcsolatban, akinek szolgálatában álltak."[38] Azt is megjegyzi, hogy „Énekei nagyrészt száraz krónikák és eseményfeljegyzések, mintsem költői művek".[39] Ennek ellenére Tinódi históriás énekeiről „epikus énekekként" beszél, a szerb hősénekek terminológiájának megfelelően. Ezután tér rá a kérdéses Tinódi-locusra: „Az Erdéli história III. részének végén, a záró strófákban külön megemlíti a szerb éneklésmódot, amely elterjedt és kedvelt volt Magyarországon, ily módon a »szerb módú« éneklésről gyakran idézett és értelmezett kifejezés, amely Hektorovictól is ismert, már korábban feljegyzésre került, a magyar irodalomban.

---

[34] STEFANOVIĆ 1937.

[35] Lásd: VUJIČIĆ 1982.

[36] Összehasonlító szempontú népköltészeti tanulmányainak gyűjteménye: STEFANOVIĆ 1933. Ennek a könyvnek gyakorlatilag változatlan második kiadása, amely mindössze egy rövid megjegyzésben különbözik az első kiadástól: STEFANOVIĆ 1937a. Magyar–délszláv kapcsolattörténeti tanulmánya három jelent meg Stefanovićnak, ezek azonban nem kerültek bele tanulmánykötetcibe.

[37] STEFANOVIĆ 1937. 31–32.

[38] Ugyanott: 32.

[39] Ugyanott.

Tinódi sorai [szerb] fordításban ezt jelentenék:

Mnogo ima pevača (sviraca) ovde u Mađarskoj,
Al od Dmitra Kármána nema boljeg u srpskom načinu,
Sa pognutom glavom kida on svoju violinu – egede,
Uluman baša s radošću ga primaše,
Obogati ga svakojakim poklonima,
Ali ga kocka dovede do prosjaštva."[40]

(Ezután Stefanović idézi Tinódi kérdéses két strófáját magyar eredetiben. Mint az idézett fordításból látható, Stefanović Tinódi nyolc sorát szerbül hat sorra írta át, tehát nem is tekinthető műfordításnak, inkább a nyolc sor jelentését kísérelte meg szerbül visszaadni.)

Ezt követően ismerteti Szilády jegyzetének egy részét, melyet a kérdéses locushoz fűzött: „Tinódi elismerése figyelemre méltó, mivel az ország déli vidékén lakó szláv nemzetiség legkitűnőbb hegedősét mint szakértő tisztelte meg vele."[41] Mikor a kérdéses részben Szilády Kármán Demeter nevét leírja, Stefanović hozzáteszi: „talán Dmitar Karaman?" (Tehát feltételes módban!) Továbbá: „Dmitar Kármán személye közelebbről nem ismert, viszont Lippa vára ismert a mi népköltészetünkben is, Ulumán pasa pedig, a török források szerint Ulama basa, történeti személyiség."[42] Végül hosszabban fejtegeti a magyar igric szó jelentését, s ezzel kapcsolatban határozottan kijelenti: „Ezeknek az énekeseknek [az igriceknek], sem énekeiknek szláv eredete nem lehet kétséges."[43]

Svetislav Stefanović tehát a második délszláv komparatista, aki Tinódinak ebben a dolgozatban vizsgált locusát eredetiben olvasta, (rövidített) szerb fordítását elkészítette, s jelentőségét méltatta a délszláv népköltészet történeti adatainak sorában. Mint majd később utalni fogok rá, Vujicsics említett tanulmánya sem születhetett volna meg Stefanović felismerései nélkül.

Svetislav Stefanovićot a német megszállás után, 1944-ben, Belgrád visszafoglalása után, hazaárulás és kollaboráció vádjával a partizán hatalom rövid úton kivégeztette, személyéről, életművéről, közte népköltészeti tanulmányairól[44] évtizedekig nem lehetett szó. A közvélemény tehát gyakorlatilag elfelejtette a 20. század első felének szerb kultúrájában fontos életművét. Stefanović felfedezései, köztük a magyar művelődéstörténeti és kapcsolattörténeti vonatkozások azonban, úgy tűnik, felszívódtak a szerb folklórtörténetben, s néhány helyen ennek nyomait ma is ki lehet mutatni.

---

[40] Ugyanott. Stefanović fordításának utolsó sora a szövegben ritkított szedéssel jelent meg.
[41] TINÓDI 1881. 409. (Szilády jegyzete.)
[42] STEFANOVIĆ 1937. 33.
[43] Ugyanott.
[44] Lásd a 36. jegyzetet.

Vido Latković (1901–1965) a belgrádi egyetem népköltészet-professzora két írásos megnyilatkozásában is említésre kerülnek azok az adatok, amelyek Stefanović dolgozatának ismeretére utalnak. Tíz esztendővel Stefanović kivégzése után írja a „szerbhorvát népi epika" 18. századi énekesei kapcsán: „Ebben a periódusban említés történik többé-kevésbé hivatásos guszlárokról. Ilyen például Dmitar Karaman, akiről Tinódi Sebestyén, a 16. század első felének magyar költője és krónikása beszél, s akit bizonyos Uluman basa szívesen hallgatott, és ajándékokkal halmozott el. Tinódi szavai szerint ennél a Karamannál nem volt jobb énekes a »szerb módban«."[45] Ugyancsak Latković egyik közbeékelt mondata is tanúskodik Stefanović cikkének ismeretéről: „Az a Malkoč bég, most már mint pozsegai szandzsák, a boszniai Uluma pasával (aki nem más, mint az az Ulumán pasa Lippáról, aki Tinódi magyar krónikás elbeszélése szerint ajándékokkal halmozta el Dmitar Karaman guszlárt), 1545-ben betört Szlavóniába..."[46] Az idézett részlet abból a filológiailag alaposan alátámasztott könyvismertetésből származik, amelyben Latković Benedict Curipeschitz útinaplójának szerb nyelvű fordításáról értekezik.[47] E két apró adat is azt húzza alá, hogy – bár nevének és dolgozatának említése nélkül – Stefanović Tinódival kapcsolatos elképzelései mégsem felejtődtek el nyomtalanul a balkáni szerb kommunista diktatúra korai szakaszában sem.

Latković után Svetozar Matić (1887–1973) egyik dolgozatában bukkan fel Tinódi nevének és az általa megnevezett hegedős „szerbre fordított" nevének említése. Matić írja 1968-ban: „1554-ben a magyar hadfi és költő Tinódi beszél Dmitar Karaman szerb énekmondóról, itt az északra történő elvándorlásról van szó: ebben az irányban menekült 1521-ben Szerémségből Ilona (Jelena) despotáné Magyarország belsejébe..."[48] Nyilvánvaló, hogy Matić a Tinódival kapcsolatos ismereteit Svetislav Stefanović tanulmányából szerezte, de arra nem hivatkozik, mert akkor még nem tehette. (Kármán Demeter nevét Dmitar Karamanként először Stefanović írta le – igaz, kérdőjellel –, de Matić, mint előtte Latković, majd Buturović is, ezt a hipotézist evidenciának tekintette. Mint majd látni fogjuk, ez az evidencia Vujicsics tanulmányának

---

[45] LATKOVIĆ 1954. 202.

[46] LATKOVIĆ 1954a. 334.

[47] Curipeschitz nevével Couripeschitz változatban is lehet találkozni, szerbre „lefordított" neve is előfordul Kuripešić és Kuropečić alakban is. Az útleírás szerb változata: KURIPEŠIĆ 1950. Az eredeti német mű címe: *Itinerarium, Wegrayss Kun. May. potschaft gen Constantinopel dem Türkischen Keiser Soleyman.* Anno XXX–MDXXXI. A szerb fordítás 1950 körül a Zemaljski muzej eredeti példánya alapján készült, melynek címében a szerző neve nem szerepel. Az útleírás modern kiadása, kéziratos változat alapján: Couripeschitz, Benedict: *Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Nicolas Juritschitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Constatinopel 1530.* (1910)

[48] MATIĆ 1972. 231. A tanulmány először 1968-ban jelent meg: *Zbornik MS za književnost i jezik, XVI/2 1968.*

szerb változata megjelenése után tovább erősödik, s napjainkban már megfellebbezhetetlen ténynek tekintik a délszláv – szerb – folklorisztikában.)

Három évtizeddel Stefanović likvidálása után – úgy tűnik – vagy a tilalom hallgatólagos visszavonása, vagy pedig a közmondásos balkáni felejtés hozta magával, hogy nevét és bizonyos műveit említeni lehetett, legalábbis lapalji jegyzet formájában. Đenana Buturović bosnyák folklorista a boszniai muzulmánok epikus néphagyományáról készített terjedelmes tanulmányában[49] írja: „Régebbi adatot hagyott ránk Tinódi Sebestyén (1505–1560), a magyar irodalom protestáns szakaszának (1526–1606) képviselője, a török–magyar csaták szemtanúja és részvevője verses krónikájában, voltaképpen a kortárs eseményekről szóló epikus énekeiben, melyeket Kolozsvárott adott ki 1554-ben Cronica latin címmel, az ismert költő fontos híreket hoz Đmitar Karaman szerb énekmondóról, »szerb módban« énekelt szerb dalok énekeséről. Karaman, Tinódi verse szerint, énekmondásával fellelkesítette »Uluman pasát« Lippa várában. Semmi okunk arra, hogy kétségbe vonjuk Tinódi híreinek hitelességét. A Tinódi által említett Uluman pasa, úgy tartjuk, a török hadvezér és közismert boszniai szandzsákbég volt 1541–1553 között – Ulama pasa. Ulama pasa boszniai szandzsákbégként részt vett számos hadi vállalkozásban Horvátországban és Magyarországon. Egy ilyen hadi vállalkozás során, 1551-ben foglalta el Lippát a Maros bal partján, Temesvártól északra, Aradtól 30 kilométernyire keletre. Valószínűleg éppen abban az esztendőben, amikor Ulama pasa elfoglalta Lippát, hallotta Tinódi, amint Karaman énekelt a boszniai szandzsákbégnek és a boszniai harcosoknak »szerb módban«. Ezzel az adattal Tinódi alátámasztja a hősének-éneklés hagyományát a 16. századi muzulmán katonaság körében. Tinódi közleményéből egy másik fontos következtetés is levonható: a muzulmánok körében szívesen fogadták a keresztény énekmondókat, s a keresztény énekmondók készek voltak énekelni muzulmánok körében is."[50]

Röviddel ezt követően Svetozar Koljević 1974-ben megjelent könyvében[51] bukkan fel ismét Tinódi bennünket foglalkoztató locusának említése és kommentálása a délszláv folklorisztikai irodalomban. Nem elképzelhetetlen, hogy Koljević ismerhette Buturović dolgozatát, hisz (akkor) mindketten szarajevói illetőségűek lévén az ugyanott közzétett terjedelmes tanulmány megfordulhatott Koljević kezében. Erre utalás természetesen nincs Koljevićnél, hisz ő a szerb epikus énekmondás irányából vizsgálja Tinódi históriás énekének két strófáját, Buturović pedig a bosnyák hősepika története szempontjából tartja fontosnak. (A ma bosnyáknak nevezett boszniai etnikumot abban az időben még boszniai muzulmánoknak nevezték.)

---

[49] BUTUROVIĆ 1973.

[50] Ugyanott: 8–9. Ugyanezt megismétli, rövidebb formában, a bosnyák epikus énekek antológiájához írott előszavában: BUTUROVIĆ 1997. 8.

[51] KOLJEVIĆ 1974.

Koljević arról beszél, hogy a 15. és 16. század során a szerb nép Magyarország, Lengyelország és Nyugat-Bosznia, valamint a tengermellék és az adriai szigetek irányába történő migrációja során az epikus énekmondás és az epikus énekmondók is eljutottak a megnevezett területekre, s ennek írott nyomai is vannak. Először Kasper Miaskowski (1553–1622) lengyel költőt említi, aki egyik versében állítólag egy szerb guszlárt említ, aki szomorúan lehajtott fővel húzogatja hosszú vonóját, régi hőséneket énekelve a törökök elleni csatáról.[52] Ezt követően olvassuk Koljević könyvében:

„A feudális epikus környezet hasonló benyomását adják azok a tanúságtételek is, amelyek szerb guszlárokról szólnak, akik föltehetően saját főuraik kíséretében Magyarország irányába húzódtak, s ahol ezeknek énekmondó tevékenysége igen elterjedt volt a 16. század első felében. Tinódi Sebestyén, a híres magyar udvari énekmondó – aki kőbe faragva, gitárjával a kezében ma is ott áll a Nemzeti Színház előtt Budapesten – igen világosan beszél erről:

Mnogo ima pevača (svirača) ovde u Mađarskoj,
Al od Dmitra Karmana nema boljeg u srpskom načinu,
Sa pognutom glavom kida on svoju violinu – egede,
Ulman baša s radošću ga primaše,
Obogati ga svakojakim poklonima,
Ali ga kocka dovede do pijanstva."[53]

(Az énekrészlethez tartozó lapalji jegyzet S. Stefanović fentebb már bemutatott dolgozatára utal vissza. Ugyanerre hivatkozik Đenana Buturović is. Koljević énekidézete azonban több vonatkozásban is pontatlan: ezúttal is bebizonyosodott, hogy a filológia egyik legnagyobb veszélye a téves idézetekben, félreolvasásokban rejlik. Stefanović ugyanis Uluman basáról ír Tinódi-fordításában, ebből lett Koljevićnél Ulman basa, Stefanović fordításának utolsó sora pedig így szerepel tanulmányában: *„Ali ga kocka dovede do prosjaštva."* Ebből lett Koljević átvételében: *„Ali ga kocka dovede do pijanstva."* Mivel ugyanez a téves olvasat – vagyis fölületes átmásolás – Koljevićnél később még néhányszor felbukkan, a Tinódi-locus szövegértelmezése szempontjából fontos kérdéssel a későbbiekben még fogunk foglalkozni a megfelelő helyen.)

Érdemes azonban tovább idézni Koljević Tinódival kapcsolatos elemzését, ami legalábbis ebben a szövegben (1974) még a téves olvasaton nyug-

[52] Ugyanott: 23. Koljević ebben az esetben is figyelmetlenül olvasta forrását. Hieronim Morsztyn (1580–1623) volt az a szerző, aki azt írta, hogy egy szomorú szerb húzogatja hosszú vonóját félrehajtott fejjel, régi dalokat előadván, melyekben a lengyelek és a hősi horvátok verekedtek a törökkel. Koljević idézete nem egészen ezt a tényállást sugallja. A kérdés pontos adatai polonista kutatótól: GEORGIJEVIĆ 1936. 2–3.

[53] KOLJEVIĆ 1974. 23.

szik: „Tinódinak ebből a feljegyzéséből felsejlik, hogy a szerbek Koszovó [a rigómezei csata] után szemmel láthatólag Magyarországon is újra énekmondást folytattak, s valamit meg lehet állapítani az énekmondóról is, ami valószínűleg önmagából is feltételezhető lenne – ámde mégsem jelentőség nélküli. A maga művészete iránt tanúsított odaadása megmutatkozik a hegedű fölötti lehajtott feje jellegzetes képében, társadalmi helyzete az ajándékokban, melyeket hallgatóitól kap, személyes tulajdonságai – valószínűleg leginkább a kocka [szerencsejáték] által, amit koldusbotra juttatta. Mindez együtt nem »szaglik« egy kissé Milija pálinkájára, Podrugović hányódásaira és betyárkodására, Višnjić utazásaira és arra a fogadtatására, amire lelt nemcsak a szerb felkelők körében, hanem valamivel korábban a szerb rája körében is Boszniában és azoknál a »nagy törököknél«, akiknek az ő muzulmán énekeiket énekelte?"[54]

Buturović és Koljević tanulmányának megjelenése után csaknem egy évtizeddel került sor Vujicsics Sztoján bennünket (is) érdeklő tanulmányának szerb nyelvű közzétételére.[55] A szerb fordítás 1982-ben jelent meg egy akkor tekintélyes belgrádi kiadó (a Prosveta) tekintélyes sorozatában (Biblioteka Književni pogledi) kiadott népköltészeti tanulmánykötetben. Mint fentebb már említésre került, Vujicsics szövegét nem a szerző fordította szerb nyelvre. A fordító Magdalena Veselinović Šulc (1920–2008)[56], akinek köszönhetjük Tinódi általam is idézett három strófájának teljes szerb fordítását is, mely így hangzik:

---

[54] Ugyanott: 24. A szövegben emlegetett személyek kapcsán: *Milija* (az eredetiben Starac Milija) a 19. század első felének szerb epikusének-előadója (énekese), hercegovinai származású. Vuk Karadžić néhány igen szép epikus éneket gyűjtött tőle. A maga korának híres énekmondója volt, aki nem vetette meg a pálinkát sem. *Podrugović* (Tešan Podrugović) ugyancsak hercegovinai születésű kereskedő, útonálló (szerb terminológiával: hajduk), a törökök ellen vívott lázadások részvevője. Vuk Karadžić a Szerémségben (Karlócán) találkozott vele, s számos hőséneket gyűjtött tőle, de a feljegyzetteknél sokkal többet tudott. Az epikus szövegeket nem guszla kíséretében adta elő, hanem csak recitálta őket. *Višnjić* (Filip Višnjić [1767–1834] világtalan énekmondó és guszlár, az egyik legjobb) ismert szerb népénekes. Karadžić számos epikus éneket jegyzett fel tőle. Hivatásos énekmondó volt, rengeteget utazott, keresztény és muzulmán közegben egyaránt ismert volt. Mindenütt a hallgatóság és a nagyurak kívánalmainak megfelelő énekmondást folytatta. Török nagyuraknak (Boszniában) muzulmán tematikájú repertoárját adta elő, keresztény közegben (eljutott állítólag Temesvárra is) pedig törökellenes repertoárját.

[55] Lásd: VUJIČIĆ 1982.

[56] Magdalena Veselinović Šulc komparatista pályája során magyarul és szerbül is publikált; könyveit és dolgozatait Veszelinovich Magdolnaként, Anđelić Magdolnaként, Veselinović Šulc Magdolnaként, Magdalena Veselinović-Anđelićként is jegyezte. Munkásságának bibliográfiája (1981-ig): *Narodno stvaralaštvo – Folklor* 20(1981) No 77., 89–96., 1984-ig: *Filozofski fakultet 1954–1984. Bibliografije*, Novi Sad, 1984. 789–797.

Spominjem u dobroj Lipi Uluman-bega,
Jer on grad drži u velikoj slobodi,
Sa vitezima se uveliko veseli,
Ne boji se nikoga, uživa poštovanje.

Ima mnogo guslača ovde u Mađarskoj,
Ali od Dimitrija Karamana nema boljeg u rackom načinu,
On uveseljava bega u gradu Lipi,
Tvrdi da je za to stekao veliko bogatstvo.

On svoje egede (gusle) kida pognute glave,
Uluman to prima kao razonodu,
Obasipa ga bogatim poklonima, –
Ova služba ga je dovela do prosjačkog štapa.[57]

A tanulmánykötet összeállítója, Svetozar Koljević Vujicsics dolgozatának szerb fordítása elé rövid eligazító kopfot illesztett, melyben elmondja, hogy a tanulmány alaptételeit megtaláljuk a korábbi tudományos irodalomban is, különösen S. Stefanović cikkében. (Ezt a tanulmányt ismertettem jómagam is föntebb.) Vujicsics dolgozatának közlését (szerb fordításban) az indokolja, hogy Stefanović Tinódi-fordítása (a kérdéses három strófa) pontatlan és félresikerült, továbbá rövidebb az eredetinél, s téves képet sugall Dimitrije Karaman magyarországi szerb guszlárról. Továbbá: lehetővé teszi, hogy szerbhorvát nyelven is fordításra kerüljön a Tinóditól vett bővebb idézet pontosabb megfelelője. „S azért is, mert Vujicsics előadása pontosabb és megbízhatóbb az eddigieknél, különösen a »hegedő« (nevű) hangszer vonatkozásában."[58]

A Vujicsics-dolgozat elé írt szerkesztői kopf egyik tétele figyelmetlen olvasáson nyugvó álproblémát vet fel. Koljević ugyanis félreolvasta a Stefanović által adott Tinódi-átültetés egyik sorát:

Tinódi írja, Szilády olvasata szerint:
„Az fogadás hozá őtet nagy koldússágra."

Stefanović fordítása és értelmezése:
„Ali ga kocka dovede do prosjaštva."

Koljević figyelmetlen olvasáson nyugvó idézete:
„Ali ga kocka dovede do pijanstva."

---

[57] KOLJEVIĆ 1982. 58.
[58] Ugyanott: 57.

M. Veselinović Šulc fordítása és értelmezése:

„Ova služba ga je dovela do prosjačkog štapa."

Koljević tehát Stefanović átültetésében a *prosjaštvo* kifejezést, ami pontosan megfelel a Tinódinál olvasható *koldúság*nak, tévesen *pijanstvó*nak olvasta, aminek jelentése: *iszákosság, részegesség* (*részegség*), ami semmiképpen sem felel meg Tinódi szövegének. Ezzel a félreolvasással (feltehetően nem szándékosan) a tragikus sorsú Svetislav Stefanović haló poraiban olyan arculcsapást szenvedett, amit egyáltalán nem érdemelt meg. Még egy vonatkozásban igazságot kell azonban szolgáltatni Stefanovićnak. Tinódi idézett sorának M. Veselinović Šulc által adott szerb fordítása a sornak Vujicsics Sztoján által képviselt értelmezésén alapul. Vujicsics ugyanis (dolgozatának magyar nyelvű eredetijében) ezt írja: „Ez utóbbit úgy kellene értelmeznünk, hogy az elszegődés, az egyezség, a kötelezés taszította a hegedőst nyomorúságba, vagyis az a körülmény, hogy a bég szolgálatába állt, elszegődött hozzá, mintegy udvari muzsikusává lett, a bég azonban valami miatt elcsapta, s így jutott »nagy koldúságra«, s bizonyára még a korább kapott ajándékoktól, jutalomtól is megfosztották. A szűkszavú leírásból nehéz lenne konkretizálni, mi lehetett a kegyvesztettség igazi oka, s különböző találgatásokra lehetne mód."[59] A kérdéses Tinódi-sornak ez az értelmezése eléggé feltételes módban, eléggé bizonytalan argumentációban szerepel Vujicsicsnál is. (A dolgozat szerb fordításában az eredetiben szereplő *hegedős*t M. Veselinović Šulc a *guslač* kifejezéssel adja vissza, ami nem tekinthető adekvát átültetésnek.) S. Stefanović másként értelmezi Tinódi sorát. Úgy tűnik, az ő értelmezése kevésbé kívánja meg a nyakatekert, légből kapott, bizonytalan magyarázatot. Stefanović Tinódi *fogadás* szavát *hazárdjáték*ként, *kockajáték*ként, valamire való (nyilván pénzbeli) *fogadás*ként értelmezi, aminek aztán meg is lett a következménye: a fogadások során elszenvedett (anyagi) veszteségei okozták Kármán Demeter koldusbotra jutását. Tinódi locusa tehát egy „rác módban" jeleskedő magyarországi hegedős tündöklését és bukását (lecsúszását) foglalja össze históriás énekének idézett nyolc sorában. Stefanović átültetése tehát:

„Ali ga kocka dovede do prosjaštva."

egyáltalán nem tekinthető elhibázott (vagy Koljević szavával: csúf) fordításnak; Stefanović szövegértelmezése is (bár a sorok számát tekintve rövidebb) legalább akkora mértékű valószínűséggel vethető fel, mint Vujicsicsé. Ezt még az a tény is hangsúlyozhatja, hogy a hegedősök a magyar énekmondók hierarchiájában alacsonyabb rangú réteget képviseltek, mint a lantosok, sokkal

[59] VUJICSICS 1971. 135–136.

bizonytalanabb egzisztenciával, mint az utóbbiak, akik tehát inkább voltak kitéve a szerencsének és a sors kegyének és csapásainak, mint a lantosok.

Vujicsics dolgozata az adott időpontban (1982) a lehető legtekintélyesebb helyen és a lehető legelőkelőbb hazai és külföldi szerzők szerbre fordított tanulmányainak és kommentárjainak szövegkörnyezetében jelent meg, s vált hozzáférhetővé a délszláv folkloristák, komparatisták és művelődéstörténészek számára. (S sajnos, egyben hozzájárult a tárgyalt Tinódi-locus tekintetében vitathatatlan érdemű Svetislav Stefanović összehasonlító népköltészeti életművének, illetve hitelének rontásához is. Ismét a közismert tény: az idejében helyre nem tett tévedések hosszú időre meghatározzák egy-egy problematika továbbgördülését a szakirodalomban.)

Mielőtt tovább nyomoznánk a kérdéses Tinódi-locus karrierjének későbbi kilombosodása után a délszláv folklorisztikában, meg kell említeni a néhai jugoszláviai magyar kapcsolattörténész, Dávid András (1935–1996) egyik megnyilatkozását is, ahol a kérdésről szól. A magyar–jugoszláv művelődési és irodalmi kapcsolatokról a szerb olvasóközönség számára írt könyvében[60] mondja az alábbiakat: „Tinódi ebben a hosszabb epikus énekben [az *Erdéli krónikáról* van szó] beszél többek között Ulumán bégről, aki elfoglalta Lippa erdélyi várost, s hőseivel vigadozik. [Tinódi] a vigasság jelenetében azt is közli, hogy Magyarországon sok muzsikus (hegedős) van, de a szerb módú zenélésben nincs jobb Dmitar Karamannál (Kármán Demeternél), aki sokat zenél a könnyelmű és képmutató bégnek Lippa várában, s úgy gondolja, hogy ily módon meg fog gazdagodni. Tinódi leírja az ő [Kármán] zenélésének módját is, azt mondja, hogy a vonót fejét lehajtva vonja, amit a bég gúnyolódva fogad, s mindenféle ajándékokkal halmozza el. Végül [Tinódi] beszámol a guszlár életének társadalmi körülményeiről is, amely szerint Karaman a fogadások miatt (valószínűleg ez volt a szenvedélye) koldusbotra jutott, ama – lehetne hozzátenni – az áldatlan és megalázó helyzetre, amelyben tevékenységét végzi."[61]

Dávid ugyan az idézett részletekhez hivatkozza Vujicsics vonatkozó dolgozatát is (1971), ám szembetűnő, hogy Tinódi két strófáját (nyolc verssorát) egészen másként értelmezi mint Vujicsics. Ez az értelmezés, sok részletében, megegyezik Stefanović értelmezésével, ami – mint fentebb utaltam rá – ugyancsak másként magyarázza (és fordítja szerbre) Tinódi néhány sorát. Dávid nem hivatkozza Stefanović dolgozatát, ám szinte elképzelhetetlen, hogy az 1937-es értelmezés ismeretlen lett volna a mindenre figyelő és mindent átolvasó Dávid előtt. Esetleg Dávid elhallgatta volna Stefanović felfedezését, hisz azt maga Vujicsics sem hivatkozza (igaz, mást sem)? A talányok tehát csak sokasodnak, ahogy haladunk napjaink felé a tárgyalt Tinódi-locus

[60] DÁVID 1977.
[61] Ugyanott: 104–105.

karrierjének áttekintésében a délszláv (vagy valamelyik délszláv nyelvű) folklorisztikában és kapcsolattörténetben.

Vujicsics dolgozatának 1982-es (szerb nyelvű) közzététele után Tinódi itt tárgyalt locusa és benne Kármán Demeter és a „rác módú" éneklés kérdése ismét felbukkan a szerb népköltészeti irodalomban. Svetozar Koljević, aki a szerb nyelvű tanulmánygyűjteményt (fordításgyűjteményt) szerkesztette, ahol Vujicsics dolgozata is megjelent szerbül[62], egy később, 1998-ban megjelent könyvében[63] újra kitér Tinódira és a „rác módú" éneklés kérdésére. Itt írja:

„Persze a feudális szerb epikusének-mondásnak, valamint a hivatásos énekmondók létének legvilágosabb és legátfogóbb tanúbizonyságát a híres magyar énekmondó, Tinódi adta. E hivatásos énekmondók északra húzódtak, Magyarországra, ahol énekmondó tevékenységük a 16. század első felében biztosan eléggé elterjedt volt. Tinódi igen világosan leírja őket:

Ima mnogo guslača ovde u Mađarskoj,
Ali od Dimitrija Karmana nema boljeg u rackom načinu,
On svoje egede (gusle) kida pognute glave,
Uluman to prima kao razonodu,
Obasipa ga bogatim poklonima,
Ova služba ga je dovela do prosjačkog štapa.

Ebből sejthető, hogy Magyarországon elegendő számú hivatásos szerb epikusének-előadó tevékenykedett ahhoz, hogy előadásmódjukat fel lehetett ismerni a különleges »módról«."[64]

(Koljević idézete és fejtegetései kommentár után kiáltanak. *Először:* Nem világos, hogy miután 1982-es tanulmányválogatásában a Vujicsics-dolgozatban szerb fordításban közölte a kérdéses Tinódi-locus mindhárom strófáját, ezúttal visszatér Stefanović 1937-ben írt dolgozatában adott összevont fordítás modelljéhez – ott Tinódi két strófájának 2×4=8 sora hat sorrá lett tömörítve –, ám mindezt a lapalji jegyzetben nem jelzi, tehát idézete pontatlan. *Másodszor:* Elköveti továbbá azt a – szinte hamisítás határát súroló – hibát is, hogy immár harmadízben tulajdonítja Stefanovićnak a hibás fordítás vétségét, amit az el sem követett. Ezt írja ugyanis: „Meg kell állapítani, hogy az utolsó verssor Stefanovićnál téves fordításban szerepel: »Ali ga kocka dovede do pijanstva.«[65] *Harmadszor:* A szövegek egybevetéséből látható, hogy ebben a könyvében [1998-ban] sok mindent átvesz korábbi [1974-es] könyvének szövegéből, ámde azt már a Tinódit érintő részekben a Vujicsicsnál olvasható [a dolgozat szerb kiadásában Magdalena Veselinović

[62] KOLJEVIĆ 1982.
[63] KOLJEVIĆ 1998.
[64] Ugyanott: 36.
[65] Ugyanott: 62. jegyzet.

Šulctól adott] énekfordításra alapozva. Ezúttal elveti [kihagyja] a Milija Öreg [Starac Milija] kapcsán hangoztatott pálinka-asszociációt, ami a föntebbiekben többször érintett felületes szövegolvasáson [átmásoláson] alapult [„Kocka ga dovede do pijanstva"]. Koljević ebben a könyvében Tinódi kapcsán már elsődleges forrásként hivatkozik Vujicsics cikkének eredeti [magyar] változatára, valamint annak általa kiadott szerbre fordított változatára is, s itt már csak megemlíti [„Lásd még"] Svetislav Stefanović alapvető, jóval korábban publikált dolgozatát.[66])

Ami az itt vizsgált Tinódi-locus karrierjének további alakulását illeti a délszláv folklorisztikában, eddigi anyaggyűjtésem további két felbukkanását jegyzi a szerb szakirodalomban. Ezeket is érdemes megismerni, mivel ezekben az esetekben immár kétségbevonhatatlan tényként kezelik Tinódinál a „magyarországi szerb énekmondást", Kármán Demeter „szerb guszlár" mivoltát, sőt a „rác mód" azonosságát a szerb nyelvű magyarországi énekmondással.

Jovan Deretić (1934–2002) szerb irodalom- és művelődéstörténész nem sokkal elhunyta előtt könyvet írt a szerb népi epikáról.[67] Ebben kerül említésre két ízben is Tinódi és a bennünket érdeklő locus kérdése. A szerb epikus költészetről szóló korai híradásokat áttekintve jut el Deretić is Benedict Curipeschitz von Obernburg 16. századi útinaplójában szereplő valóban kitűnő adatokig, majd utána ezeket írja: „Erdélyben a magyar krónikás, Tinódi Sebestyén (1554) adta meg a szerb énekmondó Dimitrije Karaman portréját, egy magyar ének pedig ugyanebben az időben bizonyos öreg Milánról szól, Kragujevácról, a guszlárok királyának nevezve."[68] Ezt követően Deretić a „szerb mód"-ról értekezve foglalkozik Hektorović híres locusával, ahol ugyancsak ezt emlegeti a „srbski način" terminussal, majd újra kitér Tinódira: „A szerb módról máshonnan is vannak adataink ugyanabból és valamivel későbbi időkből. Az ebben a módban való éneklésről beszél ugyanabban az időben, mint Hektorović, a már említett magyar költő Tinódi. Az Erdéli história című énekében így írja le Dimitrije Karaman szerb énekmondót:

---

[66] Ugyanott.

[67] DERETIĆ 2000.

[68] Ugyanott: 172. Vujicsics, akire Deretić hivatkozik, nem beszél dolgozatában a kragujevaci öreg Milanról, a guszlárkirályról. Ilyesmiről Franjo Kuhač könyvében van szó (KUHAČ 1881. 270.), de azt ő sem állítja, hogy a magyar ballada, amelyből idéz, Tinódival kortárs szöveg lenne. Ismét a másodkézből vett ellenőrizetlen állítások és a félreértelmezésen alapuló „filológiai tények". Közben mindennek forrása Sárosi Gyula egyik költeményének részlete. Lásd a 29. jegyzetben felsorolt adatokat. Sárosi Gyula szóban forgó költeményéről (*A világtalan dalnok*) legutóbb: DÁVID 1993. 89–91.

Ima mnogo guslača ovde u Mađarskoj,
ali od Dimitrija Karamana nem boljeg u rackom načinu,
On uveseljava bega u gradu Lipi,
tvrdi da je za to stekao veliko bogatstvo.
On svoje egede (gusle) kida pognute glave... "[69]

Deretić M. Veselinović Šulc fordítását idézi, kihagyásokkal, tehát csak azokat a sorokat, melyek neki megfelelnek, egyébként az egész Tinódi-problematika említése Vujicsics dolgozatának szerb kiadásán alapszik. Ami az emlegetett kragujevaci Milan öreget illeti, aki a guszlárok királya lett volna, erről nincs szó Vujicsics tanulmányában, Deretić hivatkozása ebben a vonatkozásban tehát tévedés. A kragujevaci ősz Milant, aki „királya Guszlicának és a táborának", nyilván másutt olvashatta Deretić.[70]

Tinódi fontos locusának legutóbbi említése és kommentálása Marija Kleut könyvében[71] bukkan fel, abban a fejezetben, ahol a délszláv népköltészet első (16. századi) lejegyzéseiről szól, illetve a délszláv epikusének-mondásról szóló korai híradásokat sorolja fel. Átveszi Koljević antológiájából M. Veselinović Šulc szerb fordításában Tinódi kérdéses három négysoros strófáját, de a strófákra bontást mellőzi, s a forrást sem jelöli meg. A Tinódi-szöveghez fűzött kommentárja így hangzik: „Tinódi Sebestyén magyar krónikás és udvari énekmondó Erdéli krónikájában (1553), egyik latin nyelvű versében teljes kis életrajzát adta az első nevével is ismert énekmondónak."[72]

Ehhez annyi kommentár tartozik, hogy Tinódi versei nem latin nyelvűek, tehát az idézett fordítás sem latinból készült, továbbá a magyar eredetiben szereplő Kármán Demeter Vujicsics által „lefordított" neve (a Dimitrije Karaman) egyéni következtetés, aminek evidenciája hipotetikus, s egyáltalán nem megingathatatlan filológiai tény. Érdemes ennek alátámasztására áttekinteni azokat a szerb személynév-változatokat, amelyeket Tinódi tárgyalt locusának délszláv olvasói javaslatként (feltevésként) megfogalmaztak:

Kuhač (1881) még Dimitrije Krma „vagy esetleg" Kara-Dimitrije nevűnek képzeli el Kármán Demetert, a „híres guszlárt"[73]; Svetislav Stefanović (1937) pedig (Tinódi énekrészletének fordításában) még a hegedőst énekmondónak (pevač), illetőleg zárójelben még hozzátéve: zenész-nek (svirač) fordítja, Kármán Demeter nevét pedig a szövegfordításban Dmitar Kármánként adja meg (a Kármánt magyar helyesírással), csak a kommentárban teszi hozzá: „talán Dmitar Karaman?".[74] Nem jelentéktelen az sem, hogy a

[69] DERETIĆ 2000. 174.
[70] Lásd a 68. és a 29. jegyzetet.
[71] KLEUT 2003.
[72] Ugyanott: 66.
[73] KUHAČ 1881. 270.
[74] STEFANOVIĆ 1937. 32–33.

Tinódi által mondott hegedő szót fordításában Stefanović a violina-egede terminussal oldja meg, ami magában egyesíti a hegedű két szerb megnevezését, közülük az egyik, az „egede" hungarizmus a szerbben. (Hozzá kell tenni, hogy a nyomtatott szövegben a „violinu – egede" változat szerepel, de az biztosan a kötőjel- és gondolatjel-használat bizonytalanságának jele Stefanović szövegében.) Az elképzelt „szerb" névváltozatok tehát szépen szaporodnak, s még nem is jutottunk el Vujicsics elképzeléséhez. Egyébként Vujicsics dolgozatának szerb nyelvű megjelenése előtt – Stefanović cikkére alapozva – Latković (1954) már Dmitar Karamanként beszél a „többé-kevésbé hivatásos guszlárról" (kétszer is), s ugyancsak Stefanovićra alapozva, D. Buturović is (1973) Dmitar Karamant emleget, ahogy Matić is (1968).

Vujicsics Sztoján dolgozatának magyar eredetijében ezt írja: „Kétségtelen, hogy a Demeter-Dimitrije keresztnév – délszláv vonatkozásban – a guszlár szerb eredetére utal, míg a Kármán vezetéknév nem őrződött meg Tinódinál eredeti formájában."[75] Vujicsics végül is Dimitrije Karamannak „fordítja le" a Kármán Demeter nevet. Előttünk áll tehát legalább négy szerb névváltozat, amellyel a kérdés (magyarul is tudó) vizsgálói Tinódi Kármán Demeter nevű hegedősét szerb guszlárként próbálták azonosítani: Dimitrije Krma, Kara-Dimitrije, Dmitar Karaman, Dimitrije Karaman. (Mintha ez egy kicsit túl sok lenne a jóból!) Ezzel azonban még csak a Tinódi által említett hegedős nevének interpretátoraihoz érünk el. Arról ugyanis Tinódi nem nyilatkozik, hogy Kármán Demeter milyen nyelven énekelt a lippai bégnek. Arról ugyanis nincs szó énekében, hogy „rác nyelven" vagy „rác idiómában" szórakoztatta volna a török nagyurat. Tinódi mindössze azt írja, hogy „Kármán Demeternél jobb nincs az rác módban". Mi is tehát az a „rác módú" éneklés, ami Tinódi mellett – ugyanabban az időben – Hektorovičnál is felbukkan, sőt száz év múlva (1652) Juraj Križanić is emlegeti, ezúttal latinul: „modi et styli Sarbiaci"?[76]

A Tinódi említette „rác mód" jelentésének értelmezését valószínűleg legkézenfekvőbb Petar Hektorović (1487–1572) dalmát reneszánsz szerző *Halászat* című „nagy halászidilljében" olvasható adatok és a műben megörökített két kortárs epikus ének alapján megközelíteni. A műben a szerző többnapos tengeri csónakkirándulását örökíti meg, evezőse két dalmát legény, aki a kirándulás során dalokkal és elbeszélésekkel szórakoztatja a közben feljegyzéseket készítő hvari nemesurat. Ezután Hektorović művébe beiktatja a két legény által előadott két dalt. (A mű 1568-ban jelent meg horvátul Velencében.[77]) Előbb azonban idézi evezős énekeseit, akik kijelentik, hogy szerb módon fognak énekelni („Srbskim načinom" – szerb módon.) Ez az a mód, melyet Tinódi a maga históriás énekében „rác mód"-ként nevez meg.

---

[75] VUJICSICS 1971. 136.

[76] Lásd: BADALIĆ 1958. 10. Ugyanott az ebben a módban és stílusban írott költemény.

[77] Petar Hektorović: Ribanje i ribarsko prigovaranje. Velence, 1568.

A két evezőslegény által elénekelt epikus énekek a délszláv epikusénekhagyomány legkorábbi rétegének, az úgynevezett hosszúsoros énekeknek (bugaršice, bugaršćice) írásban megörökített legkorábbi darabjai.[78] A szerb mód (srpski način) előfordulásai után nyomozva Vujicsics megállapítja, hogy „mindig és következetesen a hosszú sorú népi énekekhez, a bugaršticákhoz fűződve"[79] fordul elő a terminus. Mivel Tinódi és Hektorović szinte egy időben (a 16. század dereka) említi horvátul és magyarul a Juraj Križanić által száz évvel később (1652) latinul „modi et styli Sarbiaci" néven emlegetett epikus éneklésmódot, nem lehet kétséges, hogy a Tinódi által megnevezett hegedős, Kármán Demeter is ilyen stílusban előadott énekekkel szórakoztatta a lippai Ulumán béget. (Az előbb említett Juraj Križanić, aki száz évvel később maga is szerb módban és stílusban írta alkalmi költeményét, azt – nyilván a félreértés elkerülése okából – latinul „epos heroicumnak" nevezte.[80]) Tehát – per analogiam – Kármán Demeter is (epikus) énekekkel vidámította a lippai török nagyurat és vitézeit. Ámde a Kármán Demeterrel kapcsolatos délszláv folklorisztikus elképzelések egyértelműen arra a következtetésre jutottak (elsősorban S. Stefanović és Vujicsics Sztoján komparatista dolgozatai, meg valószínűleg Kuhač megjegyzése alapján), hogy Kármán Demeter szerb guszlár volt, aki „szerb módon" és szerbül énekelt a lippai bégnek.

Ez a következtetés – úgy vélem – hipotetikus, amit Tinódi szövege alapján semmi sem támaszt alá. A legfontosabb kérdés ebben az esetben az lehet, hogy melyik nyelven szólhatott ez az énekmondás a „hóldoltatásban" lévő Lippa várában? Mint föntebb Demény István Pált idézve a kérdéskör kapcsán láthattuk, maga is azon töpreng, hogy magyarul, törökül vagy szerbül szólt-e az ének Ulumán bég előtt?[81] Ezt a kérdést érdemes közelebbről megvizsgálni.

Éppen nemrégiben vált hozzáférhetővé az a tanulmánykötet, amelyben a 2006. évi Tinódi-tanácskozások anyagát tették közzé.[82] Ebben jelent meg Sudár Balázs tanulmánya[83], amelyben a közismertnek vélt „török Tinódik" és az oszmán historikus énekek kérdését tárgyalja. Következtetései lehangolóak: „Mindezek alapján az a gyanúm, hogy a török kutatókat – éppúgy mint magyar kollégáikat – egyfajta romantikus történelemszemlélet vezette félre, amikor a török énekmondók epikus alkotásainak széles körű elterjedtségét bizonyított ténynek tekintették. Csekély számú adatból igencsak

[78] Ezek: *Marko Kraljević i brajen mu Andrijaš* (Márk királyfi és Andrijaš fivére) és Vojvoda Radosav Siverinski i Vlatko Udinski (Radosav Siverinski vajda és Vlatko Udinski), mindkettő gyakran közölve, legutóbb: PANTIĆ (izbor) 2002. 53–55. és 56–58. A *Marko fejedelem és testvére Andrijaš*, Weöres Sándor fordításában in: Vujicsics Sztoján (vál.): *Jugoszláv költők antológiája.* Budapest, 1963. 84–87.

[79] VUJICSICS 1971. 138.

[80] BADALIĆ 1958. 10. A vers eredeti címe: *Davorija*, vagyis csatadal.

[81] Lásd a 14. jegyzetet.

[82] CSÖRSZ RUMEN (szerk.) 2008.

[83] SUDÁR 2008.

nagyszabású következtetésekre jutottak, s a kipcsak törökség igen komoly epikus költészetét valójában indoklás nélkül általános török sajátosságnak tekintették: így születtek meg a tábortüzek mellett oguz legendákat éneklő igricek (ozanok) már-már mitikus figurái. Nagy valószínűséggel le kell tehát számolnunk az oguzok epikus énekmondó-hagyományairól alkotott képpel, s el kell fogadnunk, hogy az ásikok a líra területén alkottak és alkotnak maradandót, az epikát pedig a próza és a klasszikus hagyományokon alapuló, nem énekelt, de közösségekben recitált mesznavik jelentették. Jelenlegi ismereteink szerint tehát igazi »török Tinódik« aligha járhatták a magyar végeket."[84] Sudár Balázs tanulmánya alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Kármán Demeter minden valószínűség szerint nem törökül „csélcsapott" és énekelt Ulumánnak és környezetének a lippai várban. Ulumán bég vagy Đ. Buturović és mások értelmezése szerint: Ulama pasa boszniai szandzsákbég származásáról ebben a pillanatban annyit lehet tudni, amit Evlija Cselebi bosnyák fordítója közöl egyik lábjegyzetében:[85] ezek szerint Ulama pasa, az ismert török hadvezér kurd származású volt, aki kezdetben idegen szolgálatban állt, majd Szulejmán szultán szolgálatába lépett, s a török hadjáratokban tüntette ki magát. 1541–1553 között boszniai szandzsákbég volt, részt vett a Horvátország és Magyarország elleni hadjáratokban. Ezeket az adatokat Đ. Buturović is ismerte, hivatkozott is rájuk, természetesen téves filológiai adatot jelölve meg.[86] Hogy Ulama pasa tudott-e bosnyákul vagy magyarul, nem tudjuk. Hogy Kármán Demeter melyik nyelven énekelte neki „rác módú" históriás énekeit vagy széphistóriáit, ugyancsak nem tudjuk, hisz erre Tinódi nem utal.

Ha Tinódi lapidáris közlése alapján úgy vesszük, hogy Kármán Demeter magyar hegedős lehetett, elképzelhető-e, hogy a lippai török nagyúrnak és udvarának magyarul adta elő históriás énekeit? Ennek a kérdésnek vizsgálata felveti a 16. század dereka körüli magyar históriásének-mondás formai kérdését, vagyis azt jelesül, hogy ebben az időben számolni lehet-e olyan magyar históriás és egyéb énekekkel, melyek „rác módban" kerültek megszövegezésre és énekes előadásra, tehát léteztek-e abban az időben a szerb és a horvát hosszúsoros énekeknek megfelelő magyar históriás (és egyéb) énekek?

Erre a kérdésre a fennmaradt magyar históriásének-szövegek tüzetes verstani elemzésével lehetne feltehetőleg választ adni, de nincs róla tudomásom, hogy ezt elvégezte-e a magyar irodalomtörténet és folklorisztika. Érdemes azonban idézni Katona Imre megjegyzését, melyet több helyen is elmondott, nincs róla azonban tudomásom, hogy elképzeléseit részletesen is kifejtette volna.

---

[84] Ugyanott: 239–240.

[85] EVLIJA ČELEBI 1979. 535. 20. jegyzet.

[86] BUTUROVIĆ 1973. 8–9. Ulama pasát (basát) említi már S. Stefanović is mint történeti személyiséget: STEFANOVIĆ 1937. 35.

A kontextus miatt szükséges azonban röviden ismertetni a délszláv hosszúsoros énekek legalapvetőbb ismérveit. Ezeket a szövegeket nevezi általánosan elfogadott terminussal bugaršticának a délszláv népköltészeti irodalom, előfordulnak azonban a bugaršćica, bugarkinja, bugarka stb. elnevezések is. Bugaršticának nevezett szöveg mindössze 60 maradt fenn, van azonban olyan számítás is, amely számukat ennél nagyobbra (mintegy 90-re) teszi. A számok közti különbségek nyilván annak tudhatók be, hogy sem a szerb, sem pedig a horvát folklorisztika ez idáig nem tett közzé megbízható összkiadást, s ezeknek a szövegeknek egy része ma is csupán 19. század derekai kiadásokban tanulmányozható. A leggazdagabb anyagot Valtazar Bogišić kiadványa[87] tartalmazza, hasonlóképpen gazdag Josip Kekez gyűjteményes kiadása[88], ezek mellett mindössze néhány népszerűnek szánt kötetke képviseli ezt az anyagot.[89] Mindegyik válogatás, amely különböző szempontokat jelenít meg. A hosszúsoros délszláv epikus énekköltészet egyébként kései felfedezése és közzététele miatt napjainkig nem vált népszerűvé az olvasók körében. A szerb olvasók csupán Bogišić 1878-ban kiadott nagy antológiája révén szereztek egyáltalán tudomást arról, hogy a 16–18. század során, tehát a Vuk Karadžić által gyűjtött (és gyűjtetett) tízes szótagszámú sorokban keletkezett és énekelt epikus hősdal-költészet előtt létezett egy attól merőben eltérő versmértékű, stílusú, ízlésvilágú és dallamú délszláv epikus költészet. E hosszúsoros énekeknek legkorábbi ismert példái a 16. század derekáról származnak, a legkésőbbieket a 18. században jegyezték fel. Mire a folklorisztika foglalkozni kezdett ezekkel az énekekkel (a 19. század derekától kezdődően), addigra már az élő balkáni epikus költészetben ennek az éneklésmódnak emléke is feledésbe merült, s már mindössze a kéziratban maradt (és nyomtatásban megjelent) szövegeket tanulmányozhatták a kutatók. A kutatás szerint a 18. század első harmadában keletkezett *Erlangeni daloskönyv* (Erlangenski rukopis)[90], melyet minden valószínűség szerint a Száván inneni Határőrvidéken jegyeztek fel, egyetlen hosszúsoros éneket sem tartalmaz már, bár a kutatók többször is megkísérelték, hogy ezt megleljék benne – eredménytelenül. Ezzel szemben a legnagyobb meglepetésnek szá-

---

[87] BOGIŠIĆ 1878. Reprint: G. Milanovac 2003.

[88] KEKEZ 1989.

[89] NEDIĆ (izbor) 1969., KILIBARDA (izbor) 1979. Számos hosszúsoros éneket közöl PANTIĆ (izbor) 2002. is.

[90] *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Izdao Gerhard Gezeman. Sremski Karlovci, 1925. Népszerű kiadása: *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Priredili: Radoslav Medenica i Dobrilo Aranitović. Popularno izdanje. Nikšić, 1987. A daloskönyvben többen keresték a hosszúsoros énekeket, s ennek kapcsán nagy vita keletkezett a szerb népköltészeti irodalomban. (Pró és kontra.) A kérdésről legutóbb, a korábbi vitákat is áttekintve: Miroslav Pantić: *Još jednom o pitanju: ima li zabeleženih bugaršticа u Erlangenskom rukopisu?* In: *Iz književnosti. Zbornik radova u čast akademika Predraga Palavestre*. Uredio Miodrag Maticki. Beograd, 1997. 99–108.

mít, hogy 1890 körül Szarajevó környékén feljegyeztek egy muzulmán ízlésű (tehát bosnyák) hosszúsoros éneket, ami az egész bugarštica-kérdés egyik legnagyobb talánya.[91] A talányokból a hosszúsoros éneklésmód vizsgálata kapcsán korábban sem volt hiány – térjünk ki röviden azokra is.

A ma ismert hosszúsoros énekek java részét a dalmát tengerparton és Bocche di Cattaróban jegyezték fel (ezeket tartalmazza Bogišić említett kötete). E szövegeken kívül alig néhány példa mutat távolabbra: Horvátország kontinentális részére és Boszniára, az előbb említett kései példa. Ennek alapján azt lehetne hinni, hogy e szövegek szinte kizárólag a tengermelléken jöttek létre, és ott is terjedtek el. A rendelkezésre álló szöveganyag vizsgálata azonban azt mutatta, hogy a nyelvi, stilisztikai és művelődéstörténeti jellemzők a tengermelléktől távolabbi világra utalnak. E szövegek egyes hősei, továbbá a bennük megnyilatkozó egyes tendenciák (magyar történeti hősök és kifejezett ugrofília), a vallási vonatkozások (ortodoxiára valló terminológia), mind azt tételezték fel, hogy ezeknek a szövegeknek keletkezése valahol az Al-Dunánál keresendő, tehát a hódoltság kori, vagy az azt megelőző kor Dél-Magyarországán. E dolgozatban föntebb már utaltam azokra az elképzelésekre, melyek arról szólnak, hogy a török balkáni előrenyomulása során az észak-szerbiai lakosság nagy tömegekben menekült Magyarországra, de Dalmáciába és Kelet-Boszniába is. Ezek a tömegek és a velük tartó énekmondók lehettek azok, akik az al-dunai (dél-magyarországi) hosszúsoros énekkincset és éneklésmódot magukkal vitték új lakóhelyükre, és ott elterjesztették. Mivel Szerbiában a népköltési szövegek feljegyzése csak a 19. század elején indult meg, mire a bugaršticák – tehát a Tinódi említette „rác mód" – korszaka rég lehanyatlott, csupán azokat a szövegeket ismerjük, amelyek a tengermelléken és Bocche di Cattaróban – sok esetben véletlenszerűen – fennmaradtak. A 20. század egyik jelentős német szlavistája és folklórkutatója, Alois Schmaus (1901–1970) munkásságának egyik legfontosabb iránya a bugarštica-kérdés vizsgálata volt, a kérdésről monografikus összefoglalást tervezett, ez azonban 1970-ben bekövetkezett haláláig nem készült el. Schmaus évtizedekig a belgrádi egyetem német lektora volt, terepkutatásokat is végzett a Balkánon, szerb népköltészeti folyóiratot szerkesztett Belgrádban, német anyanyelve mellett anyanyelvi szinten beszélt szerbül, s ezen a nyelven is publikált népköltészeti szakcikkeket. Szerb barátai feljegyezték, hogy magyarul tanult (korábban megtanult albánul is), hogy minél jobban megismerje a magyar irodalmat és kultúrát, mert úgy tartotta, hogy a délszláv bugarštica-kérdés nyitja Magyarországon keresendő, hisz a délszláv hosszúsoros énekekben megnyilatkozó előkelő (úrias) stílus, modor és egyéb jellemzők is Magyarország felé mutatnak. Hogy mik lehettek az egyéb jellemzők, azt nekrológírók nem árulják el.

---

[91] *Đerzelezovo bolovanje*. In: KEKEZ 1989. 94–95. A szöveg először megjelent a horvát népköltési gyűjteményben: HNP V., Zagreb, 1909. 165.

Nos, tehát amennyiben a „rác mód" a hosszúsoros énekstílust jelentette az epikus énekmondások sorában, akkor ez az éneklésmód nem is olyan távol jöhetett létre Lippától, ahová Tinódi a „rác módban" tündöklő Kármán Demeter hegedős tevékenységét helyezi. Továbbra sem tudjuk azonban, hogy milyen nyelven énekelt – hegedője kíséretében – Kármán Demeter. Miért ne énekelhetett volna például magyarul? Létezhettek-e a Tinódi korában „rác módban" szerzett és előadott magyar énekek is? Ezzel hozhatók összefüggésbe Katona Imre jelzés értékű megjegyzései, amelyek így hangzanak: „A magyar kutatók – tudtommal – nem említették, hogy a 16. századi Szilágyi és Hagymási sorainak szótagszáma (16) és tagolása a délszláv bugarsticákra emlékeztet. Csak azt állapították meg, hogy e versforma a 16. században még Lengyelországtól a Balkánig el volt terjedve, és később mindenütt – nálunk is – visszaszorult. Azt sem vették észre, hogy a hosszabb sorok 5-5-6 szótagos bontása az egész magyar nyelvterületen ismert, s éppen a Duna mentén a legnépszerűbb az – Érik a szőlő... kezdetű népdal formai és talán tartalmi rokona is... Mindenképpen olyan régi és kiterjedt dallamcsaládról és versszaktípusról van szó tehát, melyben bizonyára Szilágyi és Hagymási széphistóriája is beletartozik."[92] Másutt írja a következőket: „Az ép sorok 16 szótagosak és 3-osztatúak: 5-5-6 tagolásban. E sorfajta a 16. században népszerű volt Lengyelországban, Magyarországon és a Balkánon, délszláv neve bugarstica. Kései maradványa az – *Érik a szőlő...* és a – *Zörög a kocsi...* kezdetű közismert két magyar népdal."[93]

Lássuk hát, hogy a délszláv hosszúsoros énekek (bugarsticák) formai vonatkozásait hogy foglalta össze M. Bošković-Stulli horvát folklórkutató: „Ebben (a Marko kraljević i brajen mu Andrijaš című 16. századi bugarsticáról van szó), ahogy a többi bugarsticában is, már korábban észrevették a jellegzetes stilisztikai-nyelvi sajátosságokat. Észrevették a hosszú és a normatív versmérték szempontjából szabálytalan verssorokat, melyekben uralkodóak a 15 és 16 szótagúak, de nem mindig. A legrégibb feljegyzett bugarština, a Márk királyfiról és Andrijašról szóló mutatja a legkifejezettebb egyenetlenséget ebben a tekintetben. Egy verssor 17 szótagos, 14 verssor 16 szótagos, 24 verssor 15 szótagos, 13 verssor 14 szótagos, három-három verssor pedig 13, illetve 12 szótagos; emellett három refrén 5 szótagú, kettő 6 szótagú, egy pedig 4 szótagú."[94] Mint ehhez Bošković-Stulli kommentárként hozzáfűzi: e szabálytalan versmérték sokféle értelmezést váltott ki. Egyesek úgy vélik, hogy a szabálytalanság a 16. században jellemző volt, mások szerint a bugarsticák nem népdalok, tehát szájhagyomány útján sohasem terjedtek, megint mások a lejegyzők pontatlanságaiban keresik e sza-

[92] KATONA 1996. 43–44. A hivatkozott dolgozat 1987-ben készült.
[93] KATONA–LÁBADI 1993. 65–66.
[94] BOŠKOVIĆ-STULLI 1975. 13.

bálytalanság okát.[95] Ezekre a kérdésekre ma már nem lehet választ adni, hisz a bugarsticákat kizárólag jobb-rosszabb lejegyzett formában ismerjük, tehát élő folklórként legfeljebb Hektorović hallhatta a 16. században, illetve Zrínyi Péter a 17. században, amennyiben valóban ő tekinthető a Popevka od Svilojevića című hosszúsoros ének (bugarstica) lejegyzőjének.[96] Hogy a szabálytalan versmérték jellemzője lehetett a 17. századi hosszúsoros énekeknek is, azt szépen alátámaszthatja Juraj Križanić „modi et styli Sarbiaci" modorban írott dicsőítő költeménye, amely ugyan műköltői alkotás, de a „rác mód" deklarált modorában íródott szerzője szándékai szerint.[97] E költemény összesen hét sora közül csak hat felel meg a 16-os szótagszám követelményének, a második sor csupán 15 szótagú.

Az elmondottak alapján az a következtetés fogalmazható meg, hogy a „rác módú" énekmondás és versmérték a 16. században – amikor Tinódi az itt tárgyalt locust megfogalmazta – nem csupán a szerb nyelvű hosszúsoros énekekre (bugarsticák) vonatkoztatható, hanem létezett ilyen énekmondás és énekszerzés magyarul is, tehát nem zárható ki, hogy Kármán Demeter hegedős magyarul énekelt Ulumán bégnek Lippa várában. Mindennek alátámasztására bemutatok néhány részletet a 16-os szótagszámú magyar énekekből, majd utána a délszláv anyagból is.

1.

Egy szép dologról én emléközném, ha meghallgatnátok,
Azkinek mását nyilván jól tudom, ti nem hallottátok,
Török császárnak szép leányáról, kin csudálkozhattok.

Egy időkorban két vitéz úrfi rabbá esött vala,
Kunstáncinápolyban török császárnak bévitettek vala,
Azért az császár ű tömlöcében bévettette vala.

Nem messze azért császár házától lám az tömlöc vala,
Kiben két vitéz és fő úrfiak bevétettek vala,
Szilágyi Mihály, másiknak neve az Hagymási László.[98]

---

[95] Ugyanott.

[96] Az ének szövege, többek között: PANTIĆ (izbor) 2002. 82–84. A szöveg előkerüléséről és közzétételéről ugyanott: 81. Magyar fordítása Kiss Károlytól: *Jugoszláv költők antológiája.* Budapest, 1963. 91–94. Ének Svilojevićról címmel.

[97] Križanić költeménye közzétéve: BADALIĆ 1958. 10.

[98] A *Szilágyi Mihály és Hagymási László históriája* (1561) című széphistória kezdete. In: MOLNÁR (vál.) 1981. 189.

2.

Érik a szőlő, hajlik a vessző, bodor a levele,
Két szolgalegény szántani menne, de nincsen kenyere.

Van vereshagyma a tarisznyába: keserű magába.
Keskeny az abrosz, hosszú az asztal, kevés a vacsora.

Huncut a gazda, nem néz a napra, csak a szép asszonyra.
Szolgalegénynek, hej, de szegénynek, kevés a vacsora![99]

3.

Zörög a kocsi, pattog a Jancsi, talán értem jönnek.
Jaj, édesanyám, kedves szülő dajkám, de hamar elvisznek!

Kocsira ágyam, kocsira ládám, magam is fölülök.
Jaj, édesanyám, kedves szülő dajkám, de hamar elmegyök![100]

4.

Šedbu ti mi šetaše planikinja bijela vila
Mlada planikinja,
Na glavu ti nosaše zelen vijenac od masline,
U ruke ti pomu nosi, pred Budimom šetajući
Gradom bijelijem;
Iz glave ti klikovaše svijetla kralja Vladislava:
„A đe mi si, đe mi, moj ugarski kralju,
Slavni kralju Vladislave?
Što mi ti su bijela vrata od Budima zatvorena?
Što mi su ti dvorovi crnom svitom pokriveni,
Ti pribijeli dvori?"[101]

[99] Magyar népdal. In: ORTUTAY–KATONA 1976. II. 507.
[100] Magyar népdal. In: ORTUTAY–KATONA 1976. I. 411.
[101] A *Pjesan bugarka* c. hosszúsoros ének kezdete. In: PANTIĆ (izbor) 2002. 154.

5.

Ljepo vječe vječahu ugarska mlada gospoda
Ugri banovi:
Koga mi će gospoda svjetlijem kraljem učiniti.
Na vječe su vijećali toga Mišića Stjepana
Vrla gospodara.
A to me se začulo do Janka do vojvode.
Sam je sebe spravio i viteza konja dobra,
Vojvoda Janko,
Ter se tamo opravi tvrdomu Budimu gradu,
I sobome povede Matijaša sina svoga,
Ono mlado djete.[102]

6.

Razbolje se Đerzeleze na Kosovu ravnu polju,
Grdna rano, Đerzeleze!
Viš glave mu bojno koplje, a za koplje doro svezan,
Grdna rano, Đerzeleze!
Viš njeg grana od jablana, na njoj stoji sivi soko,
Grdna rano, Đerzeleze!
Dorat njišči, soko vrišči, stoji jeka Đerzeleza,
Grdna rano, Đerzeleza![103]

7.

Kliknite mi silna cara, mila braćo i družino,
Načni, More, Davoriju, ili ću ja zapeti.
Kripost mi va svakom mužu hvale j vridna i poštenja,
A iz carskih ona parsi kot danica lipo bliska.
Kim te imam, slavni Kralju, peti glasom il besidom?
Ti, za mudrost dati ščedro milovao nisi zlata:
Vridni ti j iz obla zlata klast obraze i stobore.[104]

---

[102] *O istom predmetu ali nekoliko inače* (Izbor Kralja Matijaša bacanjem krune u vis) című bugarštica kezdete. In: BOGIŠIĆ 1878. 84. No 31.

[103] A *Derzelezovo bolovanje* című egyetlen ismert bosnyák bugarštica kezdete. In: KEKEZ 1989. 94–95.

[104] Juraj Križanić *Davorija* című dicsőítő költeménye. Eredetileg megjelent 1652-ben a III. Ferdinánd tiszteletére kiadott dicsőítő költemények sorában. Ma a szöveg elérhető: BADALIĆ 1958. 10.

Az idézett három magyar példaszövegben a szabályos 16 szótagos sorképlet fogalmazódik meg, bár az első példa olyan szöveggel (variánssal) is illusztrálható lenne, amely a sokszori lejegyzések és másolgatások során már romlott szövegnek lenne tekinthető.[105] A délszláv szövegpéldák közül az első kettőben a szabályos 16 szótagú sorok éppenúgy jelen vannak, mint a szabálytalanok, tehát ettől eltérő szótagszámú sorok is, amelyek gyakran előfordulnak az ismert hosszúsoros énekek (bugarštićak) szövegében. Az utolsó példaszöveg Juraj Križanić saját dicsőítő költeménye, mely a már említett „modi et styli Sarbiaci" latin minősítéssel ismert, legalábbis latin nyelvű változata fölött. Mindezek után idézzük azt a rövid összefoglalást is, amelyet Novak Kilibarda adott a maga bugarštićaválogatásához írott bevezetőjében ezeknek az énekeknek formai jellegzetességeiről: „A bugarštićak leggyakoribb sorai 15 és 16 szótagúak, cezúrával a hetedik, illetve a nyolcadik szótag után. Lehetnek azonban a sorok rövidebbek és hosszabbak is – 12-től 20 szótagig. A 15 szótagnál rövidebb, illetve 16 szótagnál hosszabb sorokat nem lehet szabálytalannak tekinteni. Ezeknél is a második félsor a fontosabb, amely általában 8 szótagú. A bugarštićak verssorai általában trocheusokból, illetve trocheusok és daktilusok összefonódásából állnak. Úgy tűnik, hogy minden bugarštićának refrénje volt. Amelyekben ilyenek nincsenek, azokból valószínűleg az átmásolások során tűntek el. A refrén általában minden második verssor után következik, főképp 6 szótagú. A refrén szerepe nemcsak a zenei kíséret miatt tekinthető fontosnak, hisz lélegzetnyi szünethez juttatja az énekmondót, de bővíti a szöveg legfőbb közlendőjének, a központi nyelvi szerkezetnek, illetve az előző két sor legfontosabb kifejezéseinek kifejező erejét."[106]

A magyar versanyagban sem Katona Imre, sem korábban Horváth János nem idézett más szöveget a Szilágyiról és Hagymásiról szóló széphistórián kívül a tizenhatos ütemtípus illusztrálására. Ebből valószínűleg arra lehet következtetni, hogy ilyen típusú versanyagunk nem maradt fenn több. Katona Imre idéz még két népdalpéldát, de ennél többet nem. Hova tűntek el a tizenhatos típusú magyar versek? Vagy csak nem fedeztük fel még őket?

Hátravan még a tárgyalt Tinódi-locus néhány sorának, illetve a belőle készült két szerb fordítás megoldásainak vizsgálata. Úgy tűnik ugyanis, hogy mindkét fordító (S. Stefanović és M. Veselinović Šulc) a maga módján önkényesen értelmezett néhány magyar kifejezést. Tinódi írja:

Sokat csélcsap béknek Lippa várában,
Azt alítja, érte esnék nagy gazdagságba.

---

[105] A Szilágyi és Hagymási széphistória legutóbb előkerült változata: KATONA–LÁBADI 1993. 62–67. Korábban közzétéve: KATONA–LÁBADI 1980. 51–65. (Itt alapos kísérőtanulmánnyal.)

[106] KILIBARDA 1979. 6.

M. Veselinović Šulc fordítása:

On uveseljava bega u gradu Lipi,
Tvrdi da je za to stekao veliko bogatstvo.

A csélcsap szónak gazdag szinonimaköre van: jelenthet fecsegőt, csapodárt, hencegőt, szájhőst, hetvenkedőt, illetve igei jelentésben: fecseg, csapodárkodik, szájhősködik, hetvenkedik, sőt: henceg.[107] Más értelmezés szerint a csélcsap álnokságot, állhatatlanságot jelent.[108] Ezt a gazdag jelentéskört az uveseljavati (felvidítani) szóval fordítani nem éppen a legmarkánsabb megoldás. Egyébként Tinódi a csélcsapás kifejezést Fráter György tetteire is használja igen pejoratív mellékzöngével.[109] (Svetislav Stefanović nem is kísérelte meg lefordítani a kérdéses két sort – feltehetően a csélcsap kifejezés problematikus mivolta következtében.) Tinódi írja:

Az ő hegedőjét főhajtván rángatja,
Az Ulumán néki csuffságban fogadja,
Minden ajándékval őt meggazdagítja, –
Az fogadás hozá őtet nagy koldússágra.

S. Stefanović fordítása:

Sa pognutom glavom kida on svoju violinu-egede,
Uluman baša s radošću ga primaše,
Obogati ga svakojakim poklonima,
Ali ga kocka dovede do prosjaštva.

M. Veselinović Šulc fordítása:

On svoje egede (gusle) kida pognute glave,
Uluman to prima kao razonodu,
Obasipa ga bogatim poklonima, –
Ova služba ga je dovela do prosjačkog štapa.

E dolgozatban föntebb már utaltam rá, hogy Tinódi hegedő kifejezését Stefanović korrekten a violina-egede változattal oldotta meg, a másik fordító azonban (nyilván Vujicsics Sztoján sugallatának megfelelően) már odabiggyesztette a guszla kifejezést is, ami elég olcsó megoldás, mint föntebb

---

[107] Lásd: BERRÁR–KÁROLY (szerk.) 1984. 141. (csélcsap, csélcsapó)
[108] TINÓDI 1984. 581.
[109] Ugyanott: 62.

már fejtegettem. Az utolsó sor értelmezésében és fordításában is Stefanović megoldása tűnik elfogadhatóbbnak; ez a kérdés is föntebb megfelelő elemző teret kapott. (Meg az is, hogy S. Koljević figyelmetlen olvasata folytán olyan tévedést is Stefanović nyakába akasztott, amit az el sem követett.) Ennek a strófának második sora azonban további buktatókat rejtegetett a két fordító számára, amelyet ki-ki a maga módján oldott meg, s nem biztos, hogy a legadekvátabb módon. Az alapvető kérdés ugyanis az, hogy mit jelent Tinódinál az a nyelvi szerkezet, hogy Kármán Demeter hegedőjének megszólaltatását Ulumán „csuffságban fogadja"? Nem valószínű, hogy a két megoldás, amit a fordítók adtak, megfelel a csuffság szó ebben a szövegkörnyezetben kikövetkeztethető jelentésének. Stefanović megoldása: „*Uluman baša s radošću ga primaše*" annyit jelent, hogy a török nagyúr a hegedőst és zenélését örömmel fogadja, M. Veselinović Šulc megoldása pedig: „*Uluman to prima kao razonodu*" annyit jelent, hogy a török nagyúr Kármán Demeter hegedülését szórakozásnak tekinti (fogadja). Mindkét megoldástól olyan messze van Tinódi kérdéses sora, mint Makó Jeruzsálemtől. A legvalószínűbb jelentése a csuffság szónak ebben a konkrét szövegkörnyezetben: a bég hízelkedésnek, tettetésnek[110] tekinti az énekmondó produkcióját, nyilván ezért halmozta el ajándékokkal, amit a két fordító helyesen értelmezett. (Az más kérdés, hogy a hegedős a nagy gazdagságból is koldusbotra jutott, hisz nem tudott ellentállni a hazárdjáték, a fogadás, a kockajáték csábításának, ahogy a szöveget véleményem szerint, s mint láttuk, Dávid András szerint is, Stefanović helyesen értelmezi és fordítja.)

Tinódi még egy sora, illetve annak M. Veselinović Šulc által adott szerb átültetése is kommentárt kíván. Tinódi írja:

Vitézökkel vagyon oly nagy vígasságban,
Senkitől ő nem fél, vagyon holdoltatásban.

M. Veselinović Šulc fordítása:

Sa vitezima se uveliko veseli,
Ne boji se nikoga, uživa poštovanje.

Az első idézett sor szerb fordítása elfogadható, a második sor szerb változata azonban nem felel meg az eredetinek. A „holdoltatásban" kifejezés a problematikus. E Tinódi-sor jelentése: a bég nem fél semmitől, hisz a város immár a hódoltságban van, Magyarország török megszállta részében, ahol ő, Ulumán bég az úr. A Tinódi által használt kifejezés nem sajtóhiba, a TESz már 1642-ből idézi a „holdoltságon" kifejezést, a Tinódi által használt szó

[110] Lásd: BERRÁR–KÁROLY (szerk.) 1984. 153. (csúfság)

tehát száz évvel korábbi, s még közel van a középfelnémet „holden" szóhoz, amelyből az egész szócsaládot a szótár eredezteti. Az M. Veselinović Šulc által adott szerb fordítás: „Ne boji se nikoga, uživa poštovanje", melynek magyar jelentése: 'senkitől sem fél, tiszteletnek örvend' tehát nem felel meg az eredeti jelentésének. S. Stefanović az idézett részt nem fordította szerbre.

Megelégedésemre szolgál, hogy az ebben a dolgozatban felvetett kérdést, esztendők óta folyó előkészületek, anyaggyűjtés és számos átgondolás után végre írásos formába önthettem. A kérdéskör filológiai körbejárása – úgy találom – nem lényegtelen következtetések levonására alkalmas. Elsősorban a „hírünk a világban" (pontosabb fogalmazásban, esetünkben: a „hírünk a Balkánon") kérdésköréhez szolgáltathat – nem minden vonatkozásában lélekemelő – adalékokat. Lépésről lépésre folytatott filológiai nyomozásom azonban kifejezetten tanulságos. Főleg azt húzza alá, immár sokadszor, hogy a filológia alapvető problémája a szövegolvasás megbízhatóságának ellenőrzésében rejlik. Ha ugyanis valamelyik kutató tévesen olvas el egy szöveget (olyasmit olvas bele, ami abban nem is szerepel), az aztán maga után vonja a téves következtetések egész sorozatát. (Lásd S. Koljević figyelmetlenül elolvasott Stefanović-fordítását.) A másik probléma a szövegek egészének, vagy egyes részleteinek félreértésen alapuló fordítása. A nem adekvát fordítások aztán megfellebbezhetetlen igazságként szerepelnek a csak a fordításokat ismerő későbbi kutatók előtt, s ily módon olyan jelentést tulajdoníthatnak (az egyébként nem ismert vagy nem értett) eredetinek, ami azokban nem szerepel.

Tinódi tárgyalt locusának jelentését csak az a néhány magyarul is tudó délszláv szlavista vizsgálója érthette meg, aki egyrészt a jelentés megfejtését kísérelte meg, másrészt a szöveg fordítását is megkísérelte. A délszláv epikus költészet kutatói, akiknek megnyilatkozásait Tinódi kapcsán e dolgozatban végigkövettem, a maguk elképzeléseit csupán arra a négy szerzőre, illetve dolgozatára vagy fordítására alapozta, akik szerbül szólaltak meg a kérdés kapcsán. (Ezek: Kuhač, Stefanović, Vujicsics, Veselinović Šulc, illetve ide vehető még a kérdésről szerbül is megnyilatkozó Dávid András.) A rajtuk kívül megszólaló délszláv folklórkutatók vagy szlavisták dilemma nélkül, evidenciaként visszhangozzák azokat az elképzeléseket is, amelyeket az előbbiek esetleg feltételes módban vagy hipotézisként fogalmaztak meg. Ily módon tehát Tinódi tárgyalt locusába a mai délszláv folklorisztika olyan jelentéseket és árnyalatokat is belelát, amelyek abban nem igazolhatóak. Tinódi és Kármán Demeter (szerbre „lefordított" névvel) tehát a napjainkban járatos szerb népköltészet-történet előkelően korai időszakában (16. század) fontos sarkpontnak számít az ugyancsak szerbre „lefordított" nevű „szlovén" Benedict Curipeschitz útinaplójában németül megörökített releváns adatok mellett. Hogy mindennek örülnünk kellene-e vagy sem, annak eldöntése nem ennek a dolgozatnak a feladata.

Irodalom

BADALIĆ, Josip
1958 Juraj Križanić – pjesnik Ilirije. *Radovi Slavenskog instituta Sveučilišta u Zagrebu posvećeni Medj. sastanku slavista u Moskvi 1958. Separat.* Zagreb

BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor (szerk.)
1984 *Régi magyar glosszárium.* Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest

BOGIŠIĆ, Valtazar
1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa.* Skupio i na svijet izdao V. B. Biograd (Reprint: Gornji Milanovac 2003)

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
1975 *Usmena književnost kao umjetnost riječi.* Zagreb

BUTUROVIĆ, Denana
1973 Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. vijeka do prve zbirke Koste Hörmana (1888) *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu. Etnologija.* Sv. XXVII–XXVIII. (1972/1973), Sarajevo. 5–100.
1997 *Antologija bošnjačke usmene epike.* Sarajevo

CSÖRSZ RUMEN István (szerk.)
2008 *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika.* A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár

DAVID, Andraš
1977 *Mostovi uzajamnosti.* Poglavlja o jugoslovensko-madarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad

DÁVID András
1993 *Egyazon égtájon.* Fejezetek a magyar–délszláv és délszláv–magyar kapcsolattörténet köréből. Újvidék

DEMÉNY István Pál
1997 *A magyar szóbeli hősi epika.* Csíkszereda
2002 *Hősi epika.* Budapest

DERETIĆ, Jovan
2000 *Srpska narodna epika.* Beograd

EVLIJA ČELEBI
1979 *E. Č. Putopis.* Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo

GAVRILOVIĆ, Andra
1899 Tragovi narodnog pevanja u XVI. veku. *Glas Srpske kraljevske akademije* LV. Drugi razred 36. Beograd, 1899. 93–108.

GEORGIJEVIĆ, Krešimir
1936 *Srpskohrvatska narodna pesma u poljskoj književnosti*. Studija iz uporedne istorije slovenskih književnosti. Beograd

HORVÁTH István Károly–NASZÁDOS István (szerk.)
1956 *Tinódi-emlékkönyv*. Sárvár

HORVÁTH János
2006 *A reformáció jegyében*. Horváth János irodalomtörténeti munkái II. Budapest. 7–507.

KATONA Imre
1996 *Lábánál holdvilág, fejénél napsugár...* Drávaszögi és szlavóniai folklór. Tanulmányok, esszék. Eszék

KATONA Imre–LÁBADI Károly
1980 *Erdők, mezők, vadligetek*. Drávaszögi magyar népballadák. Újvidék
1993 *Egy szép dologrul én emlékezem*. Csöbrös István kopácsi énekeskönyve. Előszó és jegyzetek kíséretében közzéteszi Katona Imre és Lábadi Károly. Bori Imre utószavával. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Jung Károly. Újvidék

KEKEZ, Josip
1989 *Bugaršćice*. Starinske hrvatske narodne pjesme. II izdanje. Split

KILIBARDA, Novak (izbor)
1979 *Bugaršćice*. Izbor i predgovor Novak Kilibarda. Beograd

KLANICZAY Tibor
1955 Tinódi Sebestyén emlékezete. In: *KLANICZAY 1961*. 39–53.
1961 *Reneszánsz és barokk*. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Budapest

KLEUT, Marija
2003 *Narodna književnost*. Fragmenti skripti. Novi Sad

KOLJEVIĆ, Svetozar
1974 *Naš junački ep*. Beograd
1982 *Ka poetici narodnog pesništva*. Strana kritika o našoj narodnoj poeziji. Beograd
1998 *Postanje epa*. Prevod Jadranka Milanović. Novi Sad

KUHAČ, Franjo
1881 *Južno-slovjenske narodne popievke IV*. Zagreb

KURIPEŠIĆ, Benedikt
1950 *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Preveo sa njemačkog Đorđe Pejanović. Sarajevo. (Reprint: Beograd, 2001.)

LATKOVIĆ, Vido
1954 O pevačima srpskohrvatskih epskih narodnih pesama do kraja XVIII. veka. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 20(1954) Sveska 3–4. 184–202.
1954a B. Kuripešić Putopis kroz Bosnu... (Recenzió.) *Prilozi za književnost...* 20(1954) Sveska 3–4. 333–335.

MARETIĆ, Tomo (uredio)
1896 *Čitanka iz slavenske i madžarske književnosti.* Složio i uredio T. Maretić. Svjetska književnost u prijevodima. Svezak III. Zagreb

MATIĆ, Svetozar
1972 *Novi ogledi o našem narodnom epu.* Novi Sad

MOLNÁR Szabolcs (vál.)
1981 *Históriás énekek és széphistóriák.* Válogatta, a szöveget gondozta, az előszót és a jegyzeteket írta Molnár Szabolcs. Bukarest

NEDIĆ, Vladan (izbor)
1969 *Bugaršice.* Izbor i pogovor Vladan Nedić. Beograd

ORTUTAY Gyula–KATONA Imre
1976 *Magyar népdalok I–II.* Budapest

PANTIĆ, Miroslav (izbor)
2002 *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka.* Izbor i pogovor Miroslav Pantić. Drugo izdanje. Beograd

SÁROSI Gyula
1954 *Kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Bisztray Gyula. Budapest

STEFANOVIĆ, Svetislav
1933 *Studije o narodnoj poeziji.* Sabrana dela S. Stefanovića III–IV. Beograd
1937 Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. (Igrici; pesma o opsadi Šapca 1475/6; Tinodijeva kronika 1554) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 4(1937) No 1. 27–36.
1937a *Studije o narodnoj poeziji.* Drugo izdanje. Beograd

SUDÁR Balázs
2008 A „török Tinódik" és az oszmán históriás énekek. In: *CSÖRSZ RUMEN (szerk.) 2008.* 225–245.

TINÓDI Sebestyén
1881 *Összes művei.* Közzéteszi Szilády Áron. (Régi Magyar Költők Tára III.) Budapest
1984 *Krónika.* Sajtó alá rendezte Sugár István, a bevezetőt Szakály Ferenc írta. Budapest (Bibliotheca Historica)

VESELINOVIĆ ŠULC Magdolna (vál.)
1982 *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok I.* Válogatta Veselinović Šulc Magdolna. Újvidék

VUJIČIĆ, Stojan
1982 Jedan srpski guslar u Mađarskoj XVI veka. Prevela s mađarskog Magdalena Veselinović Šulc. In: *KOLJEVIĆ 1982.* 57–63.

VUJICSICS Sztoján
1971 Egy szerb guszlár a XVI. századi Magyarországon. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 3(1971) No 5–6. 135–139.
1997 *Magyarok és szerbek.* Tanulmányok. Újvidék

VUJICSICS Sztoján (szerk.)
1972 *Szomszédság és közösség.* Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok. Szerkesztette Vujicsics Sztoján. Budapest

SINGING IN "SERBIAN MANNER", OR ELSE THE CAREER OF A TINÓDI-LOCUS IN SOUTH-SLAV FOLKLORE

This study researches into the interpretation in South-Slav folklore of the "Serbian manner of singing" of the minstrel, Demeter Kármán, whom Sebestyén Tinódi a sixteen century author mentioned in one of his verse-chronicles. Basing it on the examination and views of Svetislav Stefanović and Stojan Vujičić, Serbian folklore is of the opinion that Demeter Kármán was a Serbian gusle player in Hungary, who sang epic songs in Serbian and "Serbian manner" to the Turkish bey Uluman in the fort of Lippa. The study follows the path of this conception, mainly in Serbian folklore, and highlights the oversights or inaccurate readings of each author. The author of this study considers that the conception supported by Stefanović and Vujičić is a hypothesis and its relevance raises numerous questions. The study also touches upon the likely contemporary Hungarian variants of the South-Slav long-line epic songs (bugaršice).

Keywords: Sebestyén Tinódi, "Serbian manner of singing", Demeter Kármán, Serbian gusle players in Hungary, long-line epic songs (bugaršice), Svetislav Stefanović, Stojan Vujičić, Hungarian – South-Slav studies in comparative folklore, Hungarian literary history (16th century)

ETO: 821.511.141(497.113)-4 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

GEROLD LÁSZLÓ

LÍRIKUS IRODALOMTÖRTÉNÉSZ

Sinkó Ervin Kazinczy-tanulmánya

Lyrical Literary Historian

Ervin Sinko's study of Kazinczy

Bányai Jánosnak barátsággal, s úgy is,
mint a Magyar irodalom című Sinkó-kötet első recenzensének

Az idei év a magyar kultúrában a 250 esztendővel ezelőtt született irodalomszervező, író, nyelvújító Kazinczy Ferenc tiszteletére a magyar nyelv éve. A Kazinczyról írt irodalomtörténeti munkák, monográfiák, tanulmányok között jelentős helye van Sinkó Ervin Kazinczyról írt tanulmányának. Sinkó a pontosan ötven évvel ezelőtt induló újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék első tanszékvezetője volt. Ily módon Sinkó Kazinczy-tanulmánya két jelentős évfordulóhoz is kötődik. A dolgozat tárgya ennek a tanulmánynak a bemutatása. A szerző foglalkozik a tanulmány szemléleti újdonságaival, azokkal az aspektusokkal, amelyek eddig nem tárgyalt oldaláról vizsgálják a modern magyar irodalmat megalapozó Kazinczy Ferenc gazdag, ellentmondásoktól sem mentes életművét és emberi magatartását. S egyszersmind számba veszi a tanulmány itthoni és magyarországi recepcióját.

Kulcsszavak: Kazinczy, Sinkó Ervin, magyar irodalom, felvilágosodás, nyelvújítás, recepció

„Nincs remekműve. Élete a remekmű"
(Kosztolányi Dezső)

Kerek ötven évvel ezelőtt az egyetemi oktatás régióiban otthonosak nyilván nem kis meglepetéssel vették tudomásul, hogy az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán akkor megnyílt Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék vezetésével és ezen az újabb – a XIX. és XX. századi – magyar irodalom oktatásával Sinkó Ervint, a Zágrábban élő, szükséges iskolai papírokkal nem rendelkező szép- és tanulmányírót bízták meg[1]. Hasonlóképpen tamáskodva vonhatták fel szemöldöküket a magyar irodalomtörténet tudós művelői, amikor kézbe vehették a szakmában nem jegyzett, s ilyenformán alkalmasint

[1] Tanszéki székfoglalóját Sinkó Ervin 1959. október 21-én tartotta.

hívatlannak is tekinthető újdonsült újvidéki „professzor" munkáit. Előbb a *Magyar irodalom* címmel kiadott tanulmánykötetet[2] (első kiadása 1961-ben, második, bővített kiadása 1963-ban jelent meg), majd a Csokonairól írt s 1965-ben publikált monográfiát[3].

A magyar irodalmi tanulmányok első kiadása, melyben a székfoglaló előadást követően a régi magyar irodalom tárgykörébe tartozó néhány rövidebb szöveg[4] után, a háromszáz oldalnyi kötet mintegy kétharmadát kitevő, a magyar felvilágosodás irodalmával, ezen belül is kiemelten Bessenyeivel és Kazinczyval foglalkozó tanulmány található, itthon kitüntetett szakmai figyelemben részesült, méltatói Bányai János[5], Bori Imre[6] és B. Szabó György[7] voltak. A magyarországi szakma azonban nem vett róla tudomást. Ezzel szemben a bővített második kiadás, melyben egy Batsányi- és Kármán-tanulmány mellett Sinkónak az irodalomtörténet-írással kapcsolatos, *Széljegyzetek a költészetről, a költészet és a történelem viszonyáról és az irodalomtörténet problematikájáról* című eszmefuttatása olvasható, már kapott magyarországi recenziót, az Irodalomtörténeti Közleményekben Bán Imre[8], a Valóságban Végh Ferenc[9] írt róla. Bármennyire is eltérnek a kötet hazai és magyarországi méltatásai, itt az első jelentős jugoszláviai magyar tudományos munkát üdvözölték, mely új szempontokkal gazdagította a magyar irodalomtörténeti gondolkodást[10], ott viszont, kivált Bán Imre, vállalva a sinkói vitatkozó attitűdöt, elsősorban kifogásait fogalmazta meg tiszteletet érdemlő óvatossággal. Abban viszont mindkét helyen uniszónó azonos a vé-

---

[2] Sinkó Ervin: Magyar irodalom. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1961, 1963.

[3] Sinkó Ervin: Csokonai életműve. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1965.

[4] A kötet régi magyar irodalmi tárgyú szövegei: Halotti Beszéd; A középkori írástudók; Humanista intermezzo Magyarországon; Janus Pannonius.

[5] Bányai János: Sinkó Ervin: Magyar irodalom. Ifjúság/Symposion, 1962. márc. 8., 9.

[6] Bori Imre: Egy tanulmány címszavai. Híd, 1962. 6., 565–571.

[7] B. Szabó György: Irodalmi legendák, babonák, és tévhitek ellen. Magyar Szó, 1962. márc. 25., 14.

[8] Bán Imre: Sinkó Ervin: Magyar irodalom. ItK, 1963. 5., 627–629.

[9] Végh Ferenc: Sinkó Ervin: Magyar irodalom. Valóság, 1964. 6., 85–86.

[10] Bányai szerint a Kazinczy-tanulmány „új utat jelent [...] olyan következtetésekre jut, olyan megismeréseket tár fel, melyek az eddigi irodalomtörténeti tanulmányokban aligha voltak ismertek..." – Bori írja: „...a harmincas években fedezték fel újra [...] A felszabadulás után a jakobinus Kazinczy került az érdeklődés előterébe, Kazinczy pályájának első szakasza, az első negyven esztendő [...] A teljes Kazinczyt azonban máig sem rajzolta meg a magyar irodalomtudomány [...] Sinkó Ervin ragyogó tanulmányt szentel neki..." – B. Szabó: „Sinkó tanulmánykötetének egyik kiváló tulajdonsága, hogy új összefüggéseket tár fel: eszméltet, állásfoglalásra kényszerít, és teremtő, aktív gondolkozásra indít". – E három recenzió mellett témánk tekintetében feltétlenül meg kell említeni Szeli István két írását (Utak egymás felé. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969. 251–254.; Történő történelem. Uo., 1981. 207–215.), valamint Bori Imre Sinkó-monográfiáját (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981), ez utóbbiban hosszabb elemzés olvasható Sinkó könyvéről, illetve a könyv Kazinczy-tanulmányáról.

lemény, hogy a mintegy százötven könyvoldalt kitevő Kazinczyról szóló tanulmány a kötet legjelentősebb szövege. Igaz, ahogy az ItK-beli recenzióban áll, a „hozzáértő mindjárt érzékeli, hogy egyetemi előadásokat olvas, erre vallanak az élőszó színesebb és merészebb fordulatai"[11], ami azért is fölöttébb sajnálatos, folytatja a recenzens, mert nem esszékről, hanem „komoly irodalomtörténeti tanulmányokról van szó", illetve hogy „a filológiai dokumentáció teljes mellőzése" jellemzi. Vagy ahogy a kötet egészére vonatkoztatva a Valóság recenzense említi, hogy Sinkó „nem veszi észre a legújabb magyarországi eredményeket", mivel „esztétáink régebbi nézeteit idézi, az újabbakról, úgy látszik, nem értesült."[12]

A két pesti recenzió között azonban jelentős olvasati eltérés is mutatkozik. Míg Végh úgy látja, hogy Kazinczy „nyelvújításra terelő tervének elemzése" jó ítélőre vall, s hogy kitűnő „Kazinczy életművén belül a szentimentalizmusnak, az »öncsaló rajongás és rajongó öncsalás« irodalmi vetületének taglalása", akárcsak az törekvése a szerzőnek, hogy „az irodalmi közélet megteremtésén szívós szorgalommal és szinte eszelős makacssággal fáradozó Kazinczyt az őt megillető rangra" emelje, valamint, hogy az „érzelmes és oly sokszor érzelgős írót" következetes forradalmárként mutassa be elsősorban annak alapján, hogy Sinkó alapos elemzéssel kimutatja, miszerint a jozefinizmus eszmeisége „évtizedekre előre hatott", addig recenziójában Bán Imre éppen a dolgozat ezen tételeit vitatja. Helyesli ugyan „Kazinczy jozefinizmusának nyomatékos kiemelését", de vitatja, hogy a „Martinovics-összeesküvés nem egyéb, mint illegalitásba szorított jozefinizmus", továbbá, hogy „Kazinczy jóformán társadalmi támasz nélkül, szinte légüres térben, szent öncsalással dolgozott", ami ugyan részben áll, de nem oly mértékben, ahogy Sinkó, aki „egy kissé Ady »magyar Ugar«-ának mintájára jellemzi a kétségtelenül meglevő magyar feudális elmaradottságot".

Annak ellenére, hogy szándékom nem Sinkó Kazinczy-tanulmánya recepciójának, hanem a tanulmány szempontjainak bemutatása, bevezetőként szükségesnek véltem foglalkozni a két magyarországi recenzióval, hogy ily módon is jelezzem egy érdemi vizsgálódás lehetséges témáit, felvezessem Sinkó tanulmányát, és (talán legalább utólag) érdeklődést keltsek iránta.

Hogy a hagyományos irodalomtörténeti kritériumok szerint Sinkó szövege nem tudományos mű, azt – ha tudományosságon mereven formai ismérveket, jegyzetapparátust, hivatkozásokat értünk – akár el is fogadhatjuk.

---

[11] Julow Viktor: Sinkó Ervin: Csokonai életműve. ItK., 1967. 2., 230–234. A szerző, szemben Bánnal, dicséri Sinkó esszéstílusát.

[12] Sinkó, aki elsősorban Kazinczy levelezéséből merített, időnként hivatkozik Arany László, Horváth János, Szerb Antal, Halász Gábor, Péterfy Jenő, Révai József írásaira, de igazi vitája Révaival, illetve a Bóka László és Pándi Pál szerkesztette, A magyar irodalom története 1849-ig (Bibliotheca, Bp., 1957. 275–288.) című kötet Kazinczy-fejezetével van, melynek szerzője Szauder József volt.

Ha viszont következetesen végigvitt gondolati koncepciót értünk, amely új szempontok alapján az adott téma alaposabb, árnyaltabb megismerését segíti elő, akkor Sinkó Kazinczy-tanulmányának tudományos jellege nem lehet vitás. Akkor sem, ha Sinkó, aki – ahogy vallotta – amikor tanulmányt ír, akkor is lírikus, a szónak abban az értelmében, hogy minden megnyilvánulása magán viseli személyisége bélyegét, valóban kissé leegyszerűsítve szükséges leltározásnak[13] látja a filológiát[14]. Ennek kapcsán veti fel a kérdést, hogy vajon „az »irodalomtörténeti« szempont önmagában produktív lehet-e az esztétikai fogékonyság" megítélése tekintetében, mert éppen úgy nem képviseli a legnagyobb költői műveket jellemző, időtlen értékként létező esztétikai kvalitást, ahogy ez a minőség az irodalom legfontosabb ismérveként „nem szorítható bele irodalomtörténeti összefüggések kereteibe".

Sinkó tanulmánya kétségtelenül nélkülözi a tudományosság formajegyeit, ezzel szemben viszont több vonatkozásban is új aspektusokat kínál Kazinczy Ferencnek nem csak az irodalomban, hanem a magyar kultúrában betöltött szerepe megítéléséhez. Mindenekelőtt ahhoz, hogy Kazinczy esetében nem beszélhetünk kétszeri indulásról, hogy a „XIX. századi Kazinczy nem tagadta meg a XVIII. századit, az öreg a fiatalt, csupán súlypont eltolódásról"[15] van szó, mert szellemi, emberi útját a börtönökben töltött 2387 napi „kiesés" ellenére is egységesnek kell tekinteni. És ebből következően kell megítélni a szentimentalizmus magyar változatát, Kazinczy Ferenc szabadkőművességét, részvételét a jakobinus mozgalomban, irodalomszervező tevékenységét, esztétikáját, nyelvújítási törekvését, stílháborúját, az Árkádia-pört, barátságait, vitáit, irodalmi munkásságát és kivált monumentális levelezését, mely „nélkül nem lehet megírni a magyar felvilágosodás történetét". Az embert, aki nagyobb a művénél. Hogy a mottóul választott Kosztolányi-idézetre[16] utaljak, aki szerint Kazinczy remekművek nélkül is életével egyedülálló remekművet hozott létre.

Sinkó szerint Kazinczy Ferenc életének sorsdöntő élménye a felvilágosodásban gyökerező jozefinizmus volt. Minden gondolatát, tettét, emberi, értelmiségi habitusát ez az „Európát utolérő civilizált Magyarországért" folytatott,

---

[13] Sinkó Ervin: Széljegyzetek a költészetről, a költészet és a történelem viszonyáról és az irodalomtörténet problematikájáról = S. E.: Magyar irodalom. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1963. 391–438.

[14] Sinkó valóban mellőzi a hagyományos értelemben használt filológiát, s ezzel mintegy gyakorlatot, ne mondjuk, iskolát is teremt a vajdasági irodalomtudományban, melynek legtöbb művelője hasonlóan jár el.

[15] Bori Imre: Egy tanulmánykötet címszavai. Híd, 1962. 6., 570.

[16] A Kosztolányira való hivatkozást elsősorban az magyarázza, hogy mindketten lírikusként közelednek az irodalomhoz, ennek múltjához, illetve, hogy elégedetlenek, mert az irodalomtörténet-írás gyakorta „másodrendű dolog"-ként kezelte az esztétikai szempontot. Ennek céljából idézi a Széljegyzetek...-ben (431) Sinkó Kosztolányinak Beöthy irodalomtörténete kapcsán kifejtett nézeteit.

több vonatkozásban szinte anakronisztikusan reménytelen harc határozta meg. Ebben, ahogy írja, rejlik Kazinczy „életének és működésének" eredménye is és tragikuma is: „a messianisztikus politikai-társadalmi szándékok" II. József halálával és 1795-tel ugyan hajótörést szenvednek, ami „benső törésként hagy mély nyomot Kazinczy életében", de a „nagy katasztrófa mégse jelentette a magyar felvilágosodás ügyének végső csatavesztését", lévén hogy feltámad, helyesebben folytatódik irodalmi-esztétikai síkon.

A felvilágosodás terjesztésének szándéka jegyében, talán nem is kellő tudatossággal, még ha az írást a magyar irodalomban elsőként ő tekintette „élete egyetlen és fő feladatának, kizárólagos foglalkozásának"[17], kezd bele Kazinczy egy silány német mű, az *Adolphs gesammelte Briefe* fordításához/átdolgozásához, és ezzel a *Bácsmegyey gyötrelmei* címet viselő, 1789-ben megjelent magyarítással utat nyit a szentimentalizmus sajátos magyar változata előtt.

Ugyanabban az évben, amikor Sinkó tanszéki székfoglalóját tartotta, 1959-ben jelent meg a Kazinczy-irodalomban Horváth János mellett, után mindmáig legértőbb Szauder Józsefnek *A kassai „érzelmek iskolája"* című tanulmánya,[18] amely Kazinczynak a *Bácsmegyey*...-ben tobzódó szentimentalizmusát tekintve szoros „összefüggést mutatott ki az író akkori érzelmi élete és a regényadaptáció keletkezése között"[19], amihez – a gazdag elemzés alapján látjuk – semmiféle kétség nem férhet. Ugyanakkor azonban felmerül a kérdés, vajon ismerte-e Sinkó ezt a tanulmányt, ismerhette volna, bár az akkori könyv- és folyóirat-behozatali körülmények ezt nem valószerűsítik, tény viszont, hogy Kazinczy tanulmányában épp a *Bácsmegyey*... kapcsán a szentimentalizmussal egészen más aspektusból foglalkozik, mint Szauder, kinek elemzését nem is említi.

Sinkó, azzal, hogy Horváth Jánosra hivatkozva az ízlés felől (az „ízlés leple alatt világnézetek harca folyik; politikai, társadalmi, erkölcsi ellentéteké..."[20]) közelít a szentimentalizmushoz, majd Goethe *Werther*jére utalva mutat rá az irányzat csúcsát jelentő mű esztétikai értékeire, illetve arra, hogy „az irodalmi szentimentalizmus korszaka egyben a világtörténelem egyik legkövetkezetesebben brutális forradalma előkészítésének, s magának ennek a forradalomnak, majd pedig a valóban világrengető napoleoni (!) háborúk kataklizmáinak is korszaka volt", így alapozza meg azt a tézisét, miszerint a magyar szentimentalizmus, már a *Bácsmegyey*-ben sem elsősorban könnyhullatás és sóvárgás, hanem „harcos érzelmesség", Kazinczy számára esz-

---

[17] Ebben a tekintetben Kazinczy társa Csokonai volt.

[18] Szauder József: A kassai „érzelmek iskolája". ItK., 1959. 3–4. = Sz. J.: A romantika útján. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1961. 90–114.

[19] Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi Kiadó, Bp., 1994. 217.

[20] Horváth János: A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956. 94–142.

köz, hogy a „társalgási nyelvnek és fogalmaknak, a szépléleknek és szépleleknek kultuszával" hadat üzenjen a „magyar valóságnak". Amivel szembe néz akkor, mikor divatba hozza a szentimentalizmust, mely az adott magyar valóságban „paradox módon, épp a maga morbiditásával, épp a maga elomló lágysága által úgy hatott, mint igen határozott állásfoglalás, mint a jozefinizmusba tevékenyen beletorkolló irodalmi propaganda a középkori életformák durvasága és az egész, a maga feudális elmaradottságát nemzeti jelszavakkal védelmező, eszményként dédelgető és dicsőítő nemesi, deákos és szittya Magyarország ellen". Természetesen, siet megjegyezni a tanulmány írója, ez „nem úgy értendő, hogy a jozefinista Kazinczy, majd pedig a magyar felvilágosodásnak maga köré gyűjtött írói és követőik számára az irodalmi szentimentalizmus valamiféle objektív mérlegelés eredményeképpen v á l a s z t o t t út és harci eszköz, tervszerűen, célszerűségi szempontok kedvéért alkalmazott »taktika« lett volna", csupán belső indíttatású „spontán reagálási mód", amely azonban Kazinczy és a hozzá hasonlóan érzők és gondolkodók számára hamarosan két vonatkozásban is járható utat jelentett. Egyrészt azt, melyet Kazinczynak Batsányival folytatott, a *Magyar Museum* indításakor kirobbant vitája jelzett, melyben Sinkó a kor nagy magyar dilemmáját látja, egyik oldalán „a kozmopolitizmus szellemétől áthatott magyar, jozefinisztikus kultúrkoncepció"-val, a másikon pedig „az antijozefinisztikus nemzeti ellenállás nemesi hagyományokhoz ragaszkodó szellemé"-vel. „Kazinczy szavával: »a bajuszos magyar« szellem"-mel, amivel Kazinczy mint a magyar lemaradás szívós bázisával, egész életében harcban állt, ahogy ezt többek között majd a nyelvújítás vagy az Árkádia-pör is alátámasztja. Másrészt viszont a „[T]ársakat kereső, bajtársakat toborzó" út kínálkozott, melyen járva „szektaalapító buzgalmában" Kazinczy szüntelenül „siet valakit a mellére szorítani, s áldja a napot, mely alkalmat adott rá", írja Sinkó, aki ezzel magyarázza Kazinczynak elsősorban levelezésében megnyilvánuló, áradóan túlcsorduló kedvességét mindenki iránt, akiben ő, mert – bár setén-sután – verset fabrikál vagy fordításra vállalkozik, fegyvertársat remél. Nem más ez, mint „termékenyebb tévedés" az „akkori Magyarország minden józan igazságánál". Valóban öncsalás, mert ha „józan szemmel, ha nem az egymásnak ünneplésére bőségesen árasztott tömjénfüstben látták volna a maguk valódi helyét és a maguk valódi hatástalanságát, akkor torkukon akadt volna a szó, és győzött volna a hazai, a minden szellemi megújhódásra (!) irányuló szándékot betemető durva közöny". Így azonban lehetőséget adott a fanatikus Kazinczy számára, hogy megteremtse „egy magyar irodalmi republika (!) illúzióját, a látszatot, hogy van egy nemzet, melynek jelen és még inkább jövendő sorsa attól függ, hogy egynéhány literátor földesúr, pap, ügyvéd meg vándordiák miket és miként ír". Nem valószínű azonban, hogy, bár Kazinczy túlméretezett lelkesedése folytán érezték és élvezték a szellemi összetartozás mámorát, tudták is, hogy a széphalmi mester számára, Szerb

Antal talán postamestert mondana, nélkülük nem létezne az a narkotikum, amely a felvilágosodás örök elkötelezettjét életben tartja II. József halálától kezdve a börtönökből való szabadulást követően kifejtett, „világnézeti állásfoglalás"-t jelentő nyelvi és esztétikai kérdésekben folytatott csatározásai során. Miközben Kazinczy ellenszert keresett arra a számára elviselhetetlen életérzésre, amit példás tömörséggel így fogalmazott meg: „Én örömest élek a n e m – m o s t ban", nem kevesebbet tett, mint biztos alapokra fektette a modern magyar irodalmat, a nemzeti karantén ellenében nemzeti irodalmat szervezett.

Következésképpen Kazinczy számára, hangsúlyozza Sinkó, a nyelvújítás, s tegyük hozzá, a fentebb stíl érvényesítése „nem puszta l'art pour l'art irodalmi törekvés, hanem mint irodalmi törekvés egyben afféle archimédeszi pont volt; rajta keresztül és általa vélte sarkaiból kiemelni az egyébként hozzáférhetetlen, mozdulatlanságában tetszelgő, szellemileg tunya magyar világot". Ennek eredménye lett az Árkádia-pörben kicsúcsosodó „debreczynizmussal" folytatott ízlésháború, amely Sinkó meglátása szerint azzal nőtt egy puszta irodalmi polémia fölé, hogy Kazinczy is, a debreceniek is jól tudták, lényegében nem egy emléktáblárol volt szó, hanem másról, többről – világnézetről. Ilyképpen Kazinczy feliratjavaslata – „Árkádiában éltem én is" – „nem minden fullánk nélkül született", benne rejtőzött mind a „műveletlenség durva gőgjét" árasztó debreceni magatartás, mind pedig a Csokonai iránti viselkedés ellen táplált ellenszenv, sőt vád. Ezt csak táplálta, hogy közben Kazinczy ugyanazokkal találta magát szemben, akikkel a kalapos király tanfelügyelőjeként kellett megküzdenie.

Mielőtt mintegy a téma lezárásaként szólnék arról, hogyan látja Sinkó Kazinczy életének utolsó, a romantika korára eső éveit, vissza kell térni, legalább röviden ahhoz a sajátos logika szerint szorosan összefüggő két megjegyzéshez, melyek az ItK-beli kritikában fogalmazódtak meg Sinkó Kazinczy-tanulmánya kapcsán. Ahhoz, hogy bár helyesen járt el, amikor nyomatékosan kiemelte Kazinczy jozefinizmusát, de tévedett, amikor úgy látta, hogy „a Martinovics-összeesküvés nem egyéb, mint illegalitásba szorított jozefinizmus", illetve, hogy „Kazinczy „jóformán társadalmi támasz nélkül, szinte légüres térben, szent öncsalással dolgozott: nem volt polgárság, nem volt eszméit értő réteg, nem volt publikum, s így lényegében »nem létező magyaroknak« írt", ami által Sinkó „Kazinczyt egy kissé mitikus hőssé teszi".

Közismert, hogy a jakobinus mozgalom, de inkább ennek hatalmi erőszakkal történt „lefejezése" a magyar nemzeti fejlődés szempontjából sorsdöntő volt. Ezt természetesen Sinkó sem vitatja. Ugyanakkor viszont úgy látja, hogy a jozefinizmus alapját jelentő magyar felvilágosodás „mindvégig annyira híján volt mindennemű hazai, aktivizáló tömeges társadalmi bázisnak", hogy a legradikálisabbak is, akik a mozgalomhoz tartoztak, összetévesztették „szubjektív ábrándjaikat az objektív lehetőségekkel". II. József

halála után előbb az új uralkodó megértő segítségében bíztak (ez a nagyon is magyar betegségként máig létező idealizmus a napóleoni térhódításkor szintén megmutatkozott!), majd pedig a mozgalmat előkészítő illegalitásba szorultak vissza. Sinkó szerint tehát ugyanúgy tévedtek azok a régebbi irodalomtörténészek, akik nem látva a pálya egyes szakaszai közötti szerves összefüggést, a „kényelmetlenség érzésével igyekeztek sietve átsiklani Kazinczy pályájának »hazafiatlan« jozefinista és ugyanúgy jakobinus előzményei fölött", amiben eszmei eltévelyedést láttak, amit majd a pálya második szakasza, a nyelvújítás fog korrigálni, mint azok a „marxista szemléletre hivatkozó" irodalomtörténészek[21], akik szerint a nyelvújítás „nemcsak azért volt bizonyos visszaesés a Martinovics–Hajnóczy-féle mozgalommal szemben, mert csupán szellemi mozgalom volt, hanem azért is, mert még szellemileg is, saját területén is, szembefordult azzal a plebejus irányzattal, amelynek a magyar költészetben már voltak képviselői". Annak ellenére, hogy az idézet utolsó kitételét cáfolni lehetne és kellene, Sinkó vitatja, hogy Kazinczy valaha is képviselte volna a „felvilágosodás plebejus irányzatát", mivel „nem csak a jozefinizmus, de Martinovicsék jakobinizmusa is abból indult ki, hogy a legradikálisabb forradalmi átalakítást is csak felülről, illetőleg egy intellektuális elit akaratának és szervező munkájának lehet és kell valóra váltania". Ugyanezt a szemléletet, amiért arisztokratizmussal vádolták, képviselte Kazinczy a nyelvújítás és a stílusharc tekintetében is. Ahogy Horváth János fogalmaz, Kazinczy elképzelése „[A]fféle minta-nyelv [...], mezőtől, szántóföldektől jól elkerített minta-kertészet: író-telep, magas nyelviskola [...], egy elite-kisebbség kozmopolita szépség-kultusza; a mának még nem való, de a jövőt előlegező"[22] törekvés. Nem véletlen, hogy – amint jeleztem – sajátos logika szerint a marxista irodalomszemlélet összefüggést lát aközött, hogy egy időben Kazinczy a felvilágosodás plebejus irányzatát képviselte és hogy hiányzott volna a publikuma, amelyről megjegyzi, nem volt „nagy, de jelentéktelen sem volt"[23]. Mert ezen utóbbi állításnak kellene talán egyrészt visszamenőleg igazolnia Kazinczy plebejus kötődését, másrészt pedig a reformkor előkészítéséhez is fontosnak vélték a nagyobb szellemi bázis hangoztatását, amit viszont Sinkó a levelezésre hivatkozva kifejezetten cáfol.

Mindkét kérdés további elfogulatlan, ideológiamentes vizsgálódást igényel, akárcsak Kazinczy életének utolsó néhány éve, amikor a romantika gerjesztette nemzeti öntudat válik egyre inkább aktuálissá. Sinkó a romantika tekintetében úgy látja, hogy Kazinczy felismeri az irányzat első periódusát jellemző múlt felé fordulás tendenciáját, de számára például, Kisfaludy Sándorral ellentétben a „múlt minden hazafias romantikától teljesen mentes

[21] Elsősorban Révaira gondolok, akit a Bóka–Pándi szerkesztette irodalomtörténet különben korrekt Kazinczy-fejezetét író Szauder is idéz.

[22] Horváth János, i. m.

[23] Bán Imre, i. h.

kíváncsiságának és tanulmányainak a tárgya. Őnála a történelem és a történelmi tudat a jövőt tudatosan sürgető és alakító embernek – a »neológus«-nak – szükséglete". Sinkó ebben is folytonosságot, „belső következetesség"-et lát, amikor azt írja, hogy Kazinczy előtt „minden nyelvemlék, ami a nyelv történelmi fejlődésének dokumentuma, úgy jelenik meg neki, mint valami előszó-töredékek a jövendő új nyelvhez, új stílushoz, új ízléshez", illetve kifejti, „fel kell fedezni, tudni kell a múltat, és állást kell foglalni a múlttal szemben – a jelen ellen és a jövőért." Ilyenformán, tehetnénk hozzá, Kazinczy már azt képviseli, ami a korszak legjelentősebb költőinek, Kölcseynek és Vörösmartynak életművében a harmincas évek elejétől, a romantika ún. jövő felé forduló, vizionáló korszakát fogja jellemezni. Nem valószínű, hogy ebben olyan tudatosság lenne, mint Sinkó feltételezi, inkább az örök újítás lázában élő Kazinczyt kell látni, határozott, kimunkált koncepció nélkül. Az viszont már nem vitás, hogy Kazinczy is felismeri a polgári nemzet formálódásának lehetőségét, az egységes nemzet iránti igényt, ahogy erre a tübingiai pályázatra írt munkájában utal, s ahogy ezt a nyelvújítási harcot lezáró vitairása sugallja. Ugyanakkor nem kétséges, amint ezt Sinkó Kazinczy kontra Kazinczy formulával érzékelteti, hogy a szűk elit fontosságát hangsúlyozó Kazinczy ekkor óhatatlanul is szembe kerül önmagával mind az elit és tömeg, mind pedig a patriotizmus és kozmopolitizmus alternatíva tekintetében.

Ha már a konfrontálódást hoztam szóba, nem hagyható említés nélkül az a paradoxon, amelybe Sinkó került. A Kazinczy-tanulmány mellett a már idézett *Széljegyzetek*...-ben áll, melyben irodalommal és irodalomtörténettel kapcsolatos „nézeteinek rendszeresebb kifejtését"[24] adja, miszerint irodalommal irodalomként, esztétikai értékek alapján kell elsősorban foglalkozni. Ezzel szemben Kazinczy esetében műveit, nem számítva *Bácsmegyey*-jét, alig említi. Ennek magyarázatát a tanulmány záró részében adja: „Kazinczynak szinte minden sora magán viseli ugyan egyénisége bélyegét, de nincs egyetlen olyan műve, és különböző művei együtt nem tesznek ki olyan egységes monumentumot, hogy bennük egymagukban kifejezésre jutott volna, láthatóvá, önmagáért és önmagában jelenvalóvá válna az e g é s z ember a maga teljes gazdagságában és egész élete a maga néha megtántorodó, de végül is mindig győzedelmeskedő benső következetességével." Azt elismeri ugyan, hogy Kazinczy több műve, köztük a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* (melyek iránt, tegyük hozzá, az utóbbi időben megkülönböztetett figyelem nyilvánul meg!) egyes részletei „ma is megkapóak; van bennük szép és lelkes komolyság, a meggyőződés harci kedve, ízlés és mindenekfelett írójuk nagyon rokonszenvesen ható kulturált, sokszor naivan bájos kedvessége és embersége; ami azonban az egészben hiányozni látszik, az a nagy egyéniség lenyűgöző hatalma [...] de csak addig, amíg csupán

[24] Bori Imre: Sinkó Ervin. 296.

önmagukban, életelemüktől, a kortól, melyben termettek, a harci feltételektől, szerepüktől elvonatkoztatva nézzük, tehát csak addig, amíg a nekik meg nem felelő szemszögből nézzük őket". Ebben pedig egy nagy mű, Kazinczy Ferenc hatalmas levelezése lehet segítségünkre.

Valóban pontos az a kritikusi észrevétel[25], hogy a tanulmány értékét, súlyát növelték volna a szépírót is bemutató tüzetesebb elemzések, de ettől függetlenül a Kazinczy-irodalom és a magyar irodalomtörténeti gondolkodás kapott Sinkótól olyan szemléletbeli impulzusokat, melyek alapján, függetlenül attól, hogy átveszik őket vagy vitatkoznak velük, a Kazinczy-jelenség, élet és mű együttes értelmezése árnyaltabb, teljesebb lenne. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy még annyira sem provokálta/ja az irodalomtörténészeket[26], mint Sinkó Csokonai-monográfiája, talán mert Kazinczy iránt kisebb érdeklődés mutatkozik, ami Kazinczy irodalomtörténeti jelentőségét tudva eléggé különös. Azt már feltételezni sem merem, hogy ebben az esetben is az a szakmai arisztokratizmus nyilvánul meg, amely „mit ért az író a tudományhoz" címszó alatt mellőzi például Kosztolányi vagy Babits tanulmányait, vagy tudomást sem akar venni színházi tárgyú tanulmányokról és kritikákról. Annyira gazdagok azért talán mégsem vagyunk, hogy ezt a luxust megengedjük magunknak. Az évforduló erre is figyelmeztet(het).

LYRICAL LITERARY HISTORIAN

Ervin Sinko's study of Kazinczy

To honour the memory of the literary organizer, writer and language reformer, Ferenc Kazinczy on the 250th anniversary of his birth, this year has been proclaimed the year of the Hungarian language. Among the monographs, studies and works written about Kazinczy in literary history the study by Ervin Sinkó ranks among the important ones. Ervin Sinkó was the first Head of the Department of Hungarian Language and Literature in Novi Sad, which started functioning exactly fifty years ago. In this way his study of Kazinczy is connected to two important anniversaries. The subject of this paper is the presentation of Sinkó's study. The author deals with the new

---

[25] Bán Imre. i. h.

[26] Az Új magyar irodalmi lexikon II. (Akadémia Kiadó, Bp., 1994., 994.) Kazinczy-címszava alatt, melyet Fr. I. szignóval Fried István jelez, az irodalomjegyzékben nem találhatók Sinkó tanulmányának adatai. – Gintli Tibor – Schein Gábor Az irodalom rövid története című , A kezdetektől a romantikáig alcímet viselő első kötetének (Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003. 4004–407.) Kazinczyról írt részében nem fedezhetők fel a Sinkó-tanulmányban foglalatak. – Az egyetlen újabb Kazinczy-monográfia szerzője, Z. Szabó László (Kazinczy Ferenc. Gondolat Kiadó, Bp., 1984. 54.) egy esetben utal Sinkó tanulmányára, a kassai epizód kapcsán, de csak olyan vonatkozásban, hogy Sinkó mellőzi a szépirodalmi jellegű műveket.

features in the approach of this study, with those aspects which study from a new angle the life-work and human conduct – not void of contradictions – of the man, Ferenc Kazinczy, who laid the foundations of the modern Hungarian literature. At the same time he recounts the reception of the study both at home and in Hungary.

Keywords: Kazinczy, Sinkó, Hungarian literature, The Enlightenment, language reform, reception

ETO: 821.511.141(497.113)-4. ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
821.511.141.09 Babits

FARAGÓ KORNÉLIA

A KÉRDÉS VÉGTELENJE

Babits Mihály: Esti kérdés

Infiniteness of the Question

Mihály Babits: Esti kérdés

Az *Esti kérdés* az emberi alapprobléma kérdésben való látszásának verse. A vers nem a kérdésből indul ki, hanem mintegy a kérdő értelem, a kérdő jelentés felé halad. „A kérdezés értelme abban áll, hogy a kérdezetteket a maguk kérdésességében nyitottá teszi." Mindezek átgondolásával a vers mégis egy mélyreható válaszhiánnyal szembesít inkább, mintsem a kérdés mélységével, annak ellenére, hogy mindvégig a válasz igénye beszél. Ha összeolvassuk a vers kapcsán kialakult diszkurzusokat, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a gondolkodás több ízben is a válasz megléte (esetleges mibenléte) és a válaszhiány közötti pályán mozog.

Kulcsszavak: emlékezés, halál, idő, kérdéshorizont, válasz

Nem lehet másként kezdeni, mintsem annak a kimondásával, hogy a babitsi kérdezés lényegileg függ össze az est sötétjével. Amint az est leereszkedik, a látványosság eltűnik, megjelenhet az abszolútum, és a szellem visszatérhet önmagába. Olyan sötétség áll be, amely szinte oltalmazó gesztussal borítja rá az egységes értelemhorizontot (mint a cím már sejteni engedi, a *kérdés* értelemhorizontját) a világra. A nappali világosság, feloldván a belső elmélyülést, határt szab a látásnak és testeket hoz létre, hogy azután az éjszakai sötétség majd feloldjon minden testiséget, s megvalósítsa az elmélkedést a maga közvetítetlenségében. Meg kell jegyezni, hogy a babitsi sötétség éppen annyiban szokatlan, tehát külön is értelmezendő, hogy meghagyja a jelenségeket elkülönült egyediségükben. Nem oldja fel a testiséget, a különbségek nem függesztődnek fel, hogy érzékelhető maradjon a természeti gazdagság jelzésszerűen differenciáló jelenléte. A vers nem a kérdésből indul ki, hanem mintegy a kérdő értelem, a kérdő jelentés felé halad. A szellem ugyan visszatérőben van önmagához, de vizuális jelentés-teremtésében kezdetben még reflektálja a napvilágnál tapasztaltakat, s csak lassan, fokozatosan közelít a gondolkodás voltaképpeni alapjához („s épp azért mozog olyan lassan, mert

a személyes énnek át kell járnia és meg kell emésztenie szubsztanciájának ezt az egész gazdagságát"[1]). „Magába-szállásában *elmerül öntudata éjszakájában*; eltűnt létezése azonban megőrződött benne..."[2] Ily módon a belsővé tevő emlékezet közvetítheti „*a megszűnten-megmaradt létezést*", az éppen nem láthatót mutató vizuális információkat, a természet módosulatlan növényi és állati mozzanatait, formákat, színeket és anyagszerűségeket (a fűszálak változatlan egyenességét, a virágszirmok ránctalanságát, a szivárványos zománcot a hímes lepke szárnyán), és ebbe a látványiságba hozzávetőleges időjelölőként az évszakot is belehelyezheti, a virágok és a lepkék idejeként. A *megszűnten-megmaradt létezés* vizuális-tapasztalati-emlékezeti architektúrája az, ami mindvégig nélkülözhetetlenül van jelen a versértelmezésben.

Amikor a versbeszéd súlytalannak ítéli a takarót, és kiiktatja ránehezkedését, esetleges torzító jellegét a világra, elbeszélve a természeti elem érintetlenségét, voltaképpen a lepel tropologikusságának jelentéseit erősíti. A takaróban megmutatkozó tropikus azonosság kibontásával lesz/lehet az est valóban az elmélkedés szférájává. „A láthatatlanságba borított" összetartozás, ez a különös (minden vonásában tudható) rejtekezés kérdésformálásra ösztönöz, mint a rejtekezés mindenkor, akár a saját természetéhez tartozó vonásként is. Az *elfedettség* szemantikai hatására az a benyomásunk támad, hogy a színek és formák valamely *személyes én* emlékezeti elemei: a gazdagság „az ő magába-szállása, amelyben elhagyja létezését és az emlékezetnek adja át alakját."[3] Azt hiszem, semmiképpen sem maradhat említetlenül a napszakoknak a hegeli értelemben vett diszpozicionális értelme. A nap korai óráiban még a természettel azonos a szellem, a nappal a munkáé, „este az elmélkedés és a képzelet az uralkodó"[4]. Ennek értelmében a kérdés, az *elmélkedés műfajaként* kifejezetten esti bölcseleti konstrukció. Kell-e emlékeztetnünk arra a lehetőségre, hogy a vers elgondolása érintkezhet a jól ismert kitétellel Minerva baglyáról, amely csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét[5]?

Az *esti kérdés* címbe kerülésével az elrejtés és feltárulás különös összefonódása válik kiemelt szemantikai mozzanattá. Az emberi alapprobléma *kérdésben való látszásáról* van szó. „A kérdezés értelme abban áll, hogy a kérdezetteket a maguk kérdésességében nyitottá teszi"[6]. Éppen ezért a kérdés szintjén való feltárulás magában foglalja a rejtekezés mozzanatait is. S

---

[1] Hegel, G. W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Szemere Samu ford. Akadémiai, Bp., 1973. 414.

[2] Uo., 414.

[3] Uo., 414.

[4] Hegel, G. W. F.: *A szellem filozófiája*. Szemere Samu ford. Akadémiai, Bp., 1981. 56.

[5] Hegel G. W. F. *A jogfilozófia alapvonalai*.... Előszó. Szemere Samu ford. Akadémiai, Bp., 1971. 23.

[6] Hans-Georg Gadamer: *A kérdés hermeneutikai elsőbbsége* = H.–G. G.: *Igazság és módszer*. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Bonyhai Gábor ford. Gondolat, Bp., 1984. 254.

minthogy a továbbiakban azt tapasztaljuk (művelődéstörténeti értékű látványokban), „hogy gyújtják sorban a *napfényű* gázt", és hogy megcsodálható az utcalángok kettős fonala, s hogy a domboldalról látszik a lombon át a lusta hold, arra a következtetésre jutunk, hogy talán éppen a teljes sötétség hiánya az, ami nem enged el a válaszig. Annak ellenére, hogy a versben mindvégig a *válasz igénye beszél*. A fényjelentések bevillanása, a voltaképpeni félhomály kérdésköre új értelmezési viszonylatokra nyit, a látni-nem-akarás és a belső látás kettősségének irányában.

A vers egy mélyreható válaszhiánnyal szembesít inkább, mintsem a kérdés mélységével. (Ez irányba tereli az értelmezést Szabó Lőrinc is, amikor „a legegyszerűbb gondolattengelyen forgó óriási Babits-versről"[7] beszél). A kérdés a másik (az *én* másikja is szóba jöhet) megkonstruálása, és a válasz a másik jelentettje lenne/lehetne. A válasz modellálná annak a *hiánynak* a jelentésértelmét, amit a vers kérdéshalmozó retorikai megoldásai mélyítenek el. Ezért kerülhet érdeklődésünk középpontjába egy pillanatra, hogy létezik-e valaki, akiben végbemehetne a válaszreakció, egyáltalán ki az, aki megjelenhetne ebben a kérdésben, a Másik szintjén?

Ha összeolvassuk a vers kapcsán kialakult diszkurzusokat, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a gondolkodás több ízben is a válasz megléte (esetleges mibenléte) és a válaszhiány közötti pályán mozog. Babits „kérdést ígért, s egy jól feltett kérdés többet ér, mint egy elhamarkodott felelet" – írja Nemes Nagy Ágnes, és így folytatja: de „Babits igenis válaszol a kérdésre, érzelmi feszültséggel és anyaggazdagsággal válaszol. [...] ez a fogyhatatlan, nosztalgikus hömpölygés formailag csak felsorolás, de érzelmileg végeláthatatlan gyönyörködés az élet képeiben. A költő nyelvtanilag kérdez, képgazdagságával felel. A vers teste válaszol a vers értelmének."[8]

A „kérdésre is kérdés lesz a válasz, s ez a válasz újabb kitérőkkel gazdagodik..."[9] – mondja Szabó Lőrinc, majd végül egészen közel kerülve a heideggeri koncepcióhoz, előállítja a kijelentést az „örök" kérdés kapcsán: „Válasz nincs rá, *a válasz maga a kérdés tartalmas végiggondolása*".[10] (Sz. L. kiemelése)

E nagy fontosságú és érdekes probléma az új szemléleti fázist jelentő beszédrendből sem veszett ki. Lőrincz Csongor szerint a teleologikus szintaktikai összefüggések arra mutatnak, hogy a vers „*már* »tudja« a választ" a miért kérdésére, következésképpen a versre rátelepszik a teleologikus sejtelmek terhe. Nem beszélve arról, hogy a kérdéssorozat részben különben is közvetítetlennek hat és „a kérdés önfelszámolása szükségszerűen ered ebből a

---

[7] Szabó Lőrinc: *Az „Esti kérdés". Irodalomról a rádióban*. Nagy Világ, 1975. 3., 461.

[8] Nemes Nagy Ágnes: *Babits Mihály: Esti kérdés* = Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs: *A tünékeny alma*. Jelenkor, Pécs, 1995. 90–91.

[9] Uo., 461.

[10] Szabó Lőrinc, i. m., 460–462.

közvetítetlenségből, a diszkurzív differenciálás hiányából, »a létezés egészét« firtató, igazából azonban a létezők rendjét tárgyiasító totalizációból".[11]

A létszféra „egészét" jelképező kiterjesztés („nagyszabású szünkronizáció"[12], vagy a szituációk puszta aggregációja és addíciója[13] ?) kíván megjelenni a hajóutakban, a sínek vonalán, az országutakon és a gyalogos térelsajátításban is. Annyi bizonyos, hogy a vers nem a helyzetek sokféleségének jelentésében gondolkodik, hanem inkább a „bárhol" lehetségességében és szituatív vagylagosságában. A „nagyvilág" felé nyitó horizontokban, a szituációk széthelyezésében, a térbejárási lehetőségek intenzitásának és extenzitásának megjelölésében a *kérdés* elháríthatatlanságát térbeliesítő technikára kellene ismernünk. Minden lehetséges szituativitás csak út a kérdésszerű lét nyitottságába. A széles térszerűségek lényegileg transzcendensek, és a képzelőerőhöz szólnak. A magánterek irányából, a szoba „atmoszférikus barnája" (Spengler) felől a „szépségek" nyilvánossága felé tekintő, a sajáttól, a mikrokörnyezetitől a városi idegenségek felé, a tapasztalatitól a képzeleti, az emlékezeti felé orientálódó struktúraalkotás valósul meg az *Esti kérdés*ben.

A kérdés egyik aspektusában olyan radikális, hogy még arra a tropologikus horizontra is rákérdez, amelyben ő maga kérdés-mivoltában egyáltalán megjelenhet: „minek az est, e szárnyas takaró?" Az egyes elemekre való rákérdezés szintjén azután visszatérnek a korábbi egyéni térérzet természeti konstituensei is: a dombok s a lombok. A létgazdagság elemeinek összegyűlésében lényeges szerepet játszik a látszó mint belső kép, az *elfedett* látványosságok belsővé tett formája. Az elfedett, letakart dolgokról való tudás az áttetszés képzetét kelti, vagy a felettébb tiszta emlékezetét. Szabó Lőrinc „az emlékezet minden szélességét és magasságát megjáró vers"-ről beszél, a kulturális emlékezeti dimenziót is beleértve. Az emlék érzéki látszásán jelenléthez jutó dolgok kettős horizontját jelölik a sorok: „elmúlt korodba, mely miként a bűvös/ lámpának képe van is már, de nincs is..."[14]

A „láthatatlanságba borított" világelemek az élő természet *hiányos*, illetve a holt természet *mélyen hiányos* szépségét közvetítik, amely szépségek a hegeli gondolkodásban[15] csak a kedélyhangulatok felkeltésére alkalmasak, és a szellemnek semmit sem nyújtanak. (Véletlen-e, hogy Hegel példái kö-

---

[11] Lőrincz Csongor: A medializálódás poetikája: esztétizmus és kései modernség (Hofmannsthal, Babits, József Attila) = *Hang és szöveg*, szerk. Bednanics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály. Bp., Osiris, 2003. 344.

[12] Szabó Lőrinc, i. m., 461.

[13] Lőrincz Csongor, i. m., 345.

[14] E sorok értelmezéséhez l.: Kulcsár Szabó Ernő: *A különbözés megértése. Avagy olvashatók-e az irodalom kulturális kódjai* = K. SZ. E.: *Szöveg–medialitás–filológia*. Akadémiai, Bp., 161.

[15] Ehhez a kérdéskörhöz l.: John Sallis: *A kő*. Molnár Gábor Tamás ford. Kijárat, Bp., 2006. 40–41.

zött szerepel „egy holdas éj csendje" is?) S így mindezen „elégtelen" szépségek csak a kérdezés terepének előkészítését szolgálhatják. Ezért van az, hogy a babitsi kérdező a „puszta lét" képzeténél többet nem jelentő formációk természetiségébe ágyazódva sejti/sejtheti meg a kérdés végtelenjében rejlő, szellemi tartalom poétikai lehetőségeit. Úgy is olvashatjuk az *Esti kérdést* mint a „tökéletlen szépségek" szellembe való törekvésének lehetőségét a kérdésesség útján.

A versnek az időfogalom iránti érdeklődése az egyéni időbeliség és az „elemi idő" jeleinek kereszteződésében tükröződik a legvilágosabban. A vers ilyen értelemben legerőteljesebb sorai azok, amelyekben megszűnik felületi hatásúnak látszani a világ, és ahol az egyéni (emlékezeti) időbeliség mintegy rávetül a kőnek „az emberi öregedéstől eltérő"[16] időbeliségére: „ott emlékektől terhes fejedet / a márványföldnek elcsüggesztheted". Az elemi idő, a márványföld „üres", emlékezethiányos ideje érintkezik itt az emberi időbeliséggel, a „multak" rétegződő változataival. A reprezentáció köreit éppen a versbeszéd és a múltbeliségek között feszülő idő tágítja. A vers leghangsúlyosabb temporális jelei, a megélt emlékezés jelentései, az ember elmúlt kora és (visszarítt) messze múltja találkozik itt a márványföld „eleve adott régiségével". „A kő olyan múltból jön, amely soha nem volt jelen, olyan múltból, amely nem fogható bele az idő emberi rendjébe, amelyben az emberi világ dolgai mozognak; éppen ez, a kőnek ez a hozzá nem tartozása teszi alkalmassá arra, hogy megjelölje és memorizálja az ilyen mozgásokat, a születést és a halált"[17]. A márványkő az időtlenség érzéki képeként erősíti a zárlatban megjelenő végtelen idő és az emberi végesség ellentétének vonatkozásait. És éppen ez a különbség az, amely rávilágít arra, hogy az ember önmagaságát nem az az idő alkotja, amely a természeti környezetét. A különbség ilyen elgondolása, az emlékezés temporalitásának (ismétléses) előtérbe állítása azt mutatja, hogy a szépség és a gyönyör világához ez a különbség alapvetően tartozik hozzá. Voltaképpen a kettő differenciális elválasztottságát és létbeli egybetartozását, ezt a mélyen paradoxális vonatkozásrendet jelenítik meg a verssorok. Az ember eltérő időbeli identitásának állítását, az idő maradandóságának, végeláthatatlanságának gondolatával összevetve. Innentől Velence válik „a lét és halál küszöbévé, ahol a sok szépség és mulandóság állandó érzete láttán az utazónak saját és az emberi lét végső *Esti* kérdései tolulnak eszébe."[18]

Talán paradox módon, talán nem, de éppen a kérdés végtelenje az, amely lehetővé teszi, hogy az értelmező-kérdezők saját véges létük tudatára ébredjenek. Minden ténylegesen és észlelhetően játszik szerepet a kérdés ki-

---

[16] John Sallis, i.m., 28.

[17] Uo., 29–31.

[18] Sárközy Péter: *„Minek a selymes víz, a tarka márvány?"* (*A Nyugat-nemzedékek Itália-élménye*). Jelenkor, 1981. 11., 914–923.

terjesztésében, minden, ami az életet kitölti, és az élet maga is a veszthetnivalók listáját írja. Mindeközben megkérdőjeleződnek azok a mozzanatok is, amelyek a végtelen idő, és azok is, amelyek az emberi idő képzetrendjének a struktúráját adják. A lételemek felsorakoztatása, „egyetlen hosszú mondatban"[19] való egyesítése meglehetősen bizarr gazdagodást jelent a „minek", és a „miért" kérdésének árnyékában. A vers ugyanis a *filozófia kérdőszavának*, a miértnek a segítségével építkezik, amely itt is természetszerűen egészül ki a minek kérdéseivel. A kérdés nyelvi aktusa, a kérdező hang a *világképző elem* jelenléti minimumának folytonos beíródását szavatolja a világszegény és a teljesen világtalan szépségek közegébe.

A versbeszéd létrehozásának egy olyan módja ez, amelyben a szakadatlan kérdezés, amint a te-be távolítja az ént, lehetőségei szerint engem is kérdezettként aposztrofál. (Emlékezzünk: kérdezve úgy fodulunk a Másikhoz, mint önmagunkhoz, a kérdésünk nem csak a miénk, hanem a Másiké is). Retorikájának lényegi törekvése, hogy többszörösen is én legyek a kérdezés célpontja, hogy ezzel a kitérés minden lehetséges útját elvágja előttem. Miközben végességemben érint meg engem, az időt végét nem lelőnek mondja, tehát nem az én időmként jelöli. És mindeközben csak szaporítja a kérdéseimet: ki beszél, és kiért beszél? És aki beszél, miért távolítja az ént a te-be, azaz, miért választja a rám szabott kérdezést a jelentésadás technikájaként? Hogyan éri el a vers, hogy megszólítottság, érintettség legyek, miközben gyávaságomat és árvaságomat tételezi? S eléri-e, hogy olyan egyértelműséggel és súllyal nehezedjen rám a feleletigény, amely súly az eddig általam ismert súlyok közül semmi máshoz nem fogható?

Ismétlődnek a versben kérdésességek, de oly módon, hogy az ismétlés aktusa legalább olyan mértékben hangsúlyozhassa a különbözés effektusát, mint a kérdésforma azonosságát. Így a retorikai építettség a kérdés végtelenjét jelző halmozódást is prezentálhatja. Az eltérés létrehozása és a retorikai forma azonossága együttesen teremti meg a vers zárlatának legfőbb jellemezőit. Ebben az ismétlésben állítódik elő az a gazdagság-prezentáció, amelynek túláradásában érzékeljük, nincs világos összefüggés gyönyörűség és célértelem között. A kérdéses együttállás nem mutatja fel azt az értelmet, amely a végesség távlatából annak látszana. És még emellett is mindenütt nyílások várják a továbbgondolást az édes gyötrődés mibenléte, a teher és a kincs kettőssége kapcsán, vagy a gondolkodási-emlékezeti anyag egy részének kulturális-bibliikus emlékezetiségét, intertextuális vonatkozásait illetően.

S a vers előrehaladtával egyre világosabb, hogy ez az összerendezettség ahhoz a világhoz tartozik, amely „nem magában hordozza jelentésességét", hanem az ember hozzá való kérdező viszonyában. A kérdéssorozatban prezentálódó felhalmozódásban a dolgok egyszerűen részévé válnak annak a

[19] Szabó Lőrinc, i. m., 460–462.

végtelen nyitottságnak, amit a kérdések konstruálnak. A kérdések közös szférája érzékelteti, hogy az ember részint a természeti dolgok módján létezik, de végességében a hozzá nem tartozás kívüliségét is meg kell élnie, a teljes szellemi jelentés külsőleges marad, kívülreked a végét nem lelő időn, és legfeljebb a kérdések végtelen horizontján tud kapcsolódni, egy emberöltőnyire ehhez az örök, de hiányos gazdagsághoz.

Azt is lehetne mondani, hogy a betölthetetlen hiány diskurzusát formázza a vers, minthogy érzékeli és érzékelteti azt a korlátozódást, hogy a végtelen kérdésesség helyét nem foglalhatja el a válasz lezáró konstrukciója. Babits Mihály a versbeszédet részben mint kérdéstevékenységet gondolja el. És az *Esti kérdés*nek azt kell felmutatnia, hogy rendelkezik a „kérdezés létlehetőségével". Hogy a lét és az idő problematikumában rejlő nyitottságnak kérdésstruktúrája van, így a reflexív-poétikai hozzáférés szinte egyetlen módja az ebből való kiindulás. A válasz szerkezeti jelenléte hiteltelenítené a kérdést. A létről és az időről szóló beszéd szinte természetszerűleg fordul a kardinális kérdéshez, és erőteljesen destabilizálja azokat a gondolkodásformákat, amelyek a válaszlehetőség irányából közelítenek.

Nem kétséges, hogy a vers, amikor a kérdésként értelmezett jelentésfelfogást részesíti előnyben, tud valamit a folytonosan hívó kérdés és a magát mindörökre elleplező válasz viszonyáról. Úgy tűnik, érdemes azt a belátást követnünk, miszerint a lét értelmének definiálhatatlansága megköveteli a kérdést, és a versbeszéd legfeljebb megkísérelheti megfelelően feltenni ezt a kérdést. Innen nézve úgy tűnhet, az *Esti kérdés* azt a horizontot kívánja kiépíteni, amelyből feltehető a kérdés. A kérdés, amely az időbeli dimenzió és az emberi lét közötti összefonódásra, a szüntelen körforgás célértelmére irányul. A két utolsó verssor ilyen értelemben, mint Nemes Nagy Ágnes mondja, „két tűz közé veszi a létezés képtelenségét".[20] A *jelenvalólét* halálra irányuló létének kérdését a filozófia az „örök" kérdések között tartja számon, érzékeltetve, hogy olyan nyitott beszédmód szükségeltetik hozzá, amely *minden* vonatkozást kérdésként strukturál. A kérdés örök, így az elemi időhöz tartozik, a vers pedig, mint az éppen aktuális kérdező/kérdezők beszéde, egy másik szférából törekszik arra, hogy valamiképpen megértse, mi az, amin kívül maradt, mi az, amitől voltaképpen „időnkívülinek" mutatkozik.

[20] Nemes Nagy Ágnes, i. m., 91.

INFINITENESS OF THE QUESTION

Mihály Babits: Esti kérdés

The poem *Esti kérdés* (*Evening Question*) by Mihály Babits is a poem that tackles the basic human problem in the form of questions. The poem does not start with a question but leads towards the 'questioning sense', the 'questioning meaning'. "The significance of questioning consists in revealing the questionability of what is questioned." After contemplating along this line, the poem confronts us with the absence of an answer rather than the debth of the question in spite of the fact that it is the need for an answer that speaks all the way through the poem. If we merge and read together all the discourses related to the poem, we arrive at the conclusion that our thinking moves along a pathway which leads between the existence and the absence of an answer.

Keywords: remembering, death, time, question horizon, answer

ETO: 821.511.141(497.113)-4
821.511.141.09 Kálnoky

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SZABÓ SZILVIA

KÁLNOKY LÁSZLÓ *SZANATÓRIUMI ELÉGIA* CÍMŰ VERSÉNEK DIALOGI(SZTI)KUS OLVASHATÓSÁGA

A Possible Dialogic/Dialogistic Reading of the Poem *Szanatóriumi elégia*

Dolgozatom Kálnoky László *Szanatóriumi elégia* című versét a lírai én konstrukciója mentén interpretálja, annak ellenére, hogy az (ön)életrajzi mozzanatok révén a biográfiai én felőli olvasás lehetősége is felmerül. A cím szanatórium lexémája a hagyománnyal párbeszédet kezdeményező kulturális kódként működik, s a referenciális olvasati lehetőségen túl alteritástapasztalatokat behatároló térelemként is értelmezhető. Az elégia szó architextuális jelzése pedig a műfaji hagyománnyal kezdeményezett dialógust is az elemzés megkerülhetetlen feladatává emeli. Munkám igyekszik a hagyományos interpretációktól elrugaszkodva, a posztmodern szövegek tanulságai felől visszatekinteni a modernség e paradigmatikus textusára.

Kulcsszavak: elégia, kulturális kódoltság, referencialitás kódja, alteritástapasztalatok, heterotópia, itt-lét, időhiány

Kálnoky László 1942-ben írt, Szanatôriumi elégia[1] című versét sokáig „váratlan remeklés"-ként, költőjét pedig ennek következtében „egyversű költőként" emlegették. Az antológiadarabbá lett költeménynek[2] számos interpretációja ismert, dolgozatom viszont igyekszik a hagyományos értelmezésektől elrugaszkodva, a posztmodern szövegek tanulságai felől visszatekinteni a modernség e paradigmatikus textusára.

A kortárs befogadás a biográfiai éntől el nem szakadva, az önéletrajzi mozzanatok mentén közelített a vershez, Sőtér István elemzése szerint is:

[1] Kálnoky László: Összegyűjtött versek. Magvető Kiadó, Budapest, 1992. 95–102.

[2] Sőtér István is bevette a *Négy nemzedék* című antológiájába. Sőtér István: Négy nemzedék: élő magyar költők. Parnasszus, Budapest, 1948. L. még: Sőtér István: Gyűrűk. Tanulmányok a XX. Századról. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

„A betegség különös erővel telítette Kálnoky kifejezéseit – valóban átjárt, szorongásokkal agyonzsúfolt, reményektől feszített lírája irigylendő ívben szökkent az ember testi nyomorúságának tájai fölé. Mindvégig közvetlen maradt és tárgyilagos – félelem és fontoskodás nem torzította e betegség szülte mű kristálytiszta egészségét."[3] Az életrajzi vonatkozások és a vers keletkezéstörténeti adatai kitapinthatóvá teszik az empirikus én jelenlétét a szövegben, minek következtében a biográfiai én olvashatóvá válásáról is beszélhetünk, de elemzésem a lírai én konstrukciója mentén – differenciát teremtve a két én között – igyekszik interpretálni a verset, annak ellenére, hogy az olvasás, értelmezés mindig alárendelődik valamilyen mértékben a mű történeti meghatározottságainak.

Kulcsár Szabó Ernő a Klasszikus modernség, avantgarde, posztmodern című tanulmányában az irodalmi modernség és az „egész"-elvű gondolkodás válságáról gondolkodva írja, hogy „[a] klasszikus modernség új hermeneutikai elvekre alapozott jelfelfogása a költői szó olyan szemiotizálását célozta, melynek segítségével a dolgok mögött rejtőző, mélyebb és csak a művészet eszközeivel felidézhető jelentések rejtett létmódjukból kiszabadítva válnak hozzáférhetővé."[4] A Kálnoky-vers olvasását is az empatikus helyett egy dialogi(szti)kus megértésformának kell irányítania, melyben a poétikai elvek nem az idegen szubjektivitás felmutatásának és megértésének irodalmi eszközeiként funkcionálnak, hanem a produktív befogadást segítik – csak az ilyen jellegű interpretáció képes olyan újfajta esztétikai tapasztalatot létrehozni, amely Jaussnak az idegenség megértése által való önmegértés tételét aktualizálja. A dialogikus megértés eredményeként olvasható Tandori Dezső Költészetregény című kötetének a Szanatóriumi elégiával foglalkozó fejezete is, mely nem tagadja az empirikus tények jelenlétét, de hangsúlyozza, „az egész vers, bármi szervközelben marad, köhögés- és hörgésvisszhangú is, más körül jár."[5]

A cím paratextuális jelzése nem egyszerűen csak egy olyan elliptikus mondat, mely alapján az elhagyott elemekre következtetni lehet, a két szóelem külön-külön is bonyolult viszonylatrendszereket aktivál, a hagyománynyal párbeszédet kezdeményező kulturális kódokként működnek – egymás mellé kerülve pedig olyan jelkomplexumot hoznak létre, melyből jelentéskijáratok sokasága nyílik. A szanatóriumi jelzőként funkcionáló térelem egy olyan lokalitásra utal, mely a másság, az elkülönültség identitáskonstruáló fogalmai felől is megközelíthető. Az idegenség irodalmi tapasztalatának alakzati artikulációjaként értelmezhető a szanatórium, nem egyszerűen csak a betegség állapotától a gyógyulás/gyógyultság felé való elmozdulás szín-

[3] Sőtér István: Gyűrűk. Tanulmányok a XX. századról. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 62.
[4] Kulcsár Szabó Ernő: Klasszikus modernség, avantgarde, posztmodern. Kortárs, 1990. 1., 132.
[5] Tandori Dezső: Költészetregény. Liget Könyvek, Budapest, 2000. 167.

helye ez, hanem egy sajátságos, a másság-állapotok által determinált létmódra való berendezkedés tere. Olyan foucault-i értelemben vett és általa heterotópiának nevezett, reális, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyként értelmezhető, mely kétségek elé állítja, kiforgatja a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket, olyan térként, mely minden máshoz mérten külsőnek tekintendő, ugyanakkor lokalizálható.[6] A deviáció heterotópiái közé sorolható, ahol a betegség megkülönböztető jegye révén a megkövetelt normához képest „deviánsnak" minősülő szubjektumok élnek.

A szanatórium világához az alteritástapasztalatok révén való odatartozás a magány fogalmának interpretálását is megkerülhetetlenné teszi: „Egyedül lenni annyi, mint ahhoz a halott időhöz tartozni, ami nem az én időm, sem a tiéd, sem a közös idő, hanem Valakinek az ideje. Valaki az, aki még akkor is jelen van, amikor már senki sincs. Ott, ahol egyedül vagyok, nem vagyok, senki nincs, hanem a személytelen van ott: az a kívül, mely eleve megakadályozza, megelőzi, feloldja a személyes viszony minden lehetőségét."[7] A szanatórium közösségteremtő tere közös időtapasztalatot teremtő tér, mely az elkülönített lét ambivalens meghatározottságai között is védelmet nyújt a szubjektum énvesztésével szemben.

A szanatórium kulturális kódja a mű tradícióba ágyazottságának összetettségét sejtető nyomként is olvasható, s elemzésem kísérletet sem tesz a kód mögött rejlő szöveghagyomány és utalásháló rekonstruálására, így a Thomas Mann-i Varázshegy-allúziók felfejtésére sem, utalni viszont mindenképp érdemes arra, hogy feltehetően nem csupán a befogadói horizontban kerül sor a két mű egymásra vetülésére.[8] A jelenkori interpretáció viszont felveti a kérdést, hogy a két szöveg közötti kapcsolat a modernség idézésmódjával írható le kizárólag, azaz a Szanatóriumi elégia Varázshegy-áthallásaiban az elsődleges jelentésen túl jelentkező metadiskurzust kell sejteni feltétlenül, vagy működtethető egy olyan posztmodern olvasat is, mely nem tart igényt az ilyen többletjelentés-koncepcióra, hanem az allúziók, a célzások elsődleges esztétikai jelentés hordozói lehetnek.

A kulturális kódoltság mellett a referencialitás kódja is domináns jegyként telepszik a cím szanatórium lexémájára és ezáltal az egész versre, hi-

---

[6] Michel Foucault: Eltérő terek = Uő.: Nyelv a végtelenhez . Latin Betűk, Debrecen, 2000. 149–150.

[7] Maurice Blanchot: Az irodalmi tér. Kijárat Kiadó, Budapest, 2005. 17.

[8] „Az 1912 és 1922 között íródott regény részletei 1922-ben már magyar nyelven is olvashatók voltak. Thomas Mann, a modern német próza mestere, január 12-én Budapesten felolvasó-estélyt tartott, melyen bemutatta kéziratban lévő regényének, a »Varázshegy«-nek (Zauberberg) egyik remekbe készült fejezetét." Kosztolányi Dezső fordításában részletet is közölt a regényből a *Nyugat* 1922. évi 2. száma.
Majd 1924-ben a német nyelvű kiadással egy időben jelent meg a *Varázshegy* magyar fordítása is, így Kálnoky számára közvetlen olvasmányélmény lehetett a mű. A *Szanatóriumi elégia* Settembrini-utalása is csak ennek tükrében értelmezhető.

szen „mindegyik kód egy-egy erő, mely rátelepedhet a szövegre (melynek a szöveg hálózata), azon Hangok egyike, melyekből összeszövődik a szöveg. Mintha minden egyes megszólalással párhuzamosan felhangok szólalnának meg: ezek a kódok. Egymást keresztezve a kódok, melyek eredete »elvész« a már-megírt végtelenbe enyésző tömegében, megfosztják eredetétől a szöveget."[9] A Szanatóriumi elégia címének egymást keresztező kódjai is megfosztják a szöveget eredetétől, a biografikus egyezések által előhívott valóságra vonatkozás elvész az írássá, szöveggé, verssé válás során – a „valóság" nyelvi-retorikai konstrukcióként ölt formát a műben. A szubjektum szanatórium-élményének interiorizálásaként olvasható a költemény – az életből meríti tárgyát, de az interioritás artikulációs lehetősége révén sor kerül az én és az én tapasztalatainak tárgyiasulására, alternatíva kínálkozik a szubjektum nyelvi közvetítettségű önértelmezésére.

A cím másik szóeleme, az elégia architextuális utalásként értelmezhető, egy műfaji (és/vagy prozódiai) hagyomány (fel)vállalását hirdető jelzésként – annak ellenére, hogy tudjuk, az architextualitás egy néma kapcsolat: „a szövegről egyik esetben sem tehető fel, hogy ismeri, s következésképpen bejelenti műfaji minőségét"[10]. Noha egy mű műfaji minőségének meghatározása az olvasó feladata, egy ilyen paratextuális jelzés befogadást befolyásoló, irányító hatással bír – az elvárási horizont megképződését akaratlanul is áthatja a költemény műfaji tradícióban való elhelyezésének a vágya. Első pillantásra világossá válik, hogy a Kálnoky-vers elégia terminusa nem az ógörög és római költészet disztichonban íródott versformájára utal, a Szanatóriumi elégia hexameter és pentameter alkotta egységek helyett hat és fél lábú, valamint négy lábú teljes jambikus – de a jambikus időmértéket fellazító – sorokból építkezik. Prozódiai jellemvonásai alapján a magyar elégiahagyomány negyedik metrikai modellváltozatának[11] feleltethető meg, a modern kori elégia polifonikus, polimetrikus szabadvers jellegű paradigmájába illeszthető be. A sorvégek jól megtervezett (igaz, olykor csak asszonánc jellegű) összecsengése összetett (Babits Mihály és József Attila által is használt) rímképletet mutat: egy keresztrímet (abab) párrím (cc) követ minden versszakban, majd az utolsó, hetedik sor vége a keresztrím második hívórímjére (b) válaszol ismét, mintegy keretezve a strófát.

---

[9] Roland Barthes: S/Z. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 35.

[10] Gérard Genette: A transztextualitás. Helikon, 1996. 1–2., 85.

[11] Thomka Beáta a magyar irodalomtörténetben az elégiának négy metrikai modellváltozatát és ez alapján négy korszakát különíti el: a latin nyelvű reneszánsz elégiát (15. század), a 18. és 19. századi klasszicista, a 19. századi romantikus elégiát és a modern kor elégiáját. Thomka Beáta: A rezignált reflexió. A magyar romantikus elégia műfajformája = Uő: Áttetsző könyvtár. Jelenkor Kiadó, P;cs, 1993. 72.

A Kálnoky-vers paratextusában feltehetően az esztétikai minőségre való műfaji utalás[12] a domináns, s mint ilyenhez tárgyi-tematikus-motivikus hagyomány felől érdemes közelíteni hozzá, mely nem függetleníthető az ontológiai problematikától sem. Az elégia műfajkonstituáló jegyeiként általában olyan hangnemmeghatározó elemek említendők, mint a lemondó attitűd, a fájdalom elfogadása, a rezignáció, a szorongás, ugyanakkor nem lehet egységes hangulatú költeménynek tekinteni, hiszen általában bonyolultan összetett érzelmet fejez ki. A Szanatóriumi elégia architextualitása nem egyszerűen csak a műfaji tradícióba való beíródási szándék révén közelíthető meg, a műfajtörténetet szintetizáló mozzanat is kitapintható a költeményben. A műfaj különböző fejlődési szakaszai során létrejött domináns alakzatainak összegzését adja, annak ellenére, hogy, mint azt Derridától tudjuk, ha „az irodalmi szövegek műfajisága kiszabadul a természet adta beszédhelyzetek egyszerű reprezentációjára alapított organikus modellekből, aligha gondolható el másként, mint olyasfajta, egymást átjáró vagy szennyező részesülési viszonyok szövevényeként, amely egyben a műfajelmélet konvencionális modelljeit is kikezdi."[13] A Kálnoky-elégia olyan határátlépő műfajfogalomként kezelendő, mely képes önnön műfajából kilépni, a felkínált kereteken túlra mutató elmozdulásokat tenni (filozófiai síkon is érvényesülni, gondolati költeményként funkcionálni), ugyanakkor a saját történetiségéről is reprezentatív képet adni: újraolvassa a 18. századi preromantika és szentimentalizmus temetőkert-költészetének poétikáját, és műfaji jegyeit a szanatórium kulturális kódjával integrálva, sajátosan textualizálja a lírai ént foglalkoztató létkérdéseket. A Hölderlintől eredeztethető s a romantika elégiaköltészete által tovább vitt, az érzelmeket a tájélménybe kivetítő mozzanatok is hangsúlyosak a versben. Szerdahelyi István a modern magyar elégiaköltészet sajátosságaként emeli ki, hogy – a nyugat-európai fejlődéssel szemben – „sosem jutott túlsúlyra benne a tárgyiasság, mindig képes volt megújítani, egyénivé és korszerűvé tenni a személyes líra bensőségességét"[14], a Kálnoky-vers mégis inkább az objektív műfajváltozatot képviselő József Attila-i elégiatradícióval hozható összefüggésbe.[15] Radnóti Sándor József Attila lírai észjárásának felelevení-

---

[12] A mai értelemben vett elégiát Schillernek az elégiát az epikus idillel szembeállító elemzése nyomán Hegel esztétikája sorolja be a lírai műfajok közé. L.: Fiedrich Schiller: A naiv és a szentimentális költészetről = Schiller válogatott esztétikai írásai. Magyar Helikon, Budapest, 1960. 318.
G. W. Friedrich Hegel: Esztétikai előadások III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 352.

[13] Az idézet Kulcsár-Szabó Zoltán Derrida-interpretációja. Kulcsár-Szabó Zoltán: „Én" és hang a líra peremvidékén = Uő: Metapoétika. Nyelvszemlélet és önprezentáció a modern költészetben. Kalligram, Budapest, 2007. 80.

[14] Szerdahelyi István: Műfajelmélet mindenkinek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 217.

[15] A József Attila-hatás konkrétabb változata is érzékelhető a *Szanatóriumi elégiá*ban, a közvetlen szövegáthallásokra már Alföldy Jenő Kálnoky-monográfiája is rámutatott. Alföldy Jenő: Kálnoky László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 47–48.

tését, megismétlését, az önszemlélet reflexiójának újabb szövegesülését, az 1933 után írt hosszú versek (Eszmélet, Levegőt!) meditatív versformáját látja a költeményben.[16]

Epiko-lírai jellegű mű a magát három egységre (az első és a harmadik közé egy narratív jellegű második ékelődik) tagoló Szanatóriumi elégia, az első szakasz Tandori szavaival a „nagy egyszerűségű megszólalás, tényközlő realizmus"[17], a második, „sok szép aprósággal" induló részben a „csacskaságok" sorjázását emeli ki: „Szépen kizengett verssorok. Megvan a nagy dramaturgiája a Szanatóriumi...-nak. Szerelmek, magányok, vágyakozások, unatkozások. Hogy a harmadik rész majd – szintén némi tétovább részletezés után – lecsapjon."[18]

A lírai én saját léthelyzetének fokozatosan kibontakozó szituálásával kezdődik a költemény: egy zaklatott, álmatlan éjjel képével, mely grammatikailag is a szubjektivitást hangsúlyozza. A szoba szűk intimitását az ablakon át megmutatkozó tág térképzet („és ablakom mögött ragyogtak dús csapatban / a tiszta téli csillagok") ellentétezi, s döbbenti rá az ént önnön (be)zártságának borzasztó voltára: „s ekkor történt velem, hogy ráeszméltem arra, / mily borzasztó, hogy itt vagyok." A szubjektum létterének konkretizálására azonban csak egy deiktikus elem révén kerül sor, nyitva hagyva az értelmezés számára az itt-fogalom jelentéssel telítését (esetleg a címből kikövetkeztethetően lehetne megfeleltetni a szanatórium térelemmel).

A második versszak tájleíró jellegű kezdősorai viszont megpróbálkoznak a szoba térbeli pozicionálásával: „Körül az utakat a hófúvás belepte. / Hóban szunnyadtak a faluk." A hó fedte táj ragyogó fehérségét viszont sötétség uralja, az éj rászállt a tájra, s elaludt. Furcsa vizuális élményt jelent a metaforaként is elképzelhető, de itt kifejtett hasonlatként jelen levő éj mint óriás szárnyú, fekete lepke képe, hiszen a lepke röptét jellemző könnyedség, légiesség itt a feketeséggel, a monumentalitással, a nehézkességgel függ össze. Az alvó táj, a szunnyadó falvak s a felettük alvó éj képe hívja elő a lírai énből a vágyott hasonlóság képzetét: az éj és saját nyugtalansága között teremtett ellentét viszont annak ellehetetlenítettségére utal: az éj reggelre messze fut, míg az ő fájó nyugtalansága marad.

Mivel a passzív vágyakozás nem jelenthet megoldást, a harmadik versszakban a cselekvés lehetősége kínál alternatívát a szubjektum számára az adott létállapotból való meneküléshez – de a menekvésképeket a feltételes mód uralja. Az első sorban még reálisnak tűnik, az én választásaként pozicionálódik a távozás gondolata, megvalósítása látszólag csupán a szubjektum akaratától függ, de a sok feltételesség mögött (futhatnék, lehetnék,

[16] Radnóti Sándor: Az öreg Kálnoky = Alföldy Jenő, szerk.: Menekülő szív. Kálnoky László emlékezete. Nap Kiadó, [Budapest], 2000. 178–188.
[17] Tandori Dezső, i. m., 2000. 168.
[18] Tandori Dezső, i. m., 2000. 172.

csatolhatnék, meg se kérdeném) valamilyen leküzdhetetlen akadály, a szabadság korlátozottsága sejlik fel. A bemutatott táj/tér emlékeit a szubjektum vágya a felejtés szemiotikájához utalja, az ott szerzett tapasztalatokat nem szeretné a későbbiekben az önértést segítő mozzanatokként megőrizni.

A negyedik versszak visszatér a lírai alapszituációhoz, a magány, mozdulatlanság és csend uralta térben az ágyában fekvő, az álomtündérre várakozó elmélkedő ént láttatja, ki abban bízik, hogy az majd sötétkék léghajóra veszi. Tandori a következőképp gondolkodik e pár sorról: „S ez a sötétkék léghajó. És ismét a nem-mindegy-elem: „vesz". Léghajóra vesz. Egy kifejezés, amit még biztosan nem hallottunk soha."[19] S nem egyszerű feladat a sötétkék léghajó metaforikus jelentésének kifejtése, értelmezése, a sötétség és a légiesség ismételt együttléte az álomképzeten túlra mutató, a „cél nélküli harcok" világából szabadulászlehetőséget felmutató halál motívumával is összefüggésbe hozható.

A nesz mentes éjszakai magány terhessége („A csend, mint fekete bálvány, néz a sarokból") reggelre megtörik, de ennek a vált(oz)ásnak nincs előremutató, fényt hozó jelentősége, mivel a csend állapotát elborzasztó hanghatások, háromszáz torok köhögése váltja fel. Sor kerül a korábban kifejtetlenül hagyott deiktikus elem jelentéssel való telítésére: „A lassú lázak háza ez". Az l-ek lágyságára építő alliteráló jelzős szerkezet azonban megpróbál tompítani a közlés elborzasztó hatásán, de nem sok sikerrel: az ébredések sem hoznak enyhülést, mivel fáradtak – s ez a már-már az oximoron határát súroló ellentétesség is a normalitástól való eltérést emeli ki.

Egyfajta distancia közbeékelődése tapintható ki a szubjektum és önnön világára való reflektálásai között: az ott-lét állapotát a szokásos, rendszeres és jellemző fogalmai által körülhatárolható mindegy-állapotok determinálják, melyek az önmagától való elidegenedéssel fenyegetik a lírai ént. A vers elégikus szerkezetében talán itt textualizálódik először konkrétan is az ontológiai reflexió: a szobából való kimozdulás sem több puszta halálgyakorlásnál. A halállal való szembenézés nehezedik rá a szubjektumra, s egy olyan kontextus bontakozik ki, mely nem kínál lehetőséget, hogy a haláltudat az én számára az életet kiteljesítő fogalomként jelentkezhessen.

A hatodik versszak visszacsatol a vers nyitóképéhez, a továbbra is fekvő, de elaludni képtelen szubjektumhoz, kiben megfogalmazódik az ágyukon öntudatlanul pihenők iránti irigység érzése, ami a saját másságának, máslétének elutasításával, a saját létállapot megváltoztatása iránti vággyal hozható összefüggésbe. Az azonosulás vagy csak hasonlóvá válás azonban ellehetetlenített: a betegségben testet öltő létidegenség megkerülhetetlenül jelen van: „De párnáimra én fejem hiába hajtom, / mert mint kemény ököl egy súlyos tölgyfaajtón, / dörömböl nyugtatan szivem." Majd az én a folytatásban kísér-

[19] Tandori Dezső, i. m., 170.

letet tesz a másság elfogadására, megpróbál odafigyelni önnön idegenségére, jelen van a megértési szándék – de ellehetetlenített hermeneutikai szituáció ez, mert eluralkodnak felette az indulatok. Nem a rezignáció, a belenyugvás jellemzi e sorokat, a sorsba való beletörődés helyett harag és „sűrű, fekete szenvedély" lesz úrrá az énen: „Vasfalnak ronthat így az őrült, s visszapattan." A szenvedélyes lázadás azonban kudarcba fullad, a determinált alteritás elől való menekvés értelmetlen próbálkozás. Az első rész narratív jelleget érvényesítő záró sora a vers nyitányához kapcsol vissza, de utal a gondolkodás, létértelmezés, önértelmezés közben eltelt időre is: „Így múlott lassacskán az éj."

A második szakasz kezdetét az idődimenzió tágulása jellemzi – minek következtében már-már időhiányos dimenzióként is értelmezhető a vers világa –, a lassan múló éjszaka egy/a kibírhatatlanul hosszú télbe helyeződik, s ezáltal aktiválódnak a tél-képzet által előhívott szimbolikus jelentések, melyek tovább erősítik az első szakasz sötétség, feketeség uralta éjjelét. A kéklő ég, a tavaszi flóra és fauna „élénk színű jelvényei" továbbra is csak mint vágyképek szövegesülnek. A versvilág valóságát azonban a szürke ég determinálja, pontosabban az is csak a sóvárgás szintjén: „Néha oly vágyódón néztem a szürke égre, / mint börtöncellából a rab". A köztesség tereként interpretálható a kinti világ, ha még nem is kéklő, de a benti „sötét"-től már elkülönböző szürke ege, mely közösségteremtő szereppel is bír: az időhiányos dimenzióhoz közeli állapot nem egyedül a lírai szubjektum tapasztalata, ahogy a köztes létet jelképező, „kifelé" vezető szürkeség sem unikális vágy („így néztek mások is, csüggedten vagy kitartón / viselve végzetük. Meglátszott minden arcon: / fél, hogy örökre itt marad.") Maurice Blanchot szerint az idő hiányában annak az eseménye jelenik meg, hogy „semmi nem jelenik meg, a lét, mely a lét távollétének alapjában van, ami akkor van, amikor semmi nincs, ami már nincs, amikor valami van: mintha csak a lét elvesztése által lennének a létezők, amikor a lét hiányzik."[20] Hogy mégsem teljesen időhiányos a Kálnoky-vers tere, arról a közös léttapasztalatban felszínre kerülő érzés, a (szabad) lét elvesztésétől való félelem árulkodik. Az ismét kettős viszonylatot működtetni képes itt deiktikus elem szerepel térmegjelölő szerepkörben: közelre mutatása révén valami konkrétságra utaló jelentést sejtet, ugyanakkor névmási jellegéből adódóan tág konnotációs síkot aktivizál. De a szöveg nem hagyja túl messzire távolodni a befogadót/befogadást a szanatórium képzetköreitől, a második rész harmadik versszaka a jelképesen is olvasható „bent" világát térképezi fel, egy olyan képet rajzol, melyben a természetellenesség, az én-idegenség/ön-idegenség, azaz az alteritás bír alteritást felszámoló funkcióval. Kérdés viszont, hogy az ilyen másságtapasztalat mennyiben képes az önmegértési stratégiákhoz hozzájá-

[20] Maurice Blanchot, i. m., 17.

rulni. Univerzalizáló hatású, a nemek közötti különbségeket is elmosó effektusok ezek, melyek a szerelem fogalmának dekonstruálásához (vagy legalábbis deformálásához) is hozzájárulnak – a bent világának szerelmei nem az intimitás kódjait szólaltatják meg, nem szövegesül a versben az én-te viszony totalizálásának vágya, csupán különbözést elfedő mimetikus funkcióval bírnak. A kint valóságának nyomait próbálják fellelni az érzésben, egy másik szubjektumon keresztül próbálnak visszajutni önmagukhoz („Mit elvesztettek, egy kék vagy fekete szemben / próbálták megtalálni azt"), de csak a „bágyadt téli nap" sugaraiban való sütkérezést teszik lehetővé az ilyen imitatív jellegű szerelmek, jótékony hatásuk van, de a saját valóság elől menekvéshez ez nem elég.

A második szakasz utolsó előtti versszaka az identitás poétikai destabilizációja felől is megközelíthető, ugyanis a betegség figyelése révén a kór énen kívüli pozícióba helyezésére, szubjektumtól való elidegenítésére kerül sor. A lírai én szinte krónikási szerepkörben, mint objektív szemlélő szólal meg e versszakokban, vázolja az önazonosságot meghatározó, neveket helyettesítő, a név tulajdonságot jelölő szerepét megsemmisítő elemeket (gaffky-szám, westergren-felvétel, röntgenkép), s csak a szakaszt záró strófában tűnik fel ismét a másság terében és idejében egzisztáló, az elbeszélt létkörülményekhez adaptálódó énként. Az „itt" világához való alkalmazkodás, az idegenségtapasztalatok sajáttá tétele után az otthonosság kérdése is megkerülhetetlen problémaként tűnik fel a lírai szubjektum tudatában: „S mint kóbor remete valami sziklazugban, / úgy éltem a hegyen, melyről magam se tudtam, / hogy börtönöm vagy otthonom?" A topografikus önmegértés ellehetetlenítettsége olvasható ki az idézett sorokból: az új tér másságtapasztalataihoz való alkalmazkodás után a szubjektum önidentifikációs törekvései során az otthon-lét és a börtön-lét szemantikailag egymást kizáró fogalma kerül dialogikus viszonyba. Az otthonosság mindenképp az idegenségérzet eltűnésével, a börtön-képzet pedig a saját választás hiányával, az adott léthelyzetbe kényszerítettséggel áll szoros összefüggésben, de a „kóbor remete" hasonlat a magányosság, a céltalan úton-lét jelentéskategóriáit is aktivizálja.

A második rész idődimenziókat kitágító kezdése után a harmadik rész a tér tágulásával operál, az elforduló út a kitekintésre, a környék leírására ad alkalmat – de megtévesztő a nyitás, a kilépés vagy legalábbis kitekintés lehetőségével kecsegtető kezdés, hiszen az út a hegyvidéki temetőbe vezet. „A közönséges kulturális terekhez képest a temető magától értetődő eltérő hely, mégis kapcsolatban áll a város, a társadalom vagy a falu összes szerkezeti helyével, hiszen mindenkinek, minden családnak vannak felmenői, akik a temetőben nyugszanak"[21] – írja Foucault a temető heterotopikus teréről. A Kálnoky-vers temetője viszont különbözik a közönséges kulturális terek-

[21] Michel Foucault, i. m., 151.

től eltérő temetőktől is, hiszen kizárólag a szanatórium heterotopikus közegével kapcsolatban álló térelemként jelenik meg. A gaffky-számokkal és westergren-felvételükkel identifikált szubjektumok a temetőben nevesülnek, de ekkor már csak kiüresedett, jelentés nélküli – tulajdonsággal ezúttal sem rendelkező – nevek („Halott nevek"), melyek elmélkedésre késztetik a lírai ént, a saját létet érintő kérdések az ott nyugvók sorsán keresztül retorizálódnak. A temetőjelenet, a halálélmény közelsége nem járul hozzá a saját lét teljességének, a nemlét tükrében megmutatkozó itt-lét értékeinek feltárulkozásához, csak a halállal való szembesülés komorsága, a lírai én rezignáltsága bontakozik ki.

Foucault kiemeli a heterotópiák időt feldaraboló tulajdonságát, amit ő a heterokrónia fogalmával határol be: „a heterotrópiák működése csak akkor teljesedhet ki, ha abszolút szakadás áll be az emberek és a hagyományos emberi idő viszonylatában; így tűnik elő, mennyire heterotopikus hely a temető, hiszen ideje azzal a rendkívüli heterokróniával veszi kezdetét, amit az egyén számára az élet elveszítése jelent, amellyel belép szertefoszlásának és eltörlődésének kvázi-örökkévalóságába."[22] A Szanatóriumi elégia már-már időhiányos, a hagyományos emberi időtől elidegenedett, lelassult világát a temető időtapasztalata a végsőkig „feszítve" megsemmisíti, az addig még halványan létező reményt felszámolja: az ott fekvők számára nincs/nem lesz többé tavasz, vasárnap, ők már semmire sem várnak. A természet továbbélésének képei ellentétezik az emberi lét megsemmisülésének képeit („Fölöttük csendben nő a fű, közötte dudva / és sárga kutyatej virít."), majd a holt testek tárgyiasságát hangsúlyozó sorok után, egy új poétikai beszédmód elemeivel, az emberi testrészek tárgyiasulásával, személyes jelentéssel telítődésével találkozhat az olvasó. A hét bordarész eltávolításának mozzanata önmagát értelmező gondolatban folytatódik, s egyfajta elő-halálként, a halált bejelentő halálként interpretálható – melyet kemény tartással visel el (ezt retorikailag a kitartóan alliteráló sorépítési technika erősíti fel): „A félelem felém hiába is lopódzna, / nem fogom görbülő gerinccel, szolga módra / kérlelni a könyörtelent."

Angyalosi Gergely a biográfiai én bordaoperációját Roland Barthes hasonló jellegű svájci műtétjével hozza kapcsolatba: „Neki csak egy bordáját fűrészelik el, ám a svájci orvosi etika szempontjából egyértelmű, hogy ez a csontdarab testének elidegeníthetetlen része, egyszóval az ő tulajdona. Barthes tehát évekig engedelmesen őrzi saját bordáját egy dunsztosüvegben a szekrény tetején, mígnem egyszer elfogja a düh, és az egészet kivágja az ablakon, »örömére valamilyen kóborkutyának«. Megszabadult a test statikus, tulajdonosi felfogásától. Magyar sorstársának ezzel a kérdéssel nem kellett megküzdenie; neki az operáció azt jelentette, hogy akit e tájon űzőbe

[22] Michel Foucault, i. m., 152.

vesz a balsors, annak semmije sem marad: még a teste sem az övé."[23] És Angyalosi a Téli napló című Kálnoky-vers kapcsán szól ennek a tapasztalatnak a szövegesüléséről, de úgy vélem, az elvesztett egész-ség problematikája, a test(rész) elidegenedettségének barthes-i tapasztalata (legalábbis annak nyomai) a Szanatóriumi elégiában is érzékelhetőek. Az „itt" deiktikus elemet a halál „ott"-tá perspektiválja, de a test eltávolított darabjai a halálban való otthonra találás állapotában is csak mint hiány-effektusok lehetnek majd jelen. Az itt-létből az ott-létbe vezető határátlépés a lírai én döntésének függvénye is lehetne, de a „mindent itthagyás" bátorsága csak a szavak szintjén jelentkezik, cselekedni nem tud az én, mert még fel-felmerülnek benne a (meg)menekvés-gondolatok. „A lét reménytelen" – hangzik a versben, a lírai én mégsem adja fel a létbe vetett hitet, hiszen azzal önként mondana le az önmegvalósítás esélyéről: „Titkom sem él tovább, ha megszűnik személyem. / A tárna összedől, és kinicsei a mélyben / maradnak menthetetlenül."

Az elégia műfajának jellegzetes alapvonása, az elmélkedő, szemlélődő magatartás hangsúlyos mozzanatként van jelen a Szanatóriumi elégiában. Kezdetben a figyelés az énen kívüli vonatkozásokban jelentkezik a versben, az aggodalmasok figyelték a kórt, majd a szubjektum viszonylatában, de még mint kifelé irányuló tekintet szövegesül („Csak állok s bámulom az égen gyors iramban / tovarepülő fecskerajt."), akkor is, ha a látványelem az én legbensőbb vágyainak jelképeként olvasható. Harmadszor viszont már nem a nézés jelentéséhez közelebb álló figyelés, bámulás, hanem a tapasztalatiságot is magában hordozó látás van jelen. A láttam ige anaforikus ismétlődése a betegségtapasztalatok szörnyűségeit elmélyítő, felerősítő funkciót kap, a következő versszakban viszont ismét a figyelés lesz hangsúlyossá – de ez már belsővé tett, befelé irányuló szemlélődés, mely egyben az elmúlással való szembenézésként interpretálható.

A vers első felében hangulatmeghatározó, a lírai én lélekállapotát determináló sötétség- és hidegség-képek mindent elborító, mindenek felett eluralkodó erőkként térnek vissza a harmadik szakasz vége felé: „De a sötét erők, szüntelen szertejárván, / a halál magvait vetik". Az addig inkább a személyes létet érintő tragédia, történetfilozófiai belátások aktivizálásával az egész emberiségre kiterjedő méreteket ölt, a megsemmisülés veszélye globalizálódik. Nem csak a szubjektumot veszi körül sötétség, a csillagász csövén át is csak az éj látható, a gomolygó ködfoltok között kevés a fény. A kozmikus távlatból való közelítés enyhíti a személyes lét veszélyeztetettségének, idegenségének érzetét, a lírai én hangját az utolsó két versszakban ha megbékélés nem is („nem értjük végzetünk"), de belenyugvás, rezignáltság jellemzi.

---

[23] Angyalosi Gergely: A költő hét bordája = Uő: A költő hét bordája. Latin Betűk, Debrecen, 1996. 224.

A Szanatóriumi elégiában ez az egyetemesség felé táguló zárlat implikálja az újraolvasás kényszerét, s az új olvasatnak a betegségtapasztalatoktól eltávolodó, a befogadói szubjektum és a mű között dialogi(szti)kus viszonylatokat működtető befogadását: olyan esztétikai tapasztalatot hív elő, mely produktívan járul hozzá az olvasói én ön(meg)értéséhez is.

A POSSIBLE DIALOGIC/DIALOGISTIC READING OF THE POEM *SZANATÓRIUMI ELÉGIA*

My paper interprets the poem *Szanatóriumi elégia* (Elegy from a Sanatorium) by László Kálnoky along the construction of the lyric self, although it is also possible to read it following episodes of the writer's (auto)biographical self. The sanatorium lexeme in the title functions as the cultural code that initiates a dialogue with tradition; beyond the possibility of referential reading, it can also be interpreted as a spatial element that confines alterity experiences. The architextual designation of the word elegy renders the dialogue initiated with the tradition of the genre also unavoidable. My work endeavours to look back at this paradigmatic textus receptus of modernity from the teachings of postmodern texts trying to distance myself from traditional interpretations.

Keywords: elegy, cultural codification, code of referentiality, alterity experiences, heterotopy, being here, lack of time

ETO: 821.511.141(497.113)-4
821.511.141.09 Schein

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BENCE ERIKA

HAGYOMÁNYKÖVETÉS ÉS XXI. SZÁZADI VERSES REGÉNY

Schein Gábor: Bolondok tornya

Following Tradition and 20th Century Novel in Verse

Gábor Schein: Bolondok tornya (Fools' Tower)

A magyar verses regény alakulástörténete – az európai tendenciákkal ellentétben – máig nem zárult le: a barokk verses epikától a jelenkori alkotásokig szemléletváltások, világértés-átalakulások mentén zajlik története. Schein Gábor Bolondok tornya (2008) című verses regénye a hagyománykövetés elve mellett multimediális és intertextuális összefüggéseket érvényesít. A dolgozat a mű értelmezhetőségének posztmodern lehetőségeit vizsgálja.

Kulcsszavak: barokk, klasszicista és romantikus analógiák, posztmodern értés, barokk látvány, camera obscura, európai történelem, holokauszt, történelmi és művészregény

Alakulástörténet, analógiák, posztmodern értés. Noha a magyar verses regény létrejöttének és hatásának fő korszaka a XIX. század második felére esik, és (hozzávetőlegesen) a *Bolond Istók* (1850) keletkezésétől a *Margita élni akar* (1912) megjelenéséig terjedő korszak irodalmi termése tartozik ide (a *Délibábok hőséve*l mint a műfaj legautentikusabb konstellációjával 1872-ben), valójában kiterjedt, Gyöngyösi epikájáig visszamenő előtörténete s hosszú – Szabó Lőrinc, Juhász Ferenc liriko- és verses epikáján át, Térey János *Paulus*án (2001) túl terjedő – utóélete, transzformációs láncolata van. Alakulástörténeti gazdagsága kutatásának komplexitását, a középkori és a barokk irodalom verses epikája, a klasszicizmus korszakában keletkezett (víg)eposzok, a szentimentális/romantikus poétai románok, a késő, illetve a dezillúziós romantika vonatkozó alkotásai átfogó vizsgálatát hívta életre, ugyanakkor – miként azt Imre László állapítja meg róla – „ a posztmodern kor felől nézve nyeri el értelmezhetőségét". (IMRE 2007; 511.) A kortárs befogadói értetlenséget – feltehetően – az ide sorolható művek szándékos, a „zárt struktúra, a szimmetria ellenében" (IMRE i. m.; 519.) ható poétikai

következetlenségei, töredékessége, „deklaráltan terv nélküli elbeszélői attitűddel" (Uo.) és kibontatlan, improvizatív befejezéssel ellátott kompozíciója eredményezte. Ugyanakkor a műfajtípusba tartozó alkotások önreflexív, saját létmódjára és létrejöttére kérdező nyelve, versnyelvi és szövegközi allúziói az európai verses epikai hagyománnyal (mindenekelőtt a két nagy hatóerővel: Byron és Puskin szövegeivel) kapcsolja őket össze, másrészt – s főleg a romantika teremtette ironikus beszédmódot továbbfejlesztve – saját közvetlen előzményeikre, mindenekelőtt Petőfi és Arany kis- és verses epikájára reflektálnak. (*A délibábok hőséb*en a posztmodern próza „vendégszövegező" eljárásához hasonló szövegformálás érhető tetten; azonosíthatóak azok a szöveghelyek, amelyeket Arany László az édesapjától vesz át, máskor név szerint és önironikus gesztussal utal „mestereire", többek között Petőfire is.) A komparatív vizsgálatok tehát azt is felismerhetővé tették, miszerint a verses regény posztmodern változata épp azokat az eljárásokat vitte és fejlesztette tovább, amelyek előtt a kortárs kritika értetlenül állt, illetve hiányosságként kezelt: pl. az elbeszélői szólamok következetlensége, a „rögtönző eljárásmód", azaz a „plánum nélkül" (IMRE 1996; 170.) írt szöveg.

Imre László szerint a magyar verses regény „éppen a byroni megszólalásmód miatt tud igazán újat hozni" (i. m. ; 171.), s legteljesebb megnyilatkozásai a *Bolond Istók,* illetve *A délibábok hőse.* Ez utóbbit annak ellenére is a byroni vonzatkörben kell értenünk, hogy egyértelműen „magyar Anyegin"-ként jelölte meg a recepció. Imre véleménye szerint ezt csak a két mű megjelenítette társadalmi viszonyok analógiái indukálták: beszédmódja, önhelyzet-felismerő reflexiói (sokszor szó szerint!) a *Childe Harold* és a *Don Juan* világát idézik. Margócsy István a *Paulus*ról állapítja meg, miszerint „Térey (...) arra tesz kísérletet, hogy ma, mai szemmel, mai viszonyokra alkalmazva, a cselekményelemek többségét felelevenítve, a versformát is megőrizve újraírja Puskin *Anyegin*jét" (MARGÓCSY 2002; internetes forrás). A világirodalmi analógiák vonalán maradva – komparatisztikai vizsgálatok hiányában, csak olvasmányélményeinkre hagyatkozva – Schein Gábor *Bolondok tornya* című (2008), a magyar verses regény legújabb alkotásaként számon tartott művét byroni, a *Childe Harold* világát idéző alkotásként (is) értelmezhetjük.

Szemléletváltás, világlátás-transzformációk: a megváltozott világ képzete. A verses regény alakulása szemléleti váltások, világnézeti transzformációk mentén zajlik. Gyöngyösi verses epikájában is – az erkölcsi tanítás kizárólagossága mellett/helyett – megjelenik már a gyönyörködtető szórakoztatás igénye. Tamás Attila a *Toldi estéje* világában regisztrálja a világról alkotott kép megváltozásának tényét: „A *Toldi estéjé*ben Arany homéroszian derűs világképét búcsúztatja." (TAMÁS 1998; 67.) Az első byroni hangvételű magyar verses regényben, a *Bolond Istók*-ban már ez a megváltozott világ néz vissza ránk. „A tárgyak és jelenségek elvesztették költészetüket; a mű-

vész számára holt, vesződséges anyaggá merevültek, s Arany keserűen frivol hangja arról tanúskodik, hogy mindezt még nem tudja a humor passzív fölényével tudomásul venni." (I. m.; 74.) A költőietlen és deheroikus világ problematikája a *Bolond Istók* második énekében fokozódik tragikus életérzéssé; „mint a világ általános törvényszerűsége fogalmazódik meg" (78.), ugyanakkor a felülemelkedés és a kivonulás egyéni útjai is létrejönnek világában. A kivonulás és az eltávozás egyik módja az utazás, ami a verses regényben – hiszen a romantika elleni lázadás formájaként tartja számon a szaktudomány – másként, sem az eposzi hős kereső és világalkotó (új hazában/Trójában manifesztálódó) útjához, sem a dezillúziós romantika (pl. Vörösmarty epikájának egyes darabjai) pusztulásképeiben megnyilatkozó „világba züllés" folyamatához nem hasonlítható módon megy végbe. Itt az „unheroic hero" (IMRE 2007; 512.) céltalan vagy eredménytelen bolyongásáról van szó. A rossz világ fölé emelkedés másik lehetséges formája a képzeleti szárnyalás, illetve a peremre szorultság, a társadalmon kívüli lét „bolond-effektus"-sal összefüggő változata, amikor a hérosz helyett a bolond és a hűbele-típusú szereplők alkotnak külön világot.

A *Bolondok tornya* sajátos módon szublimálja ezeket a viszonyokat és formákat. Mind az útrakelés, mind a felülemelkedés lehetséges módozatai megjelennek benne, mi több, a világ fölé emelkedés jelensége itt konkréttá válik: hősei hőlégballonban emelkednek magasba; időbeli és térbeli határokat áthágva tekintenek le Európa kultúrtörténeti katasztrófáira. A recepció a következőképp vetette fel ezt az értés-lehetőséget: „Azt semmiképpen sem akarom mondani, hogy Schein Gábor *Bolondok tornya* című új verseskötete: verses elbeszélése, mint valami rettentő tárgyú, de elegáns, precíz és könnyed nyelvű történeti-antropológiai tanulmány, kötet-méretű szinekdokhéként voltaképpen arról szólna, hogy hogyan gyűltek és álltak össze lassan az európai gondolkodás és művészet történetében azok az előfeltevés-rendszerek és technikai jellegű szakismeretek, amelyek aztán, a XX. században, egymásra találván és összefonódván, immár valóban lehetővé tették és generálták is emberi lények nagy tömegű elkülönítését, koncentrációját, kezelését és megsemmisítését. Az azonban (a Dante *Isteni színjáték*ából [Pokol, XXXIII. ének, Ugolino és az eleven kárhozottak], Kierkegaard-nak az *Ismétlés*ről írt művének [Adorno által is alaposan újraolvasott] interieur-fejezetéből és József Attila *Karóval jöttél...* kezdetű verséből vett mottók: három nagy bezártság-szöveg útmutatása nyomán) aligha lehet kétséges, hogy ez az elbeszélés az osztályozás, az elkülönítés és a felügyelet nagy (és persze: foucault-i) témái körül forog." (SZILASI 2008; internetes forrás)

A „barokk" látvány. A regény referenciális tartalmakat jelölő hőse, a kisebbik Canalettóként ismert velencei festő, Bernardo Bellotto (1720–1780) élete és opusa egyaránt magában foglalja a vándorlás/utazás s a közben megismert világ kifejezésének (az abszorbeált kép megjelenítésének) történetét

és tettét. A „Canalettónak nevezett Bernardo Bellotto", miként Európa egyes városaiban nevezték el nagybátyja, az idősebb Canaletto (Giovanni Antonio Canale, 1697–1768) után, mind Itália, mind Közép-(Kelet)-Európa tájait bejárta, s a camera obscura segítségével festette nagyarányú látványképeit, vedutáit. A hazai tájakon szerzett utazásélmények (Veneto, Róma, Firenze, Torino) mellett 1747-től európai uralkodóházak (II. Frigyes Ágost, Mária Terézia) meghívásainak eleget téve, bejárta és megfestette Drezda, Bécs, München és Varsó tájait. A nagy távolság bejárásának és „belátásának" igénye jellemzi a regény másik, pontos életrajzi adatokkal hitelesített főhősét, Robert Nador magyar származású ausztráliai ideggyógyászt is, aki – szintén magyar származású művészettörténész feleségével – európai utazást téve, a pirnai Krumpliszsákhoz címzett vendéglőben veti papírra a *Bolondok tornya* első sorait.

Mindkét Canalettóra jellemző a látványkép sajátos technikájú létrehozása: Canale az „enyészpont" érvényesítésével jelenítette meg a perspektivikus látás elemeit, s miként művészetének örököse és továbbfejlesztője, a „Canalettónak nevezett Bernardo Bellotto" is a camera obscura révén fog be képelemeket. A regény expozé jellegű első fejezete *(Pirna, camera obscura)* nemcsak a világérzékelés kronologikus időt hatályon kívül helyező módszerével, illetve a róla szóló beszéd térbeli meghatározottságával ismerteti meg a befogadót, de – a szereplők folytatta diskurzus révén – a canalettói művészeteszmény mibenlétét is bemutatja. Canaletto első megszólalása is alkotói világát érinti, a camera obscura (lyukkamera, sötétkamra) nyújtotta látványkép létrejöttére világít rá: „És levegőt ide! A spalettát kinyitom. / Meg ne próbáld, Bob! Elrontod a camera / obscurám.", illetve: „A szépet önmagáért szeretem, ahogy / árnya leng barlangom falán. Kicsinyesen / szolgaságba nem merülök." [SCHEIN 2008; 8–9.]) Amikor Bob a megjelenített tárgyi világ „befoghatóságára" („...Lépjünk / a tárgy belsejébe..." [10.]) utal, Bellotto a valóság elvont és imaginárius művészi leképezéséről beszél: „... A tárgynak itt nincs belseje. / L' imagination: la folle du logis. ..."(10.), majd a művészi kifejezés évszázados lényegi dilemmájára reflektál: „Ez itt a legfőbb vitatétel. Mert mi más / a művészet, mint mese a farok csóválta / kutyáról? Orpheusz, az alvilági társ / a lenti hatalmakat egy lanttal kötözte meg." (11.)

A valóságérzékelés térbeli és időbeli határainak felszámolása (Canaletto és Bob mintegy háromszáz év távlatát átívelő művészeti diskurzust folytat) a műfaj hagyományából következő jelenség, de a világ monumentális távolságait és nagyságait („Én a szépség roppant tengere felé fordulok." [9.]) érzékeltető kifejezésmód jellegzetesen a „barokk látás" képelemeivel szervesíti a magyar verses regény jelenkori beszédmódját. Bellotto a látkép „befogásának" és megjelenítésének eljárására, illetve a mű létrejöttére konkrét megjegyzéssel is utal: „Felmegyünk a Sonnensteinre, onnan készítek / néhány felvételt a piactérről..." (9.) Itt bizonyosan a *Pirnai piactér* című fest-

ménye keletkezéséről esik szó, illetve a művészi látás felső látószögéről, a „felülemelkedés" gesztusáról, később pedig a kifejezett látvány részletek felett átsuhanó nagyszerűségéről: „Én távolról festek. Nálam nincs arca / senkinek sem, a részleteket föl nem leled, / rövid pórázon jár a kíváncsiság." (12.). Jellemző, hogy Robert Nador, a regénybeli Bob világértése és annak kifejezése is milyen nagymértékben képi alakzatok befogadásából és a hozzá fűződő jelentések metaforizálásából áll. „Mint egy óriás elhagyott lába" (10.) – mondja a Sonnenstein tornyáról, majd később a tornyot mint „óriás camera obscurá"-t (12.) határozza meg. Sejthetjük, hogy kettejük három évszázados eltéréssel zajló gondolkodása a világról, illetve e gondolatmenet topikus terei képezik azokat a metszéspontokat, ahonnan a világ és a történelem részletei befoghatók és „jobban láthatók"; pontosabban, megkísérelhető az európai történelem traumatikus eseményeinek egyfajta kultúrfilozófiai értelmezése; nevezetesen – Szilasi már idézett véleménye értelmében – annak felfogásához kerülhetünk egy szemernyivel közelebb (hiszen a bellottói eszmény értelmében a részletek elvesznek és nem láthatók!), hogyan és milyen implikációk révén állhatnak tudományos ismeretek és felfedezések antihumánus törekvések és genocid cselekmények szolgálatába. A verses regény műfajkonstruktív jellegzetességei felől értelmezve a dolgot: annak a „rossz világ"-nak az ironikus tematizációjáról van – a verses regény hagyományához viszonyítva: „ismét" – szó, amely a „világba züllöttség", az „elátkozott utazás", az eredménytelen (tehát bolond, vagy hűbele-típusú) kivonulás tettét eredményezi. A *Bolondok tornya* két szereplője hőlégballonba száll, és sorra járja Európa azon erődítményeit, tornyait és kastélyait, amelyek valamilyen formában összefüggésbe hozhatók Európa társadalomtörténeti katasztrófáival.

Ki beszél? A verses regény hagyományához tartozó jelenség az elbeszélői kavalkád; a szöveg intertextuális megterheltségéből, az önreflexiós tartalmakból, illetve a narrációs „esetlegességek"-ből következő többszólamúság. A *Bolondok tornyá*ban a jegyzetapparátust létrehozó szerzői szólam közvetíti felénk a (szereplők által folytatott) művészettörténeti/filozófiai diskurzust kiegészítő tudománytörténeti/művelődéstörténeti ismereteket; amíg Bernardo Bellotto és Robert Nador vitája diszciplináris különbségekből fakadó értelmezési eltérésekről, megértésbeli lehetőségekről szól, addig a szerzői jegyzetek ezeknek tudomány- és társadalomtörténeti aspektusait, illetve eseményeit tárgyalják, fejtegetik tovább. Robert Nador Canaletto művészete iránti tiszteletből keresi fel a németországi Pirnát, illetve a festő egykori vándorlásainak különböző városait/helyszíneit, illetve térségeit/országait (pl. a pirnai Sonnenstein torony, a bécsi Narrenturm, ezenkívül Zürich, majd a körmendi kastély) – ebből akár művészettörténeti utazásregény kerekedhetne, ám a való világ/életvilág ennél bonyolultabb szövevényt alkot: a pirnai látványkép története a holokauszt fajideológiai elméleteinek keletkezéstörténetét

felvető történelmi regénybe „fut bele". A helyszínében Zürichet megjelenítő harmadik fejezettől kezdődően Canaletto és Bob diskurzusához újabb szereplői szólamok társulnak, miután törvényszerűen merülhet fel bennünk a verses regénybeli elbeszéléstechnikát minősítő „ki beszél?" kérdés. Ilyen szólamokat jelentenek pl. a későbbi fajelméletek alapjául is szolgáló, Johann Caspar Lavater [1741-1801] fiziognómiai munkáira vonatkozó kitételek, a David Michaelis 18. századi orientalista, göttingeni–hallei professzor arab és héber grammatikájára s a rá gyakran hivatkozó Johann Georg Hamman [1730-1788] teológus és nyelvész elméletére, vagy a faji alapú megkülönböztetés, illetve genocídium gyakorlati alkalmazását és végrehajtását érvényesítő ideggyógyászok (pl. Paul Nitsche professzor, a fajtisztasági program elvi megalapozója, Horst Prinzhorn, aki a skizofrének alkotásaiból hozott létre gyűjteményt, a rá alapozó Carl Schneider, aki az „elfajzott művészetről" alkotott elképzelés atyja és Josef Mengele tanítómestere) munkásságára, illetve a 12720 beteget és 1000 kísérletekben alkalmazott foglyot elgázosító sonnensteini igazgató, Horst Schumann tetteire történő utalások, sőt a Hitlerre és festői tevékenységére („pemzlikirály") vonatkozó célzások is. E szólamok eseménytörténetének „elbeszélésé"-ből keletkezik a másik, a lábjegyzetek szintjén „összeálló", egésszé szervesülő „regény", tovább bonyolítva ezáltal az olvasatokban felmerülő bonyolult szerzőségi és narrációs dilemmákat. Annyi biztos, hogy van egy verses regényünk, amelynek főszereplője Robert Nador ideggyógyász, a *Bolondok tornya* című regény szerzője, s hogy a verses szövegrész főleg művészetelméleti/történeti reflexiókat tartalmaz: azaz a *Bolondok tornya* című regény létrejöttének regénye. Másrészt van egy lábjegyzet-regény, amelyben egy kívülálló, tudós elbeszélő (Schein Gábor?) szólal meg, feltárva a verses regényben megjelenő művészetelméleti/történeti aspektusok valóságösszefüggéseit. A felmerülő kérdés: hol van/melyik a *Bolondok tornya* című regény? A második lábjegyzetből tudjuk, hogy Robert Nador a pirnai Krumpliszsákhoz címzett fogadóban belekezd a regényírásba, mégis úgy tűnhet, a mű virtuális, vagy csak lehetőségként áll fenn. Vagy: a lábjegyzet-regény a *Bolondok tornya*? Vagy: létezik egy multimediális és intertextuális szövevényt képező imaginárius regény, amely magában foglalja Canaletto Pirnai piactér című festményét, illetve annak elő- és utótörténetét (pl. 2005. december 9-én New Yorkban árverezik el évtizedes hányattatást és lappangást jelentő előkerülését követően), a fajelmélet tudománytörténeti összefüggéseinek feltárását, a holokauszt családtörténeti vonatkozásainak elbeszélését (Robert Nador személyes története is összekapcsolódik a Sonnenstein toronnyal: itt gázosítják el nagyapja testvérét, a mozgássérült Nádor Pannit, akit a család bűnös módon „elfelejt" kimenteni), illetve a művészet megváltó (a rossz világból kivonulást biztosító) erejéről alkotott eszmék kudarctörténetét.

Interdiszciplináris és művészetközi tartalmak. A multimedialitás fontos kompozícióalkotó elvként működik e verses regényben: valamennyi fejezete különböző beszédmódokhoz és formákhoz kötődik, a camera obscura-élményt, a hőlégballon madártávlat-perspektíváját, az élő közvetítés, az önarckép, a deviáns kifejezés, a tükörkép s a levél jelenségét tematizálják. Az utolsó, helyszínében Budapestet megjelenítő„levélfejezet"-ben már csak Robert Nador beszédszólama van jelen. Több mint kétszáz év időtávlatából levelet ír képzeletbeli társának, Barnardo Bellotto festőművésznek a kivonulás művészeteszményének kudarcáról. Arról, hogy a művészet nem vált meg, nem kiút, mi több, erősen kompromittálható és kompromittálódott. A *Bolondok tornya* e kontextusban „ellen-művészregény" jelentéseket vesz fel.

Kiadás

Schein Gábor 2008 – Bolondok tornya. Jelenkor Kiadó, Pécs

Irodalom

Bányai János 2008. Utazás a bolondok tornya(i) körül. Schein Gábor: Bolondok tornya. Híd, 8., 81–85.

Imre László 2007. Arany László és a magyar verses regény. 1872 A délibábok hőse pályadíjat nyer = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András, szerk.: A magyar irodalom történetei. Gondolat Kiadó, Budapest, 511–521.

Imre László 1996. Műfajok létformája XIX. századi epikánkban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Jankovics József, é. n. A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő. 1664: Megjelenik a Márssal társalkodó Murányi Vénus. http//irodalom.elte.hu/villanyspenot

Margócsy István 2002. Margináliák. Térey János: Paulus. Jelenkor, 1. http.//jelenkor.net

Patócs László 2008. „A térkép időt nem mutat". Schein Gábor: Bolondok tornya. Híd, 12., 109–117.

Szilasi László 2008. Egy vád visszautasításának késleltetése. Élet és Irodalom, 6., 25. www.es.hu

Tamás Attila 1998. Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

FOLLOWING TRADITION AND 20TH CENTURY NOVEL IN VERSE

Gábor Schein: Bolondok tornya (Fools' Tower)

Contrary to European tendencies, the development of the Hungarian novel in verse (verses-regény) is still in progress: from the epic poetry of the Baroque era up to works written in the present, its history has gone through both changes in perspectives and changes in understanding the world. The novel in verse Bolondok tornya (Fools' Tower) (2008) by Gábor Schein, in addition to the principles of following tradition, also provides multimedial and intertextual relations. The present paper reflects on the possibilities of a post-modern interpretation of the work.

Keywords: Baroque, parallels in Classicism and Romanticism, postmodern understanding, Baroque view, camera obscura, European history, Holocaust, historical and artist novel

ETO: 821.511.141(497.113)-4 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TOLDI ÉVA

AZ IDEGENSÉG ALAKZATAI

Forms of Foreignness

A tanulmány azzal a narratív fordulattal foglalkozik, amely Juhász Erzsébet utolsó, posztumusz kötetében jut kifejezésre. Ennek jellege abban mutatkozik meg, hogy a jelen perspektívája erősödik föl a regényben referencializálható történelmi tények beiktatásával, családok és országok pusztulásának párhuzamában. Eltűnik a korábbi elbeszélések líraisága, a szituációk és figurák légiessége. Egy jól kirajzolódó és hálószerűen szétterülő, a Monarchia-narratívák jellegzetességeit viselő közép-európai szövegvilágot hoz létre, az idegenségérzés konkrét, topográfiai jelölésű és interkulturális meghatározottságú dimenzióit hozza játékba, amelyek anélkül válnak fontos regényszervező eljárássá, hogy megszüntetnék a létbe vetettség és a kitaszítottság egyetemességének egzisztenciális vonatkozásait.

Kulcsszavak: vajdasági magyar irodalom, identitáskeresés, nemzeti identitás, női szerepek, idegenség, interkulturalitás, történelmi tapasztalat

> „Nincs olyan teória, amely minden állapotot definiálhatna, és minden helyzeten jól állna, és nincs olyan szó, amely pontos megnevezése volna jelenségeknek és történéseknek. Csak teóriák vannak, és szavak vannak nagy bőségben. Rendelkezésre állnak, és nem rajtunk múlik, hogy túlélhető-e a kisebbségi beszédhelyzet."
> (Bányai János)[1]

A váltás paradigmája. Juhász Erzsébet *Senki sehol soha* (1992) című, pretextusában prózaként megjelölt kötetének írásmódjában a kortárs recepció váltást érzékelt, amelynek lényege abban mutatkozik meg, hogy „mondhatóvá vált az írásnak a korábbi könyvekből származó tapasztalata, és ezzel együtt mondhatóvá vált, tehát felépíthetővé a regionalizált beszéd és világ".[2]

---

[1] Bányai János: A Monarchia labirintusa. Juhász Erzsébet esszéiről = Uő.: *Mit viszünk magunkkal?* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000. 172.

[2] Bányai János: Törmelék: a (perem)vidék rekvizitumai = Uő.: *Mit viszünk magunkkal?* I. m., 27.

Még erőteljesebben érzékelhető egy prózafordulat a posztumusz megjelent *Határregény* (2001) narrációjában.

Ha a *Senki sehol soha* szövegei olyan világot jelenítenek meg, amelyben „»sohasem volt *valami* rendjén«"[3], akkor a *Határregény* hasonló poétikai váltást teljesít ki, mint a korábbi kötet. Megnevezi, mondhatóvá teszi azt a bizonyos „valamit", határozottan kijelöli jelentéshorizontját és fogalmi rendszerét. A regény feltételezésünk szerint torzóban maradt – erre utal az is, hogy a címet a kiadó adta –, ám befejezetlenségét csupán sejtésekre alapozzuk. A narráció markáns, határozottan kirajzolódó, tudatosan felépített világképet, egységes poétikai jelrendszert érvényesít.

A *Határregény* fordulata nem előzmények nélküli. Az elbeszélő mód változását az azt megelőző kötetek előrevetítik. Az *Úttalan utaim* (1998) című, novellákat és esszéket közlő gyűjtemény alcíme szerint útleírásokat tartalmaz a Vajdaságból, olyan világot konstruál, amelyben az útleírás a lelki tájak felfedezésével és a múltból a jelen felé tartva, mintegy időutazásként valósul meg. Az *Esti följegyzések* (1993) jegyzetei és naplószerű feljegyzései az időszerűség és képviseleti gondolkodás irányában, a Monarchia-olvasaton alapuló tanulmánykötet, a *Tükörképek labirintusa* (1996) pedig a tágabb értelemben felfogott közös térség szellemiségének feltérképezése felé nyitja meg a szöveg létrehozásának irányait.

Önkeresés és idegenség. Juhász Erzsébet első kötetétől kezdve hangsúlyosan tematizálja az identitás problémakörét. Első kötete, a *Fényben fénybe, sötétben sötétbe* (1975) szövegeiben az önazonosság-keresés párhuzamosan – és gyakran önreflexióiban is jól felismerhetően – zajlik a narrátori identitás megtalálására tett kísérletekkel. Majd a személyes identitáskeresés történetekben manifesztálódik, mintegy feloldódva és azonossá válva a narrátori identitás megtalálásának szándékával. A *Senki sehol soha* Énekes Krisztinája természetfeletti lényként suhan át a novellákon, amelyek a huszadik század harmincas éveinek kisvárosi miliőjét idézik, terüket és idejüket azonban nem lehet teljes biztonsággal behatárolni, s pontosabban megfogalmazni sem, mint ami szövegszerűen is feltárul előttünk: „Mintha örök idők óta ugyanezt a kísértetiesen kiúttalan alagsori folyosót róttuk volna oda-vissza, amelyet a gyönyörű szép Énekes Krisztina olykor a Tejútnak hitt."

Az önazonosság keresésének eredménye azonban nem a szilárd azonosság megtalálása, hanem az önidentitás még bizonytalanabbá válása, amely a teljes önelvesztésig is elvezet. A szöveg egészen abban a szellemben működik, ahogyan a posztmodern narrátori identitás Zygmunt Bauman szerint alakul: „A nehézség nem abban áll, hogy identitást találjunk, fedezzünk fel, konstruáljunk, állítsunk össze (vagy vegyünk), hanem hogy elkerüljük, hogy

[3] Uo., 31.

túl szűkre szabott legyen és ráragadjon testünkre... A posztmodern életstratégia sarkalatos pontja nem az önazonosság kialakítása, hanem bármilyen rögzítettség elkerülése."[4] Az önazonosság hiánya a narrátor mint indiviuum és a környezete közötti dialogikus kapcsolat hiányaként jelenik meg.

Tér és idő érzékelhető kerete felbomlik, önmagába záruló, külön bejáratú, kevesek számára bebocsátást engedő világ tárul fel. A múlt időbe kivetített és öröknek tételezett pillanat éppolyan, mint az érzéki csalódás, amelynek során újra átélünk valamit, ami valójában sohasem létezett. A világharmónia elvesztése és az az utáni nosztalgia járja át, az individuum valamiféle önazonos eggyé válás állapota felé törekszik.

A név idegensége. A *Határregény* középpontjában is az identitáskeresés áll, amelyet egyfajta hiányérzet hív elő, ám itt a nem teljes önazonosságnak már határozott kontúrokkal megrajzolt körvonalai vannak. A hiányérzetnek neve is van, a szó szoros értelmében. A regény első fejezetének első mondata rávilágít a bizonytalanság eredőire. Egy névvel kezdődik, amely mögött azonnal ott vannak változatai is: „Angeline Nenadovits (Nenádovics, Nenadović)", jelezve, hogy a névírás változatainak – magyarosított, magyar helyesírással írt, szerbül írt – identitásvonatkozásai is vannak. Nem ez az egyetlen példa: Bájics (Bajić) Cecília neve mellett is ott a zárójel, Rösch Lina unokatestvérét pedig – minden bizonnyal hasonló elírás következtében – Ross Ödönnek hívják, Patarcsics Miklóst a hatóság Nikola Patarčićként jegyzi.

Angeline Nenadovits nem vesz tudomást az idő múlásáról, „áttette létezésének színhelyét a század világháborút megelőző éveire" (7), és minden utcát visszakeresztelt a századelő idejéből származó nevére. Patarcsics Miklós pedig azért nem értesül testvérének, Jánosnak a hollétéről, mert az utcát, ahova a képeslapokat küldte, időközben átnevezték. A név és az elnevezés változása nemcsak a variábilis identitásra hívja fel a figyelmet, hanem egyúttal a személyes és a kollektív identitás kapcsolódási pontjaira is rámutat. A nemzeti hovatartozás kérdése kerül fontos helyre, amely történeti idő és a személyes életidő összefonódását jelzi.

A topográfia idegensége. A regény fejezetei egyértelműen megnevezett regionális helyszínekről indulnak, és egyaránt központi funkciót töltenek be cselekményének alakításában, valamint az idegenség megjelenítésében. A színtér egyértelműen interkulturális, ugyanis nemcsak a különféle kultúrák egymás mellett élésének keretét biztosítja, hanem egymásra hatásuk jellegzetességét is.

---

[4] Zygmunt Bauman: A zarándokok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták = Biczó Gábor, szerk.: *Az Idegen.* Variációk Simmeltől Derridáig. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 198.

Az első fejezet Újvidéken kezdődik, miközben az emlékezés visszaidézi a főhős bécsi éveit, de Budapest, Bécs, Prága és Pozsony is megjelenik mint helynév, a cselekvés színtere, a regény többi fejezete pedig Szabadka, Temesvár, Linz, Graz, ez a narráció topográfiai hatósugarának kitágulását eredményezi, és azt közép-európai keretek közé helyezi.

Angeline Nenadovits, aki élete alkonyán már csupán egyetlen szerelmére, Miróra gondol, nem tud beilleszkedni abba a közösségbe, amelybe még gyermekkorában került Budapestről. Szerelmének eltűnése a helyszín idegenségmotívumát hívja elő, a kultúra másságának megélése haláláig fennmarad: „azt hitte, csak a számára idegen és lehangolóan primitív környezet hatására támadt az a mélységes és megingathatatlan előérzete, hogy Mirót soha többé nem fogja viszontlátni az életben". (7) És hiába, hogy férje nem érte meg a második világháborút, fiát pedig 1946-ban „agyonverték a hatóságok", Újvidék egyetlen hiteles története a kamaszlány viszonzatlan szerelmének története és egy reménytelen villamosozás emléke marad, egzisztenciális sorstörténet artikulálódik általa.

De a térség többi helye sem otthonosabb. Patarcsics Jánost, akit a háború sodort Pozsonyba, s ott alapított családot, több évtizednyi ottlét sem győzi meg arról, hogy „megotthonosodott" volna. „Itt-tartózkodását valójában átmenetinek tekinti." Az eredetileg ismerős helyek idegenekké váltak. Az egykor Patarcsics János Pozsonyból „semmiképp se menjen sehová, legkiváltképp ne haza, Szabadkára, mert az a Szabadka, ahová ő vágyik, nem létezik többé, még a neve is eltöröltetett, csak rá kell nézni a térképre" (31). Ugyanaz az idegenség tükröződik a hálóként szétterülő közép-európai térkép minden szegletében.

Interkulturális identitás. Az identitás a szereplők történeteiben jut kifejezésre, amelynek egyik kifejezésformája az emlékezés. Az emlékezés sorseseményeket hoz felszínre, az emlékezés meghallgatása pedig azt az igényt artikulálja, hogy „hiteles történetek" kerüljenek elő. A regényhősben megvan az igény, „hogy mindjobban megismerje azoknak a városoknak a múltját, ahol maga is élt, és azokét is, ahol felmenői születtek, életüket leélték vagy éppen elhagyták szülőhelyüket, hogy egy másik országban telepedjenek le, vagy el sem hagyták, s mégis más ország polgáraivá lettek az előreláthatatlan történelmi zajlások minden összekuszáló forgatagában" (6). A személyes élettörténet a kollektívval való állandó dialógusban bontakozik ki. „A kétnyelvű ember ironikus távlatából, mindennemű fanatizmustól iszonyodva, türelmesen szemléli az emberek hovatartozásának kérdését" (40).

A multikulturális közegben azonban korántsem a többkulturájúság elfogadása és megismerésének igénye dominál. A több kultúrához, több identitáshoz való kötődés nem tolerálható, az ilyen attitűd az individuum megszüntetésének veszélyével jár. A fenyegetettség káromkodásban, idegen nyelvre

váltásban nyilvánul meg. A „ki vagy te" kérdése erősödik föl és konkretizálódik. A kettős identitás ebben a felfogásban felszámolandó, nem létezik, vagy legalábbis gyanús, az ilyen egyént vallatni kell, hogy színt valljon, még akkor is, ha maga sem tudja a választ.

A nyelv elvesztése, a nyelvhasználat tiltása traumaként jelenik meg. A lány felháborodik, hogy apja magyarul szól a gyerekeihez, nem engedélyezi a magyar nyelv használatát. De az interkulturalitás hibrid identitása is tetten érhető, éppen a nyelvhasználatban: a „társalgás végig a magyar és a német összevissza keveréséből tevődött össze".

A Patarcsics család a jellegzetes példája a „teljes zűrzavarnak", ami a nemzeti hovatartozás szerinti tisztázatlanságból ered. „Cecília mamának, aki tősgyökeres szabadkai volt, valójában egyre ment, bunyevác-e, horvát-e vagy netán valami elfajzott szerb, csak magyarnak ne higgye senki, mert nincs annál alávalóbb dolog." Éppen ezért életében egyetlen szót sem mondott ki magyarul. Fia, Miklós viszont, „végeérhetetlenül kóválygó" nyelvek és identitások között, és mindennél jobban szeretné, ha identitása szilárd lenne: „már nem volt se bunyevác, se szlovén, de még nem volt igazán magyar sem. Pedig úgy érezte, ha egyetlenegyszer igazából át tudná érezni, hogy ő magyar, az lenne a révbe jutás, minden földi jónál nagyobb gazdagság". (61)

Patarcsics Miklós úgy érzi, ha nemzeti identitása tisztázódna, az egész személyiségét megváltoztatná, akkor válna „igazi férfi"-vá.

Női identitásformák. A személyi és a kollektív identitás jellegzetes kapcsolódási pontja a regény, amely a családregény modellje szerint épül. Nagy, hálószerűen kiterjesztett genealógia jelzi a műfaj kódjaihoz való igazodást. A szövevényes rokonsági kapcsolatok és a családon belüli nemzeti hovatartozás, rokon- és ellenszenvek kaotikus együttese rajzolódik ki a regényben.

A család rendszerként felfogott struktúrájában a rendszerelmélet törvényszerűségei érvényesülnek, miszerint egy-egy kultúrában meghatározott szerepek, elvárások, sztereotípiák, klisék, értékminták halmozódnak fel, és ezek a rendszeren belül összekapcsolt minták nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. Ez az átvitel azonban nem mindig sikerül maradéktalanul, az egyéntől függ, hogy megfelel-e bizonyos követelményeknek, teljesít-e bizonyos feltételeket, vagy sem, amivel a társadalom negatív reakcióit is kiválthatja. A szocializációnak ez a jelensége teszi lehetővé, hogy az egyén meghaladhassa azt a kulturális feltételezettséget, amelybe beleszületett. Az individuumnak joga bizonyos normákat elfogadni, másokat pedig elutasítani, átlépni a szocializáció által megszabott határokat.[5]

A térségre jellemző hagyományos családmodellen belül elmozdulás figyelhető meg, ennek megfelelően a családregény is változást mutat. A család

[5] L.: Niklas Luhman: Bevezetés a rendszerelméletbe. Gondolat, Budapest, 2006

patriarchális modellje elmozdulni látszik. A regényben a férfiak halnak meg korán, esnek háborúk áldozatul, egyszóval ők a nagy nemzeti narratívumok megélői, nemzeti identitásuk bizonytalanságát is ők élik meg intenzívebben, fogják fel társadalmi – és társadalmi nemi – szerepük részeként, identitásuk szerves alkotóelemeként. A nők – mint Angeline Nenadovits – etnikai identitása a szorosabb interperszonális viselkedésstratégiák keretében mutatkozik meg, a trauma családi és szerelmi életét érinti, s csak azok függvényében, mintegy másodlagos tényezőként jelenik meg a nemzeti vonatkozás. Ennek ellenére a regényben a hagyományos családmodell átalakulása is megjelenik: a női figurák messzemenően dominánsabbak, kezdeményezőbbek, a férfiak a családon belül pipogyák, másodrendűek, még akkor is, ha néha józanabbaknak bizonyulnak. A nők – habár a helyen maradás hívei – kezdeményezik a nemzeti narratívumról való gondolkodást, sőt távolba szakadt családtagok látogatásakor provokálják is. Erős nőalakok jelennek meg, akik néha teljes egészében érzelmeik rabjai, s ebben következetesek és a fanatikusságig kitartóak, míg mások tökéletesen hárítják maguktól a köteléket, teljesen híján vannak az érzelmeknek, az elfojtás, a tudatos távolságtartás, az idegenségérzés fenntartói. Ella például „nem szerette férjét, nem szerette gyerekeit", kedves időtöltése a festés volt, s képein önmagát rendre hullaként jelenítette meg, „ugyanaz a semmibe meredő holtidegen tekintet az első önarcképtől az utolsóig". A családregényen belül az anyaszerep mindig atipikus, de erőteljes, a viselkedésmodell pedig tanult, hagyományozódó.

A vendégeskedés mint a családi mobilitás formája. „A mélységesen megélt, szinte egyénítő személyiségjegyekként működő locusok ellenében, de azok jelentését felerősítve jelennek meg a bedekkerhang ironikus leírásában a felszínes térélmények, a turista típusú befogadásra kínálkozó helyek."[6] Ezek mindenekelőtt a családi látogatások alkalmával kerülnek előtérbe, amikor a család felkerekedik, hogy megismerkedjék a távolba szakadt rokonsággal és életének helyével. A városban való séta valóban a turista magatartását kölcsönzi nekik, ilyenkor a vidéket nem látják, csak összevetik emlékeikkel vagy elképzeléseikkel. A látogató-sétáló szereplőnek maga a szerep, a városhoz, a környezethez való viszony a fontos, „mintha nem is volna szeme, csak egy keret nélküli szemüveg", ilyenként mutatkozik meg számára a helyszín is: „Ami pedig a linzi sétákat illeti, Emil és Emi alig tudott odafigyelni valamire. Minden nagyon idegen volt, nem a város miatt (hisz az természetes, hogy idegen volt, mi más lett volna), hanem talán az ügybuzgalom miatt, ahogy Lexi és Margit a nevezetességek megtekintésének szentelték magukat. Lexi városismeretének alaposssága s Margit hihetetlen igyekezete, hogy mindent megjegyezzen, olyan mesterkéltnek tűnt szemükben, hogy mintegy

[6] Faragó Kornélia: Utószó. Közép-európai határjáték = Juhász Erzsébet: *Határregény*. I. m., 98.

fellázadva e szakadatlan színjáték hamissága ellen, még annyi érdeklődést sem tanúsítottak Linz iránt, amekkorát egyéb körülmények között minden bizonnyal spontánul megtettek volna." (92)

A helyben maradók idegensége. A *Határregény* világképének mélyén felfedezhető az a tükröztető eljárás, miszerint az egyén pusztulása és a birodalom bukása között párhuzam húzódik. Emi, amikor tudatosul benne, hogy széthullott az ország, egy idő után az öngyilkosság módozatait fontolgatja, az elfojtott indulatok rombolóereje az önmegsemmisítés felé sodorja. Ez az irányultság a térség Monarchia-párhuzamát erősíti, a halál módozatai a Monarchia-modell vonalán értelmezhetők, amelyben nem a boldog békeidők utáni vágy dominál, hanem a kisebbségi perspektívából láttatott kultúrafelfogás: az elkerülhetetlen hanyatlás.

A kisebbségi életmód olykor a helyben maradásnak kedvez, különösen ha a szülőföldhöz való ragaszkodás inkább az utazástól való félelemből ered, a kellemetlen, háborús emlékeket idézi fel. Máskor a helyben maradás vállalt attitűd és az anyanyelvbe zártság tudatosodásának következménye.

A haza fogalmának kiürülésével mindig a kisebbségi létpozícióból beszélők szembesülnek: „Ekkor döbbent rá, hogy neki valójában soha sem volt hazája a szó valódi értelmében. Hiába tanították meg vele ennek az országnak a történelmét, nem jegyzett meg belőle semmit. *Idegen* és érdektelen volt számára minden. Talán azért, mert minden tankönyvben úgy fogalmaztak, hogy hazánk." (14) A „kezdettől fogva benne lévő, lappangó *idegenségérzetre*, belső distanciálódásra", illetve ennek felismerésére akkor kerül sor, amikor a személyi és történelmi események egyaránt drámaivá fokozódnak a jelenben. (14) A jelen perspektívája is megnyílik, amelyben az idegenségérzet, aminthogy a kisebbségi léthelyzet is, felszámolhatatlan, ugyan „létezett még a szülők, nagyszülők s a rokonság elbeszéléseiben egy messzi másik Magyarország", de az csupán „anyanyelvélményként" vált valósággá, minden más téren „*idegen*, valószerűtlen maradt" (a kiemelés tőlem – T. É.).

A menekülés mint az idegenség felszámolására irányuló életstratégia. A regény szövegterében a disszidálás olyan életlehetőségként mutatkozik, amely lelkialkatuk szerint az önazonos személyiségeknek adatik meg, akik maradéktalanul és kétely nélkül azonosulnak tetteikkel. A hősök többsége számára mint a könnyebb út választása, mint megvetendő életstratégia mutatkozik. A menekülő ugyanakkor a többségi nemzet tagja, neki van jövőtudata, míg a kisebbségi léthelyzetben élőknek nincs, ezért képtelenek a változtatásra.

A menekülés másik iránya az emlékekben játszódik le, s a tenger motívumát hozza előtérbe. A tenger mint a boldogság, a többkultúrájúság és a fiatalság emlékhelye jelenik meg, „az egyetlen, ami nem csináltan, hanem

valóságosan monumentális". (18) Látványa, a mindenre való nyitottság állapota éppen a saját sors szükségszerű másféleségére mutat.

A történelmi tapasztalat. – A regény gyakran láttatja a világot „mindent összekuszáló forgatagként". Nem a korábban használt metafora – a Monarchia mint labirintus – éled újjá, ez a közeg mocsárként mutatkozik, amely lehúz, csak eltévedni lehet benne, belőle kivezető utat találni nem, és a rendezettség minimális elemeivel sem rendelkezik. A szereplők eltévednek a vásári forgatagban, vagy nem találnak ki a temesvári várból, mert minden kapuja, a bécsi, az erdélyi és a pétervárади is be van zárva. A bezártságélmény és a dezorientált, összevissza szaladgálás, a menekülés kísérletei képezik azt a történelmi tapasztalatot, amely a regény lapjain textualizálódik: „Mindannyian csak tehetetlenül nézték e fura szaladgálást ott a vonat folyosóján, mely a vonat sebessége folytán nem is szaladgálásnak tetszett, hanem mintha egy lángoló arcú kisfiút valami ismeretlen, hatalmas erő rángatna ide-oda. Talán ugyanaz, amely felmenőit rángatta több emberöltők át Graztól Szabadkáig, Szegedtől az Isonzó völgyéig, Temesvártól Pozsonyig, Újvidéktől Aradig oda-vissza, összevissza." (94)

A jelen perspektívája erősödik föl a regényben, referencializálható történelmi tények beiktatása, családok és országok pusztulásának párhuzamában. A mindentudó elbeszélő pozíciója sohasem volt szilárdabb, mint itt. Amikor „belső történeteket" ábrázol, hőseinek tudatába hatol, gondolataik és érzésvilágúk ismerője és közvetítője. Nem törekszik figurái törékenységének ábrázolására, ezek a sorsok valóban ketté is törnek, nemcsak lélektani, hanem fizikai értelemben is. Durván egymásba ékelődnek, és keresztezik egymást. Eltűnik a korábbi elbeszélések líraisága, „a hangok, a szavak lágy hullámzása, az emlékés álomtöredékek moll hangneme".[7] Az idegenségérzés konkrét, topográfiai jelölésű és interkulturális meghatározottságú dimenzióit hozza játékba, amelyek anélkül válnak fontos regényszervező eljárássá, hogy megszüntetnék a létbe vetettség és a kitaszítottság egyetemességének egzisztenciális vonatkozásait.

Irodalom

Bányai János: *Mit viszünk magunkkal?* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000

Bauman, Zygmunt,: A zarándokok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták = Biczó Gábor, szerk.: *Az Idegen.* Variációk Simmeltől Derridáig. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004

Faragó Kornélia: Utószó. Közép-európai határjáték = Juhász Erzsébet: *Határregény.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001

Harkai Vass Éva: Az újvidéki villamostól a bécsi expresszig = Uő.: Tolsztoj és Kirkegaard Berlinben. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007. 91–98.

Luhmann, Niklas: *Bevezetés a rendszerelméletbe.* Gondolat, Budapest, 2006

Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás.* Osiris, Budapest, 2001

Pozsvai Györgyi: Mindétig. *Magyar Napló,* 1993. szeptember 3., 40–41.

[7] Pozsvai Györgyi: Mindétig. *Magyar Napló,* 1993. szeptember 3., 41.

FORMS OF FOREIGNNESS

The study examines the narrative turn manifested in the last, posthumous volume of Erzsébet Juhász. The character of this turn is demonstrated in such a way that it is the perspective of the present that becomes vivified when inserting historical facts that can be referenced in the novel, paralleling them with the destruction of countries and families. The lyricism that marks her earlier short stories and the etherealness of the situations and characters is no longer detectable. In this work she created a well outlined textual world, spread out like a net with the characteristics of Central-European Monarchy-narratives, and she set going actual, topographic and intercultural dimensions of the feeling of foreignness, which became a significant organizing procedure of the novel without abandoning the existential references to the universality of being thrown into existence and becoming an outcast.

Keywords: Hungarian literature in Vojvodina, search for identity, national identity, female roles, foreignness, interculturalism, historical experience

ETO: 821.511.141(497.113)-4.
821.511.141.09 Heltai

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UTASI CSILLA

HELTAI GÁSPÁR *SZÁZ FABULA* CÍMŰ GYŰJTEMÉNYÉNEK LEZÁRÓ KERETE

The Closing Frame to the Collection of *Száz fabula* by Gáspár Heltai

Heltai Gáspár 1566-ban Kolozsvárott megjelent, *Száz fabula* című ezópusi gyűjteményében nem vette át forrása, a 16. században keletkezett Steinhöwel – Brant-gyűjtemény Mueglin-féle kiadás erudíciós mechanizmusát. Heltai fabuláskönyve a középkorban és a kora újkorban szokásos módon a kakasról és a gyöngyről szóló, a műveletleneket elítélő mesével indul. A kötetszerkezetben a Heltai fabulaértelmezéseit jellemző tudatosság nyilvánul meg. A gyűjtemény *Értelmei*ben Melanchthon fabuláinak példájára Heltai a keresztény morállal összeegyeztethetetlen tanulságokkal Isten igazságosságát helyezi kilátásba. A 99. fabula ördögtörténetének negatív példáját a 100. fabula pozitív példája követi, a kettős lezárás azonban csupán a tropológiai olvasásmód távlatából tárul fel, melyre olvasóját Heltai Gáspár a kötet ajánlásában felszólította.

Kulcsszavak: kötetszerkezet, fabula, exemplum, tropológiai olvasásmód

Heltai Gáspár, a *Száz fabula* munkálatai közben forrásából, a 15. századi Steinhöwel-féle kétnyelvű, latin-német gyűjteménynek a Brant-toldalék fordításával kiegészített 16. századi német változatából[1] az erudíciós utalásokat nem fordította, a magyar olvasók számára nem jelezte, hogy egy-egy mesecsoportot Aesopusnak, Avianusnak vagy Rimiciusnak tulajdonít-e a hagyomány. Föltehetően elsősorban azért hagyta el az olvasó tájékozódását segítő utalásokat, mert kötete kialakításakor két szempontból is megbontotta az aesopusi fabulák előtte fekvő, vulgáris nyelvű corpusának egységét. Nem

[1] Heltai Gáspár a Steinhöwel-Brant-féle gyűjtemény alábbi német edíciójának valamelyik későbbi kiadását dolgozhatta át: *Esopus leben und Fabeln mit sampt den fabeln Aniani ... Dar zu vszzüge schöner fabeln und exempeln Doctoris Sebastiani Brant ... Freiburg 1531.* A gyűjtemény 1535-ös kiadásának digitalizált változatát vettem alapul: *Esopus leben und Fabeln, mit sampt den fabeln Aniani, Adelfonsi vnd etlichen schimpffreden Pogij. Darzu vßzüge schöner fabeln vn(d) exempeln Doctors Sebastian Brant,* Freiburg im Breisgau, 1535., Digitale Bibliothek – Münchener digitalisierungszentrum.mht

ültette át a német gyűjtemény valamennyi darabját, három mesét pedig: a 66.-at, a 73.-at és a 99.-et más, pontosan nem azonosítható forrásból merítette. A fabuláskönyv a szemétdombon gyöngyöt találó kakas történetével kezdődik. A műveltséget becsülni nem tudó balgákat elítélő fabula eredetileg Phaedrus III. könyvének 12. darabja volt, a nagyon szerteágazó kéziratos hagyományozódású prózagyűjteményekben, az ún. Romulus kéziratokban került első helyre. A középkor óta a fabuláskönyvek szokásos nyitódarabját Steinhöwel is kötete élén közölte. Heltai mind formai, mind tartalmi tekintetben az ezópusi műfaj egységes felfogására törekedett: az olvasóhoz szóló ajánlásba saját írói tevékenységének illusztrálásul a szamarát a fiával a vásárra hajtó öregember meséjét illesztette, a fabulák tropológiai olvasatára szólította föl olvasóit. Elméleti megnyilvánulásaiban Luther a fabula hasonló applikációs lehetőségeit hangsúlyozta[2]. Tartalmi tekintetben pedig Melanchthon fabulaértelmező gyakorlatához[3] hasonlóan Heltai az állatszereplők viselkedéséből levonható, a keresztény morállal összeegyeztethetetlen tanulságokat Isten büntetésének kilátásba helyezésével egyensúlyozta ki. Dolgozatomban azt próbálom meg bizonyítani, hogy Heltainak az egyes fabulák értelmezésében tapasztalható formai tudatossága és tematikus egységre törekvése a kötetszerkezetben is megnyilvánul.

A fabuláskönyv modern értelmezői számára a kötetnek egyetlen, mechanikus szervezőelve létezett, az, hogy a válogatás rostáján fönnmaradt mesék a forrás sorrendjében következnek egymás után. Nemeskürty István 1963-as, ideológiai szempontokat érvényesítő megközelítésében úgy vélte, fordítás közben Heltai elbeszélőkedve fokozatosan fölszabadult, a kötet emberszereplőket föllléptető történeteit, különösen az ismeretlen elemekből önállóan megkomponált ördög-történetet a már a valóságot pontosan tükröző Boccaccio- és Poggio-féle reneszánsz novellához hasonló elbeszéléssé formálta[4]. Nemeskürty István hipotézise nem csupán a mimézis felfogása miatt vonható kétségbe, hanem azért is, mert nem vette figyelembe, hogy a 99. történet cselekményelemei a Boccaccio és Poggio Bracciolini által felhasznált középkori cselekménystruktúráktól merőben eltérő hagyományozási sorba tartoznak. A 99. fabula cselekményelemeihez a középkori forrásokból is merítő evangélikus exemplum-irodalomból hozhatók párhuzamok. Az ördög szolgáló-

---

[2] Luther fikciófelfogását Hans-Joachim fejti ki tanulmányában: Hans-Joachim ZIEGELER: Wahrheiten, Lügen, Fiktionen: Zu Martin Luthers ›Lügend von S. Johanne Chrysostome‹ und zum Status literarischer Gattungen im 15. und 16. Jahrhundert, = Mittelalter und frühe Neuzeit: Übergänge, Umbrüche und Neuansätze, hrsg. von Walter HAUG, Tübingen, Niemayer, 1999. 237–262.

[3] Adalbert ELSCHENBROICH: Die deutsche und lateinische Fabel in der Frühen Neuzeit, Band II, Grundzüge einer Geschichte der Fabel in der Frühen Neuzeit: Kommentar zu den Autoren und Sammlungen, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1990. 108–110.

[4] NEMESKÜRTY István: *A magyar szépprózа születése*, Szépirodalmi, Bp., 1963. 131.

nak állását Ceasarius Heisterbachensis, német cisztercita perjel (1180–1240) illesztette *Dialogus miracolarum* című munkájába (XIII. sz.). A történetet azonban tartalmazza Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című[5], a tréfabeszédet a komolysággal vegyítő gyűjteménye is. Pauli a 16. század elején, élete utolsó korszakában, Johann Geyler Kaisersberg strasbourg-i prédikációtól ihletve, az elzászi Thann ferences kolostor olvasómestereként állította össze 639 rövidtörténetből kötetét. Amint írja, a márleinek, példák, „risus"-ok tárházát kívánta létrehozni a prédikációs gyakorlat számára, a laikus testvérek és a nemesség hasznára. Forrásai középkori exemplumgyűjtemények, közöttük a *Gesta Romanorum*, Voragine *Legenda Aureá*-ja, a *Romulus*, a tankönyvként használt *Aesopus Moralisatus*, a középkori speculum-irodalom darabjai[6]. A kötet 1522-ben Pauli előszavával jelent meg nyomtatásban, Bartholomäus Grüninger strasbourg-i officinájában. A 16. század közepén *Schertz mit der Wahrheit* címen az egyik legkedveltebb kötetté vált. Grüninger nyomdájának anyagi nehézségei miatt már az első kiadásban a publikum igényeihez való igazodás tapogatózó jeleiként tarthatjuk számon, hogy a régi hitet megerősítő kijelentéseket kigyomlálták. Az irányzat tovább erősödött a Grüninger nyomdájában napvilágot látott további öt kiadásban és Christian Egelnoff 1538-as frankfurti edíciójában[7].

Heltai 99. fabulájának közelebbi mintáját Luther *Asztali beszélgetéseinek* egyik történetében ismerte föl Waldapfel József.[8] Ebben az esetben is a cselekményelemek hasonlóságáról beszélhetünk mint forrás-elbeszélésről. Az ördögöt szolgául felfogadó torgaui nemesember esetét elbeszélő történetben a Gonosz magas toronyba visz föl egy lovat, máskor eltünteti a gazdáját ül-

---

[5] Ernst Heinrich Rehermann a protestáns exemplumgyűjtemények forrásaként az Ószövetséget, az egyházatyák írásait, változatos antik szerzőket és a prodigium-gyűjtemények darabjait mutatta ki. A gyűjtemények összeállítói sokkal kevésbé aknázták ki a középkori példa- és legendagyűjteményeket, csupán olyan közismert kötetekből merítettek, mint a Speculum exemplorum, Johannes Herolt Sermones de tempore et Sanctis una cum promptuario exemplorum, Johannes Pauli Jocoseriája (= Schimpf und Ernst) és Geiler von Keysesberg prédikációi (Ernst Heinrich REHERMANN: Die protestantischen Exempelsammlungen des 16. Jahrhunderts: Versuch eines Überblicks und einer Charakterisierung nach Aufbau und Inhalt = Volkserzählung und Reformation: Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus, herausgegeben von Wolfgang BRÜCKNER, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1974. 580–645.)

[6] Adalbert ELSCHENBROICH: *Die deutsche und lateinische Fabel in der Frühen Neuzeit*, Band II, *Grundzüge einer Geschichte der Fabel in der Frühen Neuzeit: Kommentar zu den Autoren und Sammlungen*, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1990. 179.

[7] Herbert WOLF: *Frühprotestantische Bearbeitungen weltlicher Literatur im Spiegel ihren Vorreden = „Der Buchstabe tödt – der Geist macht lebendig: Festschrift von Hans-Gert Roloff*, hrs. von James HARDIN und Jörg JUNGMAYR, Peter Lang, Europäischer Buchverlag, 1992., Band I., 564.

[8] WALDAPFEL József: Heltai Gáspárról = Uő.: Irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi, Bp., 1957. 58–60.

döző lovagok lovairól a patkókat. A nemesembert kiszabadítja fogságából, és a levegőbe emeli. Gazdája Istenhez kiált, mire egy mocsárban ér földet, ahonnan felesége szabadítja ki. Luther elbeszélésében is séta közben találkozik a nemesember az ördöggel, aki hasonlóan elvetemültségéhez nyújt neki segítséget, és Heltai fabulájának Luciperéhez hasonlóan cseh mondatokat kever beszédébe. Rainer Alsheimernek az ördöghistóriákat tizennégy kora újkori protestáns exemplumgyűjtemény anyagában rendszeresen áttekintő katalógusában nem bukkant elő a Heltai fabulájához hasonló cselekményszerkezet.[9]

Bizonyosra vehető, hogy a kötet elbeszélői gyakorlatát meghatározta a szerző egyházszónoki gyakorlata, a beszédhelyzet azonban jelentősen eltér a prédikáció beszédszituációjától. Waldapfel József tanulmányában a szöveg befogadását irányító jelzésekről is megfogalmazott sejtést: a 99. fabula zárórészét, melyben megsűrűsödnek a szereplők (ön)leleplező monológjai, a Lázár-drámákhoz hasonlította.[10] A dráma mellett minden bizonnyal a lutheri propagandairodalom dialógusai is szóba jöhetnek. A negatív főhősöknek a fikciót megtörő, a kor szatirikus irodalmából ismerős önleleplező fölkiáltásai a tanítás közvetlen eszközei: „A nemes ember örüle neki és mondá szépen felruházott kopogó feleségének: Bizony jó szerencse talált evvel a hispánnal. Immár elélhetünk szép hölgyem. Bár az Isten magának tartsa a mennyországot, csak én lehessek itt e földen olyan gyönyörűségben és uraságban. Ám sokat csacsognak a prédikátorok a mennyországnak boldogsága felől, de bár övék legyen: én nem kévánkozom oda."(231).[11] A pokolba vezető úton maga az ispán világosítja föl, hogy a tüzes tavat immár a megátalkodott nagyurak miatt nagyobbra kellett ásatni: „Miért hogy a Nagymester erősen prédikáltatja nekik a szent Evangéliomot, de mint látjuk, egyik fülén bemegyen, a másikon ki, és senki ki nem tér a mi utunkból penitenciára, noha jól tudják, hogy a hamis kegyetlen nagy urakat és több nemeseket mind elhordottuk." (233) Szavai mély kétségbeesésbe döntik a nemesembert: „Vaj bolondság

---

[9] Az értékelt exemplumgyűjtemények közül mindössze négy jöhet számításba Heltai forrásaként: Martin LUTHER: Asztali beszélgetések (= WA, Tischreden, vol. 1–6., 1912–1921); Jobus FINZEL: Wunderzeichen, 1566 (ed.pr.1556-62); Johannes WEYER: De prestigiis demonum (latin ed. pr. 1563, német: 1565); Johannes MANLIUS: Collectanae locorum communium (latin ed. pr. 1562, német: 1566). Rainer ALSHEIMER: Teufelserzählungen des 16. Jahrhunderts = Volkserzählung und Reformation: Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus, herausgegeben von Wolfgang BRÜCKNER, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1974. 417–519.

[10] WALDAPFEL József, i. m., 61.

[11] A Száz fabula szövegét a továbbiakban is az alábbi kiadás alapján idézem: Száz fabula: melyeket Ezópusból és egyebünnen egybegyűjtött és öszveszörzött a fabuláknak értelmével egyetemben, Heltai Gáspár, Cum S.R.M.H. Privilegio, etc., Kolozsvárott, 1566. = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek NEMESKÜRTY István munkája. Bp., Szépirodalmi (Magyar Remekírók), 1980. 77–239.

mit műveltél? Ám hallám, hogy mondják vala a prédikátorok, hogy pokol vagyon és hogy Isten megítíli a hamisságot és kegyetlenséget, de én nem hittem. Azt gondolám, hogy csak a szegény prédikátorok gondoltak volna aféle beszédöket." (233) A fekete, tüzes szájú és szemű sárkánytól vont malomtaligán ráismer az előle elrejtőzni igyekvő Kata asszonyra és két szomszédjára, felesége latraira. Előző önleleplező monológjaira visszautalóan fordul társaihoz: „Uraim. Bizony nem trufa. Bizony erről e rettenetes feredőről szólt az Isten fia, mikoron az Evangélomban azt mondotta: Vessétek ki, a külső setétségbe, ottan leszen sírás, jajgatás és fogaknak csikorgatása. Jaj, minekünk bolondoknak, hogy szót nem fogadtunk a jámbor prédikátoroknak. Ó esztelen emberek: jobb volna, ha soha nem születtünk volna." (234) A pórok sanyargatásának módszeréről az ispán és gazdája párbeszédéből értesülünk, ahogyan Kata asszony elrontásáról, majd a házaspár elégedettségéről is. A kizsákmányolásnak a korabeli árakat és adózási módokat pontosan fölidéző részleteit, a középkori rövid verses elbeszélést, a märe-t egy korszakában jellemző eljáráshoz hasonlíthatnánk, melyben a tanulsághoz nem illő, referenciális részletek a történet példázatosságát domborítják ki.

Heltai ördögtörténetében látszatra középkori és protestáns elemeket vegyít. Barbara Könneker a bolond-irodalomról szóló monográfiájában a mágiába, a jóslatokba, a boszorkányokba vetett hit folytonosságának talaján dolgozza ki a késő-középkori és a lutheri démonológia különbségét[12]. Az ördögök, a középkori példázatok állandó szereplői a német misztériumjátékokban akkor jutottak nagyobb jelentőséghez, amikor a játék színhelye a liturgikus térből kikerült a városok piacterére, a szövegkönyv, a cselekmény, a gesztusok kibővülésével, amikor Jézus pokolraszállásának jelenetét kiszínezték. Könneker megállapítja, hogy Krisztus szenvedéseinek egyre naturalisztikusabb megjelenítésével, ahogyan a Fiú egyre inkább veszített isteni fenségéből és emberi vonásai erősödtek föl, veszítettek az ördögök is démoni jellegükből. Elsősorban az Atyaistennel szemben váltak inkább groteszken komikusakká, mint félelmetesekké, az emberiség fölött azonban megőrizték hatalmukat. E kettősség eredményezte, hogy a misztériumjátékok festői neveket viselő ördögei egyszerre keltettek nevetséges és förtelmes hatást[13].

---

[12] Barbara KÖNNEKER: *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus: Brant – Murner – Erasmus*, Franz Steiner Verlag GMBH. Wiesbaden, 1966. 213–221.

[13] Rüdiger Schnell dolgozatában azt vizsgálja, hogy az anyanyelvű, spirituális középkori játékok esetében milyen megszorításokkal volt lehetséges a szent tartalmak komikus ábrázolása. A komikus távolságtartást igényel, az együttszenvedésre fölhívó funkciójú passiójelenet ennélfogva nem adott alkalmat nevetésre. Kérdésként merül azonban föl, hogy Krisztus megostoroztatásának szituációjában elképzelhető-e a feszültséget levezető hatású, átmenetileg a kínzókkal azonosuló nevetés. A játékokban a föltámadást megelőző jelenetekben sűrűsödött meg a komikus lehetősége, a nevetés ebben az esetben a representatio funkciójához is kapcsolódott, a nézők azon nevettek, hogy a kertész valójában Krisztus, esetenként a kertész alakját más színész jelenítette meg, ezenkívül a szereplők sokszor kiléptek szerepükből,

A világegészt bemutató misztériumjátékokban végül a Bíró szerepét betöltő Jézus dönt sorsukról. A démonhit 15. századi megerősödésével egyidejűleg az irodalmi művekben megjelent a sötét erőkkel kötött szerződés tárgya is. A késő-középkori szereplőket valamely tulajdonságuk, hajlamuk vagy törekvésük teszi alkalmassá arra, hogy az ördög prédáivá váljanak. Dietrich Schernberg 1480 táján keletkezett, *Spiel von Frau Jutta* címet viselő játékában a főhősnőt tudásvágya és a férfiak számára fenntartott papi rend megszentségtelenítésének szándéka teszi kiváló célponttá. A Sátán a pápai rangot elérő Jutta lelkének megkaparintásával az egész egyház vesztére tör. Egy másik, ismeretlen szerzőjű dráma hősét, Theophilust ördögszolgája segíti a jogosnak vélt bosszúhoz . Az ördöggel szerződő emberekben azonban legelveszettebb állapotukban is épen megmarad belső, lelki szabadságuk, a gondolatokban ugyanis képtelen olvasni a Sátán. Theophilus a gonosznak tett esküje ellenére misét hallgat, Isten anyjához könyörög és megmenekül. Jutta pedig vállalja a leleplezés szégyenét és a kínhalált, a pokolbeli szenvedésekből pedig őt is a Szűz menti ki.

Könneker úgy látja, Luther komor antropológiai elképzelései újra jogaiba helyezték a gonoszt, a késő-középkor démonológiai érdeklődésének új irányt adott és spirituálisan elmélyítette azt[14]: Az 1587-ben megjelent Faust-história hősét, aki Theophilushoz hasonlóan a mágia segítségével idézi meg a démoni erőket, nem valamely tulajdonsága teszi a gonosz célpontjává. A Sátánt megidéző tettét, mellyel epikuroszi életet kíván magának biztosítani, a história narrátora eleve ördögtől való megszállottságaként ábrázolja. Faustnak Istentől elfordult állapotában nincs módja sem megbánásra, sem könyörgésre, hiszen a lutheri teológiában az embernek magától semmi érdeme nincs a jóra. Testét széttépi, lelkét pedig elragadja az ördög. A história alternatívaként állítja az olvasó elé, hogy az ember vagy Istené vagy az ördögé.

Heltai 99. meséjének kiinduló szituációját, a nemesembernek az ördöggel kötött szerződését nem tarthatjuk démoni megszállottságnak. A nemes-

közvetlenül megszólították a publikumot, a representatiót tudatosítva. Az ördögökön való nevetés hasonló módon az ambivalens szembeállítás eredménye: a nézők alulmaradásuk miatt nevették ki őket, mégis csupán a félelem okából nevetségesek, melyet kiváltanak. Vö.: Rüdiger SCHNELL: Geistliches Spiel und Lachen: Überlegungen zu einer Ästhetik der Komik im Mittelalter = Komik und Sakralität: Aspekte einer ästhetischen Paradoxie in Mittelalter und früher Neuzeit, hrsg. Anja GREBE, Nikolaus STAUBACH. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, Peter Lang Verlag (Tradition – Reform – Innovation: Studien zur Modernität des Mittelalters, Band 9), 2005. 76–93.

[14] Aby Warburg híres dolgozatában a reneszánsz asztrológiai jelképeit az antikvitás óta élő démonhit felvilágosult oldalának tartja. Luthernek az asztrológiai, számításokon alapuló jóslatokat elutasító, kinevető és lekicsinylő megjegyzéseivel szemben bizonyítja a nagy reformátor démonhitét. A nagy reformátor az antikvitás óta folyamatos talajon állva hitt az Isten mindenhatóságát közvetlenül kinyilvánító jóslatokban, szörnyszülésekben és csodás előjelekben. Aby WARBURG: *Pogány-antik jóslás Luther korából.* Ford. ADAMIK Lajos, a kísérőtanulmányt írta RADNÓTI Sándor. Bp., Helikon, 1986.

embert kapzsisága teszi alkalmas célponttá az ördög számára, az egy évre hozzá beálló ispán azt kéri fizetségül, amit majd a pórok önként megadnak majd, a nemesembernek a paktum tétjéről mindvégig nincs sejtelme, nem sejti, hogy a végsőkig kizsákmányolt, elkeseredett parasztok őt magát fogják fölajánlani Amikor elragadja az ördög, világi érveléssel próbál megszabadulni, nemesi előjogára hivatkozik. Felesége, Kata asszony is a következőkre szólítja föl a társaságában lévő férfiakat: „Lám oly álnokok és patvarosok valátok az világban: lám mindjárást a sok perlődésben excepciót találtatok vala és haladást a pörben. Ezt a rettenes ügyönket vigyétek apellációra, és addig, míg kérdőre megyen a dolog, talám valami módot találhattok a megszabadulásunknak." (234–235).

A bűnfelfogás középkori jegyeit az 1460 táján följegyzett *Redentini húsvéti játék* (*Redentiner Osterspiel*) jelenete támasztja alá. A Krisztus pokolraszállására következő ördög-játékban a megkötözött Lucifer a foglalkozásukkal való kisebb-nagyobb visszaéléseik miatt aránytalanul kegyetlen büntetésre ítéli a pokolra került péket, cipészt, szabót, halászt, fogadóst, a hamis mértékkel mérő boltost[15]. A hivatást, az embernek a communitas szociológiai szervezetében betöltött helyét az értékeli föl, hogy a polgárok a várost ödvközösségnek, a corpus christianorumot kicsiben megtesítő közösségnek látták, a pokolbeli ítélkezésnél ezért sem a tiltakozásnak, sem a kegyelemnek nincs helye. A kézművesek hivatásuk betöltésével kerülhették volna el elkárhozásukat. A nemesember bűnét is a számára Istentől kijelölt hivatás semmibe vevéseként határozhatjuk meg. Az eszkatologikus várakozás ereje és hangsúlya azonban ugyanakkor egyértelműen bizonyítja, hogy a 99. fabula esetében egyszerre a polgári mentalitás jegyeit viselő és protestáns szemléletű szövegről van szó.

A zárójelenetben a hispán és ura, Luciper között folyó párbeszédből megtudjuk, hogy a végítélet előtti időkben járunk, a saját helyzetükkel és korlátozott erejükkel tisztában lévő ördögök pedig teljes erővel munkálkodnak az emberek megrontásán, még mielőtt Jézus eljönne és megtörné hatalmukat. Az ördögök kívülről tekintenek az emberi világra. Végig a Sátán perspektívájából értesülünk a teendőkről. Luciper előbb a pokolra beszállított embereket köszönti az alábbi szavakkal: „Bene veneritis, Domini. Jó szerencsét jámbor hív szolgáim. Igen szennyesek vagytok, de kész a feredő." Majd megpirongatja porkolábját Kata asszony behozataláért, aki a világban több hasznot hajtott volna nekik. Fölszólítja híveit: „No vigyétek a latrokat a föredőbe", s szorgalmas munkára inti őket: „Tü kedig siessetek ismeg a világba. Mert kétséges vagyok a nagy Mesternek fiához. Mert müvel hogy igen sieti a széles világban megprédikáltatni az ő Evangéliomát, félek, hogy véget teszen az világi dologban és eljő ítilni az elevenek és holtokat. Siessetek ez okáért

[15] Barbara KÖNNEKER, *i.m.*, 222.

vele, mert mikor hámlik az hárs, akkor kell őtet hántani. Hordjatok ide bőven bennek: ugyan ama kövérökben is hozzatok." Az ispán feleletére („Felséges Uram. Annyéra hordottuk immár őket, hogy a kevérekben és nagyságosokban nemigen sok vagyon hátra: hiszem felséged jó néven veszi az egregiusokat is elegy csepkékkel.") Luciper megengedő választ ad: „Nem gondolok vele, csak hogy bőven hordjátok és hogy a tó megtöljék. (235–236)

A tett lehetőségéről, a „hárs hántásának idejé"-ről nem derül ki, hogy a lutheri elgondolásnak megfelelő módon ezer évre szabadon engedett Sátán uralkodásának időszaka-e, a végítéletet azonban bizonyosan nem azonosíthatjuk a Dávid Ferencnek 1567-ben megjelent *Rövid magyarázatá*ban kifejtett chiliazmussal, melynek értelmében a hívek a jelen pillanatban a Kánaán kapujában állnak[16].

A 99. fabula azonban nem csupán az eszkatológiai elképzelések különbsége miatt lehetett provokáló erejű 1566-ban Kolozsvárott, hanem a fabulában az üdvözülésről kifejtett nézetek miatt.

A *Redentini húsvéti játék* szerzőjével ellentétben Heltai úgy rettentette el polgártársait a bűntől, hogy nem saját hibáikkal szembesítette őket. A 99. mese *Értelmé*ben Heltai a nemesúr esetéből levonható tanulságot nem terjesztette ki polgártársaira. A tanulság applikációjához hozzátartozik az elvonatkoztatás bizonyos képessége. A nagy reformátorok szóhasználatával megegyező értelemben említett „világban", ahol az ember kénytelen élni, Heltai mind az elkárhozás, mind a megigazulás lehetőségét ábrázolni kívánta. Ebből következik a szövegtudat viszonylagos bonyolultsága.

A pacsirtáról és fiairól szóló fabulát a jó lehetőségét megnyilvánító példázatként illesztette. A zárófabula pacsirtája nem valamely emberi tulajdonságot testesít meg. Ő is, fiai is a 99. fabula ördögeihez hasonló módon kívülről tekintenek az emberek világára és vonnak le önmaguk fönnmaradására vonatkozó következtetéseket. A jóról és rosszról nem teológiai fogalmakkal rendelkeznek. A pacsirta búzaföldre rakta a fészkét, az aratás közeledtekor elköltözésükről tárgyal fiaival. A szerkezet itt is hármas gradációra épül, mint az ördög-történetben. A pacsirtafiókák a gazda és a fiai beszélgetését kihallgatva egymás utáni három nap megkérdezik anyjuktól, indulniuk kell-e már. A pacsirta nem lát okot a menekülésre, amikor a gazda barátait, majd rokonait hívja segítségül az aratáshoz, akkor fognak a költözéshez, amikor a gazda maga kezd fiaval a termés betakarításához. A záródarab erőteljesen sugallja, hogy mindenkinek a számára Istentől kijelölt hivatalban kell munkálkodnia. Az aratás képe ugyanakkor az eltékozolt élet helyett a beteljesült élet metaforája is, még ha Heltai az aratáshoz nem is rendel eszkatológiai jelentést, a fölvillanó jelentésnek azzal is azon nyomban gátat szab, hogy a fabulát

[16] A chiliasztikus nézetek átfogó bemutatását BALÁZS Mihály végzi el: Uő.: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Akadémiai, Bp.. 1988. 24–37, 147– 161.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

nem különbözteti meg, nagyon szűkszavúan és szabványosan, korábban már alkalmazott közmondásokkal értelmezi. A melanchthoni szemantizáció fő vonását ismétli meg a befejezésben: a teremtés rendjét az elkövetett gonoszt megtorló isteni igazságszolgáltatás biztosítja. A cselekményallegóriák részleges tanulságai helyett átfogó élettanítást ad. A hivatás betöltése a megigazulás feltétele, a communitas, „az emberi társaság" Istennek tetsző szerveződése pedig szervezeti biztosítéka az üdvözülésnek. A formai és szemléleti elemeket egymásra vonatkoztató, összegző távlat azonban egyedül abban az esetben nyílik meg, ha az olvasó mindkét fabula tanulságát a szükséges absztrakció elvégzése után – Heltai ajánlásának nyomatékos fölhívása szellemében – önmagára tudja vonatkoztatni.

THE CLOSING FRAME TO THE COLLECTION OF *SZÁZ FABULA* BY GÁSPÁR HELTAI

In his collection of Aesopian stories under the title *Száz fabula* (*Hundred Fables*) published in Kolozsvár in 1566, Gáspár Heltai did not follow the erudite mechanism of the source work – the Steinhöwel–Brant collection – published by Mueglin in the sixteenth century. Heltai's book of fables starts, as it was common in the Middle Ages and Early Modern Age, with the story about the cock and the bead, which speaks reprovingly of uncivilized people. The structure of the volume manifests awareness characteristic of the interpretation of Heltai's fables. In the *Applications* Heltai – taking as his example the fables by Melanchthon – sets the prospect of God's righteousness against morals incongruous with Christian teaching. The negative example in the 99th fable about the devil is followed by the positive example in the 100th fable; this double closing becomes unveiled only from the perspective of tropological reading, the way Heltai asks his readers to read the fables in the introduction.

Keywords: the structure of the volume, fable, exemplum, tropological reading

ETO: 028(497.113)"18/19" ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA

AZ OLVASÁS „FELTÉTELEZETT" KULTÚRÁJA BÁCSKÁBAN A XIX/XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

The Culture of Reading as can be "Presumed" at the Turn of the 20th Century

A XIX/XX. század fordulóján formálódó bácskai társadalom, kultúra, művelődés egyik fontos összetevője a könyv formájában reprezentálódó szép- és szakirodalmi szöveg. A térség (számszerű adatok hiányában) feltételezett olvasáskultúrájának alapegységei a magánkönyvtárak, az akkoriban formálódó közkönyvtárak, valamint a különféle, társadalmi rétegek és nemzeti hovatartozás alapján kialakuló társaskörök (olvasóegyletek, kaszinók) könyvállománya. A felsorolt nyilvános könyvtárak állománymegoszlása arról tanúskodik, a bácskai olvasó ízlését a periodikumok mellett jobb esetben a klasszikus magyar irodalom szövegei, rosszabb esetben a korabeli divatos ponyva elégítette ki. A kortárs irodalom könyvei ritkán kerülhettek a térség olvasóinak a kezébe.

Kulcsszavak: olvasáskultúra, társaskörök, olvasókörök, kaszinók, Bácska, a XIX/XX. század fordulója

A XVIII. század végétől a XX. század elejéig tart a nyomdaipar és a könyv előállításának gépesítése, feltalálják a papírgyártó gépet, a papír új alapanyagát, a cellulózt, a sztereotípiát (tömöntés), a Kőnig-féle gyorssajtót, a rotációs gépet, a betűöntőgépet valamint az új síknyomásos eljárást, a litográfiát. A könyv a nagy példányszámnak, a gyors és olcsó megjelenésnek köszönhetően tömegcikké válik. Megnövekszik és differenciálódik az olvasóközönség, a könyvpiacon az egyházi és vallási tartalmú latin nyelvű nyomtatványok mellett megjelennek a világi tartalmú, nemzeti nyelvű munkák is. Az 1789-es francia forradalom által életre hívott szabadságjogok a könyvipar fejlődést is segítik. Anglia után Franciaországban is eltörlik a cenzúrát, a sajtószabadság meghirdetése mellett megszüntetik a privilégiumokat, megtiltják a szerző engedélye nélküli jogosulatlan utánnyomásokat (rablókiadások), törvény védi a szerzői jogot.

A könyvtár jellegének megváltozása, differenciálódása és nyilvánossá válása szintén az olvasók gyarapodását segíti. Átalakulnak a magánkönyvtárak

is, megszaporodnak a gyűjtők, a tudós, az értelmiségi, a szakember mellett a jómódú polgár és kisember is áldoz házikönyvtárára, s a szakkönyvtárak mellett szaporodnak a bibliofil gyűjtemények is.

Magyarországon a XVIII. század első felében továbbfejlődik a könyvkiadás, a nyomdászat és a könyvkereskedelem. A felvilágosodás és a nemzeti függetlenségi törekvések hatására megnövekszik a világi tárgyú, nemzeti szellemű, magyar nyelvű kiadványok száma. II. József cenzúra- és sajtórendeletei ugyancsak segítik a könyvkultúra, az olvasás fejlődését, terjedését. A reformkor szellemi pezsgése színvonalas polgári-nemzeti könyvkultúrát, igényes és tehetős olvasóközönséget hív életre, „...a társadalom minden rétegéből egyre többen vásárolják és olvassák a megnövekedett szépirodalmi, politikai, tudományos és szakirodalmi könyvtermést és az időszaki sajtó különféle válfajait."[1] Az 1848-as polgári forradalom által kivívott sajtószabadság jótékony hatása ugyancsak érezhető a könyvipar XIX. századi fejlődésében.

Az olvasóközönség megszervezésének/szerveződésének színterei a felvilágosodás kori, politikai indíttatású olvasókörök, a kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek, iskolai diáktársaságok, önképzőkörök, a XIX. századtól a kávéházak, kaszinók, társalkodó egyletek, olvasóegyesületek. Ezek tagsága eleinte a nemességből verbuválódik, a nemzet fogalmának változásával azonban demokratizálódik, kiszélesedik a tagság, betagosodik a polgárság, esetenként a művelt iparos-, később a munkásolvasó. Célkitűzése az önművelés, a társalgás, a közösségi élet megszervezése (jótékonysági, emberbaráti irányultság), polgári, nemzeti jellegű törekvések a reformpolitika égisze alatt.

A kölcsönkönyvtárak és az olvasókörök nem kerülhették el a szigorú politikai ellenőrzést. A XVIII. századi olvasókörök a jozefinista-forradalmár szellemű magyar értelmiség titkos szervezetei. A ferenci abszolutizmus időszakában az olvasókörök fokozatosan megszűnnek. A Martinovics-összeesküvés véres felszámolását követően pedig rögtön betiltják őket. 1799-ben hasonló sorsra jutnak a kölcsönkönyvtárak is. 1812-ben Magyarországon csak négy ilyen könyvtár működik, kettő Pesten, egy-egy Budán és Pozsonyban.

Az olvasókörök mellett olvasótársaságok is működnek, melyek havi tagsági díj ellenében könyvet is kölcsönöznek. „Ezeket – melyek szinte minden német anyanyelvű felvidéki és nyugati városunkban működtek – könyvkereskedők és könyvkötők tartották fenn, s bennük nem csupán olvasni, hanem vásárolni is lehetett."[2]

---

[1] FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1978. 2.

[2] CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Budapest, 1987. 147.

Dudás Gyula 1896-ban kiadott vármegye-monográfiája[3] szerint a vármegye egyetlen nyilvános, 30.000 kötetes könyvtára Zombor szabad királyi város tulajdonában van. A zombori Városi Könyvtárt 1859-ben alapítják meg Bielitzky Károly kezdeményezésére[4]. „A tízezer kötetes magánkönyvtárral rendelkező könyvelő 1857-ben megalakította a zombori könyvbarátok körét, amely a rendelésre vásárolt könyveket a százhuszonöt fős tagság magánházaiban helyezte el. Mivel így nehezen oldották meg az olvasnivaló cseréjét, a kör fölajánlotta állományát a városnak, azzal, hogy az helyet biztosít a közkönyvtár működtetéséhez. Zombor 1859-ben saját kezelésébe vette át a könyveket, és ezzel létrejött a Bibliothek der König. Freistadt Zombor, amit Bielitzky vezetett egészen haláláig."[5] A könyvtár állománya hűen tükrözi a magyarországi olvasóközönség aktuális igényeit, elvárásait. A görög és latin klasszikusok mellett a történelmi, földrajzi művek dominálnak, de szép számmal találhatók természettudományi szakmunkák, politikai, mitológiai tárgyú könyvek, útleírások, életrajzok, praktikus kézikönyvek és természetesen szépirodalmi művek is a német, magyar, szerb nyelvű állományban[6]. A zombori könyvtár a maga nemében nemcsak a vármegyében, de országos szinten is úttörőnek számít, hiszen még a kiegyezés évében is mindössze öt városi közművelődési könyvtár működik az országban, „...közülük az esztergomi, kőszegi és pozsonyi egészen jelentéktelen volt, 4000 kötetnél kisebb állománnyal, a zombori 25 000 és a losonci 15 000 kötettel rendelkezett. Az első világháború kitöréséig a könyvtárak száma megtízszereződött."[7]

Szabadkán az 1892-ben alakult városi közkönyvtári egyesület gyűjteménye lelhető fel, állapítja meg Dudás, de azt nem árulja el, miért gondolja, hogy ez a gyűjtemény nem nyilvános. Talán azért, mert az intézményt csak jóval később, 1894 decemberében nyitják meg a nagyközönség előtt. A könyvtár állománya ekkoriban 2328 kötetet számlál. 1897-ben pedig felvásárolja a Jámbor Pál (Hiador) hagyatékában fennmaradt könyveket is[8].

A korabeli városi, megyei könyvtárak állományának az összetétele különböző. Az 1880-as évekig a latin nyelvű irodalom van túlsúlyban. Tematikai megoszlás tekintetében a könyvek nagyobb hányada történeti és bölcseleti

---

[3] Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes monografiája II. Szerk. DUDÁS Gyula. Bittermann Nándor és Fia könyv- és kőnyomdája, Zombor, 1896. 541–543.

[4] PLAVŠIĆ, Radivoj: Gradska biblioteka u Somboru i Narodne knjižnice i čitaonice. Gradska biblioteka, Sombor, 1965.

[5] KALAPIS Zoltán: Emlékezzünk régiekről: jeles elődeink Nyugat-Bácskában. Publikum, Zombor, 2007. 22.

[6] PLAVŠIĆ, Radivoj: Stogodišnji razvoj i rad gradske biblioteke u Somboru 1859–1959. Gradska biblioteka, Sombor, 1959.

[7] CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Budapest, 1987. 241.

[8] MAĐAR, Laslo: Subotička javna biblioteka = Sto godina Gradske biblioteke u Subotici 1890–1990. – Gradska biblioteka, Subotica, 1991. 9–37.

munka. Ez az arány később megváltozik, de a művek többsége még sokáig ismeretterjesztő vagy tudományos jellegű marad. Egyes könyvtárak a jogi, közigazgatási szakirodalom gyűjtését is fontosnak tartják. A századforduló után növekszik csak meg a szépirodalom százalékaránya.[9] Ezt az összetételt Gulyás Pál Népkönyvtári címjegyzékének[10] adatai is megerősítik.

Vármegyeszerte az egyes városok és községek olvasókörei, tanintézetei tartanak fenn és működtetnek könyvtárakat. Több városban előfordul, hogy a különböző társadalmi rétegekből származó, művelődni vágyó olvasók részére különféle olvasóegyleteket, kaszinókat hoznak létre. A leggazdagabb község Bácskában e tekintetben Zenta, ahol a kötetek száma egy népiskolai tanítói, ifjúsági gimnáziumi, gazdaköri, népköri, katolikus köri, szerb olvasóköri és iparos ifjúsági egyleti állományba szétosztódva meghaladja a 11.000-et. A legtöbb település könyvtára pár százas állományt jelent. Temerinben (polgári kör), Német-Palánkán (kaszinók), Ó-Kanizsán (községi könyvtár), Kúlán (polgári olvasó egylet), Új-Verbászon (gimnáziumi, kaszinói, haladó egyleti), Ó-Becsén (magyar népkönyvtár, szerb népkönyvtár) és Apatinban (két kaszinói könyvtár) nem haladja meg a kötetek száma az ezret.

A bácskai polgárok, értelmiségiek (írók, tudósok, tanárok) magánkönyvtárairól nincs túl sok adatunk ebből az időszakból. A már említett szabadkai Jámbor Pál (Hiador) író, költő, tanár, Bielitzky Károly zombori könyvelő, könyvtáralapító tízezres könyvtára, valamint Milkó Izidor szabadkai könyvtára[11] utal arra, hogy voltak olvasó, szakértő bibliofilek is ebben a régióban.

A jellemző azonban mégsem ez lehetett, inkább egy laikus befogadói, értelmezői közösséget kell feltételeznünk a nem olvasók mellett. Ezt a feltételezést erősíti a századforduló polgári otthonának a beosztása, berendezése is. A budapesti polgár lakására a könyvtárszoba nem jellemző. Gyáni Gábor budapesti lakáselemzéseinek tanulsága szerint a polgári lakás berendezése és szerkezete a polgári értékrendet tükrözi, vagyis a helyiségek egyfajta hierarchiába rendeződnek. A teljesen vagy részben reprezentációs célokat szolgáló helyiségek (szalon, úri vagy férfiszoba) elmaradhatatlan részei a lakásnak, a mindennapi szükségleteket kiszolgáló terek ezzel szemben sokszor hiányoznak (budoár, gyerekszoba), illetve szegényesebbek, elhanyagoltabbak. Ebből Gyáni szerint a polgári otthonkultúra mögöttes értékrendjének ingatag volta következik, vagyis „...a polgári otthonokban túlontúl nagy súlyt helyeztek a

[9] CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Budapest, 1987.

[10] GULYÁS Pál: Népkönyvtári cimjegyzék. A népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke. Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának kiadása, Budapest, 1910.

[11] MILKÓ Izidor és könyvtára. Szabadegyetem, Szabadka, 1997.

reprezentációra, s az ezzel kapcsolatos hivalkodásra."[12] A szalon volt tehát az egyik helyisége a lakásnak, amely könyvek tárolására is alkalmas lehetett. „Ezért különösen tanulságos, hogy kifejezetten könyvszekrényként megnevezett bútor csupán egy lakás szalonjában fordult elő (Rakovszky); nem több feltevésnél, hogy a többi szalon egyik-másik üveges szekrényében – a nippek mellett vagy helyett – könyvek is voltak. Tény viszont, hogy gazdag könyvtár nyomát e lakásokban hiába is keresnénk."[13] Ahol nagyobb gyakorisággal fordul elő könyv, az a családfő felségterülete, az úri vagy férfiszoba, a dolgozószoba. Gyáni vizsgált mintájában a leltárak felénél a dolgozószobában regisztráltak könyvesszekrényt vagy könyvállványt, könyveket csak négy esetben.

A könyvvásárlási, olvasási szokásokra a lakáskultúra reprezentációs elvárásai mellett a jövedelmi viszonyok is hatással lehettek. Mazsu János[14] a szellemi foglalkozásúak (közalkalmazásban álló tisztviselők, magántisztviselők, szabadfoglalkozásúak) anyagi helyzetét vizsgálva a következőket írja: „Az egyetemi tanárok oktatásból származó átlagjövedelmét – rendkívül nagy aránytalanságok mellett – a néptanítók átlagkeresetének 8–10-szeresére, a középiskolai tanárokénak 2–3-szorosára: 3000–4000 frt-ra becsüljük az 1890 előtti években. Míg a középiskolai tanárok átlagkeresete a főszolgabírói, az egyetemi tanároké az alispáni vagy osztálytanácsosi keresetekkel volt egy szinten."[15] A köztisztviselők, állami és törvényhatósági szolgálatban állók (első- és másodalispánok, főjegyzők, főszolgabírók, törvényszéki ülnökök, főügyészek, írnokok, díjnokok, orvosok, állatorvosok, mérnökök) 1866-ban 500–1000 forintig terjedő fizetést kapnak egyéb juttatásaik mellett (lakáspénz, úti átalány stb.). A törvényhatósági tisztviselők (közigazgatási gyakornokok, a rendezett tanácsú városok tanácsnokai, árvaszéki ülnökei, pénztári ellenőrei, a községi és a körorvosok, állatorvosok) több mint egynegyede 1888-tól az értelmiségi családok létminimuma alatt keres vagy a létminimumot keresi meg. Az állami tisztviselők 10%-a az 1888-as esztendőtől ugyancsak a létminimum alá süllyed, 50%-uk a polgári és felsőbb leányiskolai tanárok kereseti szintjén áll, több mint harmaduk a gimnáziumi és reáliskolai tanárok fizetéséhez hasonló összeget visz haza, 5 %-uk az egyetemi tanárok illetményével azonos fizetést kap. Az 1893. évi törvény egységesen szabályozza az állami tisztviselők illetményeit. A törvény tizenegy fizetési osztályt állapít meg, és meghatározza, hogy mely beosztások melyik fize-

[12] GYÁNI Gábor: Polgári otthon és enteriör Budapesten = Magyarország társadalomtörténete I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, é. n., 175.

[13] Uo., 170.

[14] MAZSU János: A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában = Magyarország társadalomtörténete I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, é. n.

[15] Uo., 41.

tési osztályba tartoznak. A középiskolai tanárok a nyolcadik és kilencedik osztályba kerülnek. A törvényes rendezés ellenére a megélhetési költségeket figyelembe véve ténylegesen nem javul a magyar értelmiségi anyagi helyzete. Hiába ítéli meg az állam a drágasági pótlékot és az államsegélyt a létminimum közelében kereső tisztviselőknek. „A dualizmus első évtizedeiben a szellemi foglalkozásúak mintegy hatoda-ötöde keresett annyit, amennyi csupán családja minimális megélhetését biztosította... még az ő keresetük is általában 2–4-szerese volt az agrárproletariátus és az ipari munkásság átlagos keresetének. A réteg jellegadó zöme, mintegy háromnegyed része, a munkáskeresetek 5–8-szorosának megfelelő jövedelemmel rendelkezett.... Az értelmiség néhány százaléka pedig – a közigazgatás legmagasabb pozícióit betöltő tisztviselők, az egyetemi tanárok, valamint a sikeres ügyvédek, orvosok, mérnökök és művészek – nem ritkán egy 500–1000 holdas birtok árát is megkeresték, s ezen, társadalmi presztízsük emelése érdekében, többnyire frissen rajzolt nemesi címerük »alátámasztására«, meg is vásárolták az említett nagyságú birtokot."[16]

A csekély kivételtől eltekintve a dualizmus utolsó évtizedében az árak emelkedésével, a felgyorsuló infláció mellett az értelmiségi réteg rohamosan elszegényedik, a szellemi foglalkozásúaknak a fele az értelmiségi életmódhoz szükséges kereseti szint alá süllyed. Mindez természetesen hátráltatja a könyvvásárlási és -olvasási szokások kialakulását, megszilárdulását.

Úttörő jelentőségű Széchenyi István haladó kulturális, nemzeti vállalkozása, az angol klubok mintájára 1827-ben létrehozott Pesti Kaszinó (1830-tól Nemzeti Kaszinó), melynek célja a legkiemelkedőbb értelmiségiek, a befolyásos polgárok, a szellemi, kulturális élet közismert személyiségeinek egybegyűjtése. „Széchenyi... nem egyszerűen valamiféle zártkörű társaság megalapításán fáradozott. Azt szerette volna, ha az arisztokrácia, melyet ő továbbra is az ország vezető erejének tartott, nemcsak egymással érintkezne rendszeresen, hanem a nem arisztokrata, esetleg még csak nem is nemesi származású értelmiséggel is. Ebből az érintkezésből pedig a nemzet számára hasznos eszmecsere alakulna ki. Ám az arisztokrácia többsége a teleket Bécsben töltötte, a nyarakat pedig külföldön, illetve vidéki birtokain. Ahhoz, hogy az év egy részében – a fejleszteni kívánt – Pesten tartózkodjanak, megfelelő színvonalú időtöltésükről (szórakozásukról és kényelmükről) is gondoskodni kellene: ez a kaszinó egyik feladata. Minthogy lapok előfizetésével, illetve könyvek vásárlásával, a kultúra és a tudományos élet újdonságaival is megismertetheti a tagokat, így akár elősegítheti egy új mecénási réteg kialakulását."[17]

---

[16] Uo., 48.

[17] NOVÁK Béla: Fővárosi kaszinók a 19. században = Budapesti Negyed, 2004. 4. http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/46/novak.html, 2009. II. 20.

A Pesti Kaszinó megalapítását követően a fővárosban és számos vidéki városban egymás után jönnek létre a kaszinók, társalkodóegyletek, olvasótársaságok. A kaszinókkal együtt sorra alakulnak a kaszinó-könyvtárak is. A szabadságharc leverését követő időszakban a kaszinók élete is hanyatlik. Az abszolutizmus légkörében számos kaszinó feloszlik, a megmaradók csak nehezen tartják fenn magukat, újak pedig egyáltalán nem alakulnak. A politikai enyhüléssel a kaszinói élet is felélénkül. Az igazi áttörést a kiegyezés hozza. Országszerte gomba módra szaporodnak az új kaszinók, egyletek, társaskörök. A kaszinók egyik fontos eleme az egyesület zártkörű könyvtára. Ezt általában egy szakképesítés nélküli könyvtáros vezeti és működteti. Állományának nagy részét eleinte a modern külföldi klasszikusok (Flaubert, Anatole France, Stendhal, Tolsztoj, Turgenyev, Dosztojevszkij), valamint a reformkor és a szabadságharc írónemzedékének (Jókai, Jósika, Vas Gereben, Eötvös, Petőfi, Arany, Kossuth stb.) művei alkotják. A kiegyezés után hanyatlik az állomány, tematikai összetétele más irányba tolódik. A legtöbb vidéki kaszinóban majdnem kizárólag regényeket, sokszor ponyvaregényeket olvasnak. A kinyomtatott könyvtári katalógusok arról tanúskodnak, hogy Jókai regényei továbbra is szerves részei az állománynak, az ő munkái mellett Mikszáth, Tolnai, Petelei, Gyulai Pál művei fordulnak elő gyakran. A külföldi szépirodalmat sokszor csak rossz fordítású ponyvaművek képviselik. Az állomány kisebb részét alkotják az ismeretterjesztő munkák, amelyek jórészt történeti tárgyú, hazafias, lelkesítő tartalmú kiadványok. A kaszinók és könyvtáraik színvonala az első világháború kitöréséig tehát lassan hanyatlott, s maga a kaszinó kifejezés is pejoratív mellékzöngét kapott: „Bármekkora társadalmi különbség állt is fönn a kaszinók között, az időt nagyjából mindegyikben azonos módon töltötték el (...) a kaszinó délelőtt üres volt, a személyzet ilyenkor végezte a szokásos munkálatokat. Az első látogatók általában délután három körül érkeztek, és a napot az újságok átolvasásával kezdték. Itt fogyasztották el feketéjüket is, majd a szomszédos dohányzószalonba mentek, ahol megbeszélték az olvasottakat vagy az egyéb aktualitásokat. Ekkor került sor fontos üzleti vagy politikai megbeszélésekre is. Mindenki itt várta be a maga partnerét a különböző játékokhoz. Majd átvonultak a játékszalonokba, ahol sakkozhattak, biliárdozhattak, a főszerep azonban a kártyáé volt. A vacsorát a kaszinó éttermében költötték el nyolc és kilenc között, ezután a fiatalok, illetve a »kimenősök« tovább folytatták a játékokat, melyek hajnal ötig is elhúzódhattak: ekkor zárt ugyanis a kaszinó."[18]

A magyarországi olvasókörök történeti kialakulását Bezdán Sándor nyomán[19] is figyelemmel kísérhetjük. Bezdán az olvasókörök történetéről írva

---

[18] Uo.

[19] BEZDÁN Sándor: A mezővárosi olvasókörök századforduló körüli szervezetéről és típusairól. 3–15.

ezek lényegét, szerepét nem művelődési, hanem kulturális-politikai funkciójukban látja. Még kialakulásuk kezdeti fázisát is ez határozza meg, midőn nem a szegényparasztság, a munkásság mozgalmának a színterei, hanem jórészt előkelőbb körök találkahelyei. Az olvasókörök a belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályok alapján működnek, mely dokumentumok rögzítik a kör címe, székhelye és pecsétje mellett az alapító-, rendes, pártoló és tiszteletbeli tagok jogait, kötelességeit, a kör vagyonát, igazgatási módját, megszűnés esetén pedig a vagyon felosztási módját. Az olvasókörök alapszabálya demokratikus működést kívánt szavatolni, jó ideig felvételt nyerhetett minden feddhetetlen előéletű polgár, ugyanakkor Bezdán megjegyzi, a szegényebbeket eleve távol tartja a tagsági díj. A nőket ugyan nem zárják ki az alapszabályok, írja Bezdán, az olvasókörök tagsága mégis nagyrészt férfiakból verbuválódott. Az olvasóegyletek működési feltételei országszerte sokszor igen kezdetlegesek. Önálló székháza csak kevésnek van, egy–egy jómódú vezető engedi át egyik szobáját, vagy helyiséget bérelnek valamelyik vendéglőben, amit általában ajándékba kapott használt bútorral rendeznek be. Bezdán felsorolja az olvasókör szinonimáit[20], névváltozatait[21] és típusait. A társadalmi egyesületek kategorizálásakor Bezdán az olvasóköröket történeti alakulásuk mentén, a tagság társadalmi rétegződésének a szempontjából vizsgálja.

Az első társaskör Bezdán kutatásai alapján 1828-ban Szegeden nyílik meg. Dudás Gyula vármegye-monográfiája[22] szerint az elsőbbség Baját illeti, ahol 1827-ben jön létre az első úri kaszinó.

A századforduló körül megváltozik a kaszinók tagsága, az arisztokraták helyét a dzsentri és a település rangosnak tartott polgárai veszik át (tisztviselők, kereskedők, iparosok, nagygazdák, az intelligencia), akik Bezdán szerint egyúttal a többi politikai és társadalmi egyesület irányítói kívántak lenni. Ekkoriban alakulnak meg a szegényparasztokat és a földmunkásokat tömörítő agrárszocialista körök is.

---

[20] „Az olvasókörrel rokon értelemben használt utótagok: kör, egylet, egyesület, társulat, tagság, otthon, kaszinó (casino), népkör, szakcsoport, olvasó egylet, olvasó egyesület, olvasó népkör, olvasó társulat, olvasóköri egylet, kaszinó egylet, önképzőkör, önképzőköri egylet, önképzőköri egyesület, társalgó egylet, otthon kör, művelődési egyesület, közművelődési népkör, műkedvelő társaság, dalárda (dalkör) és olvasó egylet." = BEZDÁN Sándor: A mezővárosi olvasókörök századforduló körüli szervezetéről és típusairól, 8–9.

[21] A kelet-európai, magyarországi egyesületek általában ún. „fantázia-neveket" (Egyetértés, Egyenlőség, Szabadság, Haladás, Ébredés, Hajnal, Honszeretet stb.) kaptak, vagy történelmi személyekről nevezték el őket (Árpád, Mátyás, Rákóczi, Bercsényi, Széchenyi, Kossuth, Deák, helyi egyéniségek, köralapítók). Bezdán ezeket a neveket inkább csak formai jegynek tekinti = Bezdán Sándor: A mezővárosi olvasókörök századforduló körüli szervezetéről és típusairól, 9.

[22] Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes monografiája II. Szerk.: DUDÁS Gyula. Bittermann Nándor és Fia Könyv- és könyomdája, Zombor, 1896.

Bácskában a polgári kaszinók, olvasókörök alapítása a leggyakoribb. Az első bácskai olvasókör Zentán nyílik meg Nemzeti Olvasó Társaság néven 1832-ben, „...amelyet a »bácskai jakobinusok körének« tartottak"[23]. 1861-ben Casino Egylet néven indul újra. Pejin Attila adatai szerint 1862-ben 171 tagja van, a tagok elsősorban értelmiségiek (hivatalnok, tanító, pap, patikus tartozik közéjük) és mesteremberek, kereskedők, földbirtokosok. Nemzeti-vallási összetétele vegyes, a zsidók az összlakosság számarányához képest aránylag nagy százalékban (12 %) tagosodnak be. „A zsidók kaszinóbeli tagsága, mint sok más magyarországbeli helységben, Zentán is a helybeli társadalmi elit toleranciaképességét tükrözte, másrészt pedig a zsidók egy részének asszimilációs készségét" – írja Pejin[24].

Szabadkán 1840-ben egyszerre két kaszinó is létesül[25], az év elején a polgári, októberben pedig a nemzeti, az intelligencia számára.

Zomborban 1844 decemberében alakul meg a Magyar Olvasókör, 1845-ben pedig a Szerb Olvasókör (Čitaonica)[26]. A Magyar Olvasókör kezdeti, művelődési, politikai szerepkörét a kiegyezés évétől számítva elveszíti, s „[E]nnek eredményeképpen a város társadalmi életének perifériájára szorult az Olvasókör: társas összejövetelek színhelye lett 1918-ig."[27]

Újvidéken az első olvasókört a szerbek alapítják 1845-ben, magyar olvasókör a városban csak 1875-től létezik. A XIX. század végére sok bácskai településen már több olyan társaskör, egylet is működik, amely feltételezhetően könyvtárt is tart. Így például Ó-Kanizsán öt, Zentán, Adán, Jankováczon, Kúlán négy-négy, Temerinben, Német-Palánkán három-három kaszinó gyűjti egybe a művelődni vágyó polgárokat.

„Szabadkáról már 1789-ben azt halljuk, hogy ott a nagyvendéglőben kaszinó volt, a melyben az ez évben a városon átvonuló gróf Laudon tábornagy tiszteletére fényes estélyt rendeztek."[28]

A városban 1840-ben hozzák létre az első olvasókört, írja Bezdán. Az első magyar kaszinót Nemzeti Kaszinó néven 1841-ben alapítja meg Szabadka értelmisége, mely a német iparosokat tömörítő Bürger Kaszinó leggazdagabb polgárait is felöleli. 1865-ben a Szerb Olvasókör (Srpska čitaonica) is megnyitja kapuit a városban. 1871 végén kezdi meg működését a Kossuth-

---

[23] BORI Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum Könyvkiadó, Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1998. 38.

[24] PEJIN Attila: A zentai zsidóság története. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 2003. 50.

[25] Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes monográfiája II. Szerk.:DUDÁS Gyula. Bittermann Nándor és Fia könyv- és könyomdája, Zombor, 1896.

[26] KÁICH Katalin: Zombor művelődéstörténetéből I. Létünk. 2004. 2.., 69–89.

[27] Uo., 84.

[28] Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes monografiája II. Szerk.: DUDÁS Gyula. Bittermann Nándor és Fia könyv- és könyomdája, Zombor, 1896. 543.

pártiakat toborzó szabadkai Népkör. 1879 májusában a Polgári Olvasókör[29] is megnyitja kapuit. Alapítói a szabadelvű párt bunyevác tagjai (Ago és Lazar Mamužić, Matija Antunović), akik természetesen a szabadkai bunyevácokat, a város legnagyobb lélekszámú nemzetiségét (közülük is leginkább a földbirtokosokat) szeretnék összefogni. A kaszinó tagsága 1918-ig kb. 200 fő körül alakul. Grlica szerint a XIX. század végén a Polgári Kaszinó tagsága megváltozik, a hazatérő egyetemi végzettségű fiatalok elkülönülnek az „öregektől", új életformájukból adódóan új tevékenységi, szórakozási formákat szeretnének meghonosítani a kaszinó életében. 1905-ben tekepálya építését kezdeményezik, 1907-ben biliárdasztal vásárlását szorgalmazzák. 1905 januárjában a fiatalok a villanyáram bevezetését is javasolják, ám ez az újítás már meghaladja a tűréshatárt. „Noha Szabadkának már tíz éve volt villamos energiája, a kaszinó idős szárnya az »előrehaladást« mégsem ebben, hanem a petróleumhelyett a gázlámpákban látta. Így az akkori fiatal tagok is megöregedtek, mire 1919-ben végre világosság gyúlt a fejekben és villanyégő a kaszinóban. Hasonló sorsra jutott egyébként a rádió is, mert ez még később, csak 1926-ban hallathatta hangját az épületben. A kaszinóbeli szórakozás az újságolvasás, a társasjáték (kártya, dominó, biliárd, teke) és a beszélgetés volt, egy-egy ital mellett, vagy anélkül."[30] A kaszinó tagsága évente többször, jeles magyar és bunyevác ünnepek alkalmából különféle rendezvényeket (társas estet, farsangi mulatságot, szüreti bálat, disznótort stb.) is rendezett. „A rendezvények »forgatókönyve« – jegyzi meg Grlica – többé–kevésbé mindig egyforma volt: kezdődött a díszebéddel és köszöntőkkel, méghozzá jó bő lére eresztve, majd folytatódott a paprikással és a borivással, utána pedig a tamburások húzták a talpalávalót."[31] A Polgári Olvasókörnek könyvtára is van, amelyet Josip Kujundžić (Kuluncsits József) könyvtáros kezel. A kaszinó alapszabálya szerint az egyesület többek közt „...ismeretterjesztő előadásokat szervez, és a továbbképzést is szorgalmazza, amihez a napi- és hetilapok vásárlásával, valamint könyvbeszerzéssel is hozzájárul."[32] Ennek ellenére Grlica kutatásai azt jelzik, az említett kaszinó tagsága a legjobb esetben politikai lapokat olvasott (ennek oka az is, hogy a tagság jó része analfabéta, jegyzi meg Grlica), könyvek vásárlására nincs nagy igény, a könyvforgalom gyér: „A könyvek mellékesek voltak. Pontos adataink nincsenek róluk, csupán abba van betekintésünk, hogy időnként igen szerény összegeket fordítottak rájuk. Közérdeklődésre csak két atlaszt vásároltak 1895-ben. A könyvtárosok évi jelentése arról tanúskodik, hogy a tagság igen gyér érdeklődést mutatott a könyvek iránt. Így 1903-ban 58, 1904-ben 26, 1905-ben 36, 1906-ban 27, 1907-ben

[29] GRLICA, Mirko: A Polgári Kaszinó 1878–1914. Adalék Szabadka társadalomtörténetéhez. Üzenet, 1998. 10.., 125–135.

[30] Uo., 130.

[31] Uo. 131.

[32] A szabadkai Polgári kaszinó alapszabálya. Szabadka, 1882.

33, 1908-ban 30, 1910-ben pedig 24 címszót olvastak el. Gyakoriak voltak az ilyen és ehhez hasonló esetek: az 1907. IX. 15-én megtartott ülésen Mijo Mandić azt javasolta, hogy a Szent István-napi ünnepségről fennmaradt pénzen vásároljanak könyvet: egyhangúlag leszavazták."[33]

Kollár Győző 1892-ben, az egylet 25 éves fennállása alkalmából megírja a zombori polgári kaszinóegylet történetét. Az egylet létrehozásának célja ebben az esetben is a szellemi művelődés elősegítése, „s hogy általa a társasélet magasabb niveaura emeltessék".[34] S hogy ez a magasabb nivó hogyan teljesedik ki, az magáért beszél, s egybecseng a szabadkai polgári olvasókörben uralkodó könyvolvasási szokásokkal. A zombori Trefort utcában, a Falcione Lőrinc-féle ház emeletén székelő kaszinó a nagyközönség számára 1867 május elsején nyílik meg. A 123 alapító tag által felajánlott 700 forint adományból az első beruházás tételei: tekeasztal, dákók, biliárdgolyó, bútorzat. Falcione Lőrinc és mások lámpákat, asztalokat, gyertyatartókat, székeket ajándékoznak az egyletnek. Az elsődleges tervek egy könyvtár megalapítását is előirányozzák. Az első lépés ebbe az irányba egy könyvtáros alkalmazása. Mivel könyvtára sohasem lesz a kaszinónak, a könyvtáros gondnokként működik. Az egylet alakulásának évében könyvek helyett több, összesen tizennégy, négy magyar (Pesti Napló, Bolond Miska, Vasárnapi Ujság, Politikai Ujdonságok) és tíz német nyelvű hírlapra fizet elő.

Általánosságban megállapítható, hogy noha a különféle társaskörök (kaszinók, körök, olvasókörök) alapszabálya a tagság műveltségének, kultúrájának fejlesztését is előirányozza könyvolvasás révén, ez a törekvés jórészt csak törekvés marad, hiszen az említett társadalmi egyesületek Bácskában is jórészt politikai elvbarátok találka- és szórakozóhelyei, s mint ilyenek, sokszor tartanak ugyan könyvtárt és könyvtárost (hiszen az alapszabály kötelezi őket), a könyvforgalom azonban csekély, a legjobb esetben pusztán a különféle napi- és hetilapoknak van nagyobb keletje. Ebben a térségben is lassan megváltozik a társaskörök szerepe, azaz „[A] megyei és egyéb városi kaszinók közül sokban kialakult a később »kaszinózás«-nak nevezett, a henye, kártyázással egybekötött, csupán a szórakozást kereső szellem, és ellanyhult a könyv, a művelődés iránti érdeklődés."[35]

A különféle társaskörök, kaszinók, olvasókörök tagságának olvasási szokásairól nincsenek megbízható forrásaink, az olvasókörök működési feltételeiről, a kölcsönözhető könyvállomány összetételéről, kezeléséről viszont „első kézből" értesülhetünk az egyletek által kibocsátott alapszabályok, könyvjegyzékek, könyvtárkezelési szabályzatok révén.

---

[33] GRLICA, Mirko: A Polgári Kaszinó 1878–1914. Adalék Szabadka társadalomtörténetéhez. Üzenet, 1998. 10., 132.

[34] KOLLÁR Győző: A zombori polgári kaszinó-egylet története – Zombor, 1892. 2.

[35] CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Budapest, 1987. 197.

A zombori városi könyvtáregylet 1882. évi alapszabálya szerint az egylet „célja korszerű szépirodalmi és tudományos művek beszerzése és közhasználatra bocsájtása által egyrészről az általános szellemi műveltséget terjeszteni, másrészről pedig a hazai, főleg a magyar irodalmat tehetségéhez képest támogatni."[36] A tíz rövid fejezetből álló alapszabály az egylet neve, célja mellett a könyvállomány gyarapodásáról is közöl adatokat, megtudhatjuk, hogy 1882-ben több mint 22.000 kötettel gazdagodott az olvasók rendelkezésére álló könyvmennyiség. A könyvtár 1859 óta a város tulajdona, szakmailag, a könyvek beszerzését, kezelését illetően azonban megőrizte önállóságát, a tulajdonosnak mindössze felügyeleti és ellenőrzési joga van a könyvtár állapotát és kezelését illetően. Az alapszabály IV. fejezete kimondja, ki lehet tagja az egyletnek, ki jogosult az egyleti könyvtár használatára. Ennek értelmében tag lehet a város minden polgára és ideiglenes lakója „osztály és nemi különbség nélkül". Vidékiek viszont csak kivételes esetekben, óvadék ellenében kölcsönözhetnek. A könyvtár használója iratkozási díjat fizet, a rendes tag évi díjat, a havi tag havi illetéket. A könyvtár fenntartása, pénzelése a szabályzat szerint több forráson alapszik. Az egylet elsősorban a beiratkozási és tagdíjakra számít, legalább ilyen fontos a város rendszeres évi támogatása (évi 200 forint, ingyenes könyvtárhelyiség), de szívesen fogadják az önkéntes adományokat, valamint a könyvtár javára rendezett alkalmi mulatságok bevételét.

A fentiekhez hasonló kitételeket tartalmaz az újvidéki szerb olvasókör 1876. évi, magyar nyelvű alapszabálya, melynek megfogalmazója Natosevics Péter elnök és Szávkovics Szvetozár titkár. Ennek az egyletnek is a műveltség (különös tekintettel a szerb kultúrára) terjesztése a célja a társas élet különböző alkalmainak (népszerű előadások, ének- és zeneestélyek) megszervezése útján, s nem utolsósorban jó könyvek, hírlapok és folyóiratok olvasása révén. Olvasóköri tag „minden loyalis, becsületes és jóravaló ember lehet,"[37] a tag felvételéről a választmány dönt. Az olvasókör anyagi alapját kizárólag a tagok befizetései jelentik. A szabályzat értelmében a kör könyv- és hírlapállománya nem kölcsönözhető, csak helyben olvasható. Az olvasókör vagyona annak megszűnése esetén az újvidéki szerb gimnáziumra száll.

Az egyleti könyvtárak használati módját és idejét a könyvtárkezelési szabályzat határozza meg, amelyet a könyvtáros dolgoz ki, s melyet az egyleti tagok közgyűlése hagy jóvá, mondja ki a fenti alapszabály. A bibliotéka kezelője, a könyvtáros „örökös tagja" az egyletnek, vagyis állandó alkalmazásban van. Munkáját, a könyvtár állapotát, működését az évente újraválasztott választmányi (intézőbizottsági) tisztviselők[38] ellenőrzik.

---

[36] Zombor városi könyvtáregylet alapszabályai. Nyomatott Bittermann Nándornál, Zombor, 1882. 1.

[37] Az ujvidéki szerb olvasókör alapszabályai. Nyomatott a „szerb nemzeti társulati nyomdában", Újvidék, 1877. 3.

[38] A választmány tagjai: az igazgató, jegyző, pénztáros, könyvtáros, a város küldötte és hat választott tag.

A zombori városi könyvtáregylet 1900-as könyvtárkezelési szabályzata konkrétan meghatározza a könyvtári munkaköröket: „A könyvtár kezelésével az alapszabályok értelmében a könyvtáros foglalkozik. A közgyűlési határozatok értelmében melléje van adva kisegítőül a könyvtári kiadó és az egyleti szolga."[39] A könyvtáros/könyvtárnok javasolja és bonyolítja le az aktuális beszerzéseket, gyarapítja az állományt, leltárjegyzéket vezet, katalógust, „czédulás jegyzéket" készít, gondoskodik a megrongált könyvek beköttetéséről, hetenként egyszer ellenőrzi az olvasóforgalmat és a panaszkönyvet. A raktározás és a napi könyvforgalom ügyeire a könyvtárosnak nincsen gondja, ez a könyvtári kiadót terheli. Ő az, aki a leltárba beiktatott és katalogizált nyomtatványokat elhelyezi a raktárban, ő végzi az olvasók betagosodása körüli teendőket, tőle kapja meg és neki hozza vissza az olvasó a kívánt könyvet, ha az utóbbit elmulasztja, a könyvtári kiadó bírságol. A könyvtári kiadó a könyvtáros segítője, a könyvtári szolga pedig a kiadó munkáját könnyíti meg. A könyvtár termeinek tisztán tartása mellett a könyvek leporolása, a postai küldemények továbbítása, átvétele is az ő tiszte, s ha szükséges, segédkezik a raktári munkában.

A könyvtárkezelési szabályzat második fejezetében szó esik a betagosodott olvasók jogairól és kötelességeiről is. A zombori városi könyvtáregyletnek tagja lehet minden felnőtt, városi és vidéki polgár („osztály és nemi különbség nélkül"), aki évenként hat koronát fizet tagsági díj cimén. A nyomtatott anyagot kézzel írt bejegyzés egészíti ki, mely szerint „[A] beiratkozás 3 évi tagságra kötelezi a beiratkozót." A kölcsönzés vasárnap, ünnep- és hétfői nap kivételével minden nap, délután 2–5 óráig (a kézzel javított változatban: 2–4 óráig) bonyolítható le. Minden tag legfeljebb 5 (kézi javítás: 4) kötetet kölcsönözhet 30 napra (javítás: 15 napra). Vidéki tagok 15 (javítás: 10) kötetet vihetnek haza egy hónapnyi időre. Bizonyos könyvek (tudományos művek, kézi javítás: „illusztrált és ritkább, értékesebb") csak helyben olvashatóak. A megrongált könyvek esetében az olvasó kártérítést fizet, s ha kétszer követ el rongálást, törölhető a tagok sorából. A nyomtatott könyvtárkezelési szabályzat előírásai szerint a „szabályzati könyvecske" 20 fillérért beszerezhető a könyvtárban, a kézzel végzett javítások már nem tudnak erről, helyette arra figyelmeztetnek, a kérőlapokért minden tag köteles 20 fillért fizetni. A nehezen hozzáférhető, népszerű olvasmányok előjegyzésbe vétethetőek, s az új könyvek beszerzése terén az olvasó közölheti óhajait a könyvtárossal. A könyvtár könyveinek „betűsoros jegyzéke" 3 koronáért kapható a könyvtári kiadónál. A szabályzat szerzője Roediger L. könyvtáros. Elképzelhető, hogy a nyomtatvány kéziratos revideálója is ő.

---

[39] Zombor szab. kir. városi könyvtár-egylet könyvtár-kezelési szabályai. Nyomatott Bittermann Nándor és fiánál, Zombor, 1900. 3. (kézzel javított példány)

A bácskai egyesületi könyvtárak állományáról az országos gyakorlatnak megfelelően nyomtatott könyvjegyzékek is készülnek, melyek célja, amint a fenti könyvtárkezelési szabályzat is utal rá, az egyleti tagok tájékoztatása, a könyvkölcsönzés megkönnyítése. Számunkra a korabeli bácskai, középrétegbeli olvasó feltételezett ízléséről, olvasmányairól szolgálnak információkkal.

A bács-földvári Népkör könyvtár jegyzéke 1902-ből igazolja azt a megállapítást, hogy ebben az időszakban a vidéki települések kaszinóiban a szépirodalom, a regény olvasása kerül előtérbe. A társaskör könyvtárában csak szépirodalmi munkák találhatóak. A regényírók közül Eötvös József, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Jósika Miklós, Vas Gereben művei mellett Herczeg Ferenc, Beniczkiné regényei is felbukkannak az állományban. A világirodalomból Verne, Zola, Sienkiewicz könyveit tartották fontosnak beszerezni. A kb. 210 prózai mű mellett kb. 50 színmű (Csehov, Shakespeare, Jókai Csepreghy, Madách, Abonyi Lajos) és 13 kötet vers (Goethe, Eötvös, Rudnyánszky Gyula, Petőfi) áll a tagság rendelkezésére.

A bács-földvári Népkör könyvtárának 1902-es jegyzéke egy rövidke, a könyvek kölcsönzési feltételeivel kapcsolatos szabályzatot is tartalmaz, amelyből az alábbi rész lehet érdekes: „A könyveket kéz alatt a nem tagoknak tovább adni tilos. Hogy azonban a magánosan álló nők, a könyvek olvashatásától ki ne zárassanak, – évi 2 korona lefizetése mellett a könyvtárak olvasótagjai lehetnek."[40]

A fenti sorok azt tanúsítják, hogy a bácskai nők, az országos gyakorlatnak megfelelően, nem éltek a kaszinóbeli művelődési lehetőségekkel, illetve a férjek kölcsönözték otthoni olvasásra a család nőtagjai számára az olvasnivalót. Az első női kaszinó, ill. az Országos Kaszinó női részlege, az ún. Sárga-szalon 1900. január elsején nyílik csak meg Budapesten, „...hogy a kaszinó tagjainak a feleségeit tömörítse és számukra tartalmas szórakozási lehetőségeket nyújtson, míg férjeik ugyanabban az épületben, de jól elkülönülve tölthették szabadidejüket."[41].

Tanulságos az újvidéki Magyar Casino könyvtárának 1907. évi könyvjegyzéke is. Összeállítója Vujkovics Károly, a kaszinó könyvtárosa. A jegyzék betűrendes, kb. 1000, az állományban egy példányban fellelhető mű adatait tartalmazza. A legtöbbször Jókai neve fordul elő, de a klasszikusok közül szerepel még a jegyzékben Ilosvai Toldija, Eötvös József regényei, Eötvös Károly összes műve, Kármán József, Katona József, Kazinczy, Kemény Zsigmond, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Kossuth, Madách Imre, Szigligeti Ede, Fáy András, Jósika Miklós, Gyulai Pál, Petőfi (A helység kalapácsa és beszélyei!), Arany János, Bessenyei György, Berzsenyi Dániel,

[40] A bács-földvári Népkör könyvtár jegyzéke 1902. Ó-Becse, 1902. 1.

[41] NOVÁK Béla: Fővárosi kaszinók a 19. században. Budapesti Negyed, 2004. 4. http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/46/novak.html, 2009. II. 20.

Mikszáth Kálmán több műve, a modernek közül Lovik Károly, Petelei István, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Tolnai Lajos, Vajda, Tömörkény, Gárdonyi Géza Egri csillagok és Göre Gábor könyvei, Herczeg Ferenc, a világirodalomból Andersen, Dante, Balzac, Catullus, Conan Doyle, Dickens, Dosztojevszkij, Victor Hugo, Homérosz, H. G. Wells, Prosper Merimée, G. Maupassant, Puskin, R. Kipling, George Sand, Schiller, Thackeray, Tolsztoj, Turgenyev, Zola, Verne több műve alkotják az állományt. A szakirodalom szegényesebb, a könyvjegyzék tanúsága szerint Haraszti Gyula Csokonai-életrajza, Hermann Ottó munkái, a Pallas Nagy Lexikona, Salamon Ferenc történeti munkája, Taine két értekezése hozzáférhető az újvidéki magyar kaszinó könyvtárában. A helyi, bácskai írók közül Lauka Gusztáv, Milkó Izidor (Mindenütt és sehol, Divatok), Radó Antal (Olasz költőkből, Az olasz irodalom története) és Szulik József költeményei szerepelnek a jegyzéken.

Összegezve a fentieket megállapíthatjuk, a vizsgált térség olvasói ízlésvilága még erősen kötődik a XIX. század reformkorból eredő, nemzeti hagyományok, nemzeti identitás diktálta irodalomhoz. A történelmi és jogtudományi olvasmányok mellett a klasszikus írók műveit kölcsönözhették a kaszinók, különféle társaskörök olvasói. A századfordulón, a XX. század elején azonban Bácskában is tapasztalható az a lassú ízlésváltozás, amely Magyarországon, a centrumban már a XIX. század derekán elkezdődik, vagyis „...határozottan megemelkedett a szépirodalmi olvasmányok iránt megnyilvánuló olvasói igény."[42] Az igény Bácskában az ízlésromlás jeleivel jár együtt, a klasszikusok mellett nem a XIX/XX. századi „modern", hanem inkább a másod-harmadrangú szerzők művei kerülnek a könyvespolcra. Ugyanez történik a helyi, bácskai szerzők esetében is, ha egyáltalán tudomást vesznek róluk.

THE CULTURE OF READING AS CAN BE "PRESUMED" AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

One of the important constituents of the society and culture in the making in Bácska at the turn of the 20th century were literary and technical texts represented in book form. The basic units of the culture of reading (as it can only be presumed since numerical particulars are lacking) were books collected in private libraries, the beginnings of public libraries and the social and readers' clubs and circles beginning to form on basis of various social strata and national belonging. Judging by the catalogues of public libraries,

[42] GYÁNI Gábor: Az olvasás kultúrája = A magyar irodalom történetei. 1800-tól 1919-ig. Főszerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Gondolat, Budapest, 2007. 567.

the reading public in Bácska was interested, besides periodicals, in texts of classical Hungarian literature at best or contemporary fashionable pulp fiction at worst. Works of contemporary literature only very rarely found their way to the readers.

Keywords: culture of reading, social clubs, readers' circles, Bácska, turn of the 20th century

ETO: 811.511.141 : 81'366.58 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

LÁNCZ IRÉN

IDŐKIJELÖLÉSEK A SZÖVEGBEN

Time Markers in the Text

Az időrendszer a szövegvilág egyik összetevője. Az időkijelölések a különböző műfajú szövegekben más-más módon realizálódnak. Az időviszonyok leírása többféle szempont szerint történhet, mindegyik rávilágít az időszerkezet valamelyik aspektusára. A grammatikai idő felől éppúgy megközelíthető az események reprezentálása, mint a nyelvi lehetőségek számbavételével vagy akár annak nyomon követésével, hogy mely tengelyeken helyezhetők el az események idejére vonatkozó igealakok. A dolgozat bemutatja, milyen lehetőségeket kínálnak a lehetséges szempontok, és egyúttal adatokkal szolgál arról, hogy miként reprezentálódnak az események Tolnai Ottónak *A költő disznózsírból* c. interjúregényében.

Kulcsszavak: szövegvilág, időrendszer, reprezentáció, igeidő, külső és belső időszerkezet, beszédidő, eseményidő, referenciaidő, időtengely, viszonyítás

„nem baj, ha egyelőre követhetetlenek
ezek az ugrások?"

(Tolnai Ottó)

I. Szövegvilág és időbeli szerveződés

A szöveg a világot reprezentációk rendszerében modellálja. A modell szövegvilág, melyben értelmezhetővé válnak a szöveg elemei és maga a szöveg is. A szövegvilág egyik összetevője az időrendszer. A szövegegységek egy része a szöveg mondataiban leírt cselekvést, történést, állapotot vagy létezést (a továbbiakban összefoglaló elnevezéssel eseményeket) reprezentálja. Bull nyomán a következőképpen jellemezzük az események és az idő kapcsolatát: minden esemény időben történik, minden esemény mérhető időhosszúság alatt zajlik, az eseményeknek van kezdő, középső és befejező szakasza, az események a kezdettől a vég felé haladnak.

Az időbeli szerveződés elvei kapcsolatba hozhatók az igeidő- és igeszemlélet-rendszerekkel. Beaugrand és Dressler szövegtana szerint amennyiben a szövegszerveződés alapja a folyamatosság, a szövegvilág eseményeit és helyzeteit egymással kapcsolatban látjuk. Ha az események és a helyzetek

között hézagok vannak, az „időszerűsítés" segít abban, hogy lássuk, a szövegvilág fejlődik, azaz következtetések levonásával teremtünk kapcsolatokat. Az időbeli szerveződés további elveit Leonard Talmy határozta meg, ezek a következők: az összetettség (vagyis az események több részből állnak), a határoltság (vagyis az eseményeknek határai vannak), a megosztottság (vagyis a belső folyamatosság hiánya) és az eloszlás (vagyis az események elrendeződése egy időegységen belül). Vö. BEAUGRANDE, de Robert – DRESSLER, Wolfgang (2000; 106)

A szövegvilágban az idő bonyolultan szerveződik. Az egyes szövegtípusok más-más időviszonyokat mutathatnak (vö. EŐRY Vilma 2006). A szövegvilág egymást követő eseményei nem mindig mutatnak linearitást, annak ellenére, hogy a szövegszerveződés egyik alapja éppen a folyamatosság, amely lehetővé teszi, hogy egymással kapcsolatban lássuk az eseményeket. A kapcsolatok ugyanis felismerhetők és értelmezhetők akkor is, ha megszakad a folyamatosság, ugyanis a nyelvi elemek és szerkezetek egész sora utalhat az időre, az esemény egy pontjára, jelezheti hosszabb szakaszát és határait, valamint az események egymásutániságát, továbbá viszonyítási alapot is adhat az események összefüggésének értelmezéséhez. Bármilyen legyen is az időjelölés, elősegíti a megértést. Az időre utaló elemekkel ugyanis a szövegalkotó irányítja a befogadót, hogy milyen időviszonyokat ismerjem fel. Sokszor azonban nem elegendő az idővel kapcsolatos grammatikai eszközök nyújtotta információ figyelembe vétele, a világtudás aktivizálására is szükség van, mert ennek alapján találhatók tájékozódási pontok az időviszonyok felismeréséhez.

II. Szempontok az időszerkezet vizsgálatához

Az idő többféle szempont szerint közelíthető meg. Az egyik a grammatikai idő, mely nyelvünkben az egyik morfoszintaktikai kategória, melyet három morfoszintaktikai tulajdonság realizál: a három igeidő. Grammatikailag két forma különül el, a jelen és a múlt idő. Az igei időjelekkel igealakot szerkesztünk, az igealak jelen vagy múlt időben állhat, azaz vagy zérus fokon van jelölve, vagy a múlt idő jelével. Mindkét igealaknak több funkciója van.

Az idő kifejezésének más nyelvi lehetőségei szintén szempontot kínálnak. Nyelvünkben többféle elem áll a szöveg alkotójának rendelkezésére: az igeidőt kifejező időjelek mellett a határozói esetragok és a névutók, az igeképzők, az igekötők, a határozószók, a fogalmi tartalmú szókészleti elemek (igék, főnevek és melléknevek), szintaktikai szerkezetek, elsősorban mondatok is szerephez jutnak az időviszonyok kifejezésében. Az esetragok és a névutók az időpontot és az időtartamot jelölik ki, az igeképzők közül a *-gat, -get* a gyakorító igéknél a ciklikusságot reprezentálja, az igekötők a befejezettséget és a ciklikusságot vagy annak ellentét, a fogalmi tartalmú szavak és a mondatok vagy a befejezettséget, vagy a folyamatosságot reprezentálják.

A mondatszemantika szempontját is mindenképpen meg kell említenünk. A mondat időszerkezetének vizsgálata során különbséget tehetünk a külső és belső időszerkezet között. „A mondatban leírt esemény ideje az időtengely valamely szakaszával vagy pontjával azonosítható. A jelen, múlt és jövő az időtengely különböző részein helyezkedik el. A jelen idő a beszédidővel egyidejű, a múlt idő a beszédidőt megelőző, a jövő idő pedig a beszédidőt követő idő" (KIEFER é. n.; 248). A beszédidő mellett megkülönböztethető az eseményidő. A beszédidőhöz viszonyítva a leírt esemény lehet múlt idejű, jövő idejű és mondat ideje tartalmazhatja a beszédidőt. A kétféle időviszony alkotja a mondat külső időszerkezetét. Egy harmadik kategória is létezik, ez a referenciaidő, mely „az eseményidő számára nyújt viszonyítási alapot abban az esetben, amikor az eseményidőnek az időtengelyén való elhelyezéshez nem elegendő a beszédidő ismerete" (KIEFER é. n.; 249). A referenciaidő az eseményidők egymáshoz való viszonyát határozza meg. A külső idő kérdései közé tartozik az is, hogy milyen az események ideje egymáshoz képest. Vagyis figyelembe vehető az egy-, elő- és utóidejűség kategóriája is. A fentebb említett nyelvi eszközök előfordulása mellett a mondat belső időszerkezetének vizsgálata is szempontul szolgálhat. Jellemző lehet ugyanis a szövegre, hogy az aspektus és az akcióminőség mely típusai miként jelennek meg benne. Az események időbeli lefolyása lehet pontszerű, tartós és végpont nélküli vagy tartós és végponttal rendelkező. A nem megszakítható vagy megszakítható, az utóbbin belül osztható (folyamatos) vagy oszthatatlan (befejezett) osztályú igék uralhatják a szöveget, vagy a más-más szemléletű igék kombinációja fordul elő bennük. A folyamatos és befejezett szemléletű igéknek szerepük van egymásutániság és az egyidejűség kifejezésében.

Tehát a szöveg időszerkezetének alakításában a mondatban érvényesülő kategóriák kapnak szerepet. Ezért járulhatnak hozzá a mondatok időszerkezetével kapcsolatos ismeretek a szövegbeli időviszonyok vizsgálatához. Ezekre azért kell támaszkodnunk, mert „szövegidő-grammatikát" még nem dolgoztak ki. Egyelőre azonban nem áll rendelkezésünkre olyan modell, mely lehetővé tenné a szöveg időszerkezetének komplex leírását.

William Bull rendszerére azért érdemes támaszkodnunk, mert új szempontot kínál. Ha Bull rendszerére építünk, kiderülhet, hányféle tengelyen vannak a megjelenített események. E rendszerében ugyanis több időtengelyen helyezhetők el az időre vonatkozó nyelvi formák: az origó (a beszélő kiindulópontja) a beszédidő időtengelyen helyezkedik el, amely pontszerű, mert van kiterjedése. Az origóhoz viszonyítjuk az események idejét. Ez az aktuális reprezentáció tengelye. A múltbeli, emlékezetben felidézett események időtengelye a második tengely, a harmadik az anticipált (előlegezett, sejtett, utalt) tengely, és ez is lehet az emlékezés része a negyedik tengelyen. Sőt, ez a rendszer tovább is bővíthető (vö. TOLCSVAI NAGY 2001; 153). Mindegyik szintnek van középpontja, hozzá viszonyítva és ábrázolva tőle

balra helyezkedik el a múlt idő, jobbra pedig a jövő idő. Ez a rendszer túllép a mondat határain, egyesíti a fentebb említett szempontok egy részét, és lehetőséget nyújt a szövegek időkijelölésének reprezentálására. Azt azonban tegyük hozzá, hogy a belső idő vonatkozásainak leírását (és ábrázolását) nem teszi lehetővé.

III. Tolnai Ottó időkezelése az interjúregényben

A *Költő disznózsírból* című interjúregény időszerkezete összetett. Az időjelölés grammatikai és nem grammatikai formái rendre váltják egymást, azaz váltakozva kapnak szerepet a nyelvünk kínálta lehetőségek. Éppen ezért izgalmas tanulmányozni az író megoldásait.

Az egész szöveget tekintve az események nem lineárisan követik egymást, a kisebb részeken belül azonban lineárisan követik egymást, azzal, hogy a linearitást meg-megszakítják az általános érvényű kijelenések, tényállások és különböző idősíkokhoz tartozó felidézett események. A következőkben a mű néhány részletének elemzésével bemutatjuk, hogy alakulnak az időviszonyok a szövegben, milyen nyelvi kifejezők kapnak funkciót benne, és arra is utalunk, hogy sok esetben nem grammatikai ismeretekkel is rendelkeznie kell az olvasónak, hogy a befogadás során kialakíthassa a maga reprezentációját a szöveg időviszonyairól, és értelmezhesse az időbeli kapcsolatokat. A kiválasztott részek hosszúak, ezért nem idézhetjük őket teljes terjedelemben, de ez talán nem is szükséges, ugyanis akár néhány mondat és szerkezet, vagy akár az igealakok sora is alkalmas a szemléltetésre.

Ha Bull rendszeréből indulunk ki, a következőket állapíthatjuk meg:

A beszédidő egyértelműen meg van jelölve, ugyanis a beszélgetést vezető Parti Nagy Lajos ezt egyértelműen jelzi:

„1998. március 24-én kezdjük ezt a beszélgetést Tolnai Ottó fantasztikus palicsi házában, amelyről még sok szó esik majd, a tárgyak okán például, amelyekkel tele vannak falak, a padló, minden talpalatnyi hely, a tárgyak úgy népesítik be ezt a szobát, ahogy Tolnai Ottó költészetét."

Parti Nagy mondatának *kezdjük* igéje a beszédidő középpontjában van, a *(sok szó) esik* pedig a tengelyen tőle jobbra. A *népesítik be* viszont, bár jelen időben van, mint az első ige, másmilyen szerepű, ugyanis általános jelenre utal, csakúgy, mint a *jellemzi,* a *hozzányúlunk,* a *meghúzzuk,* a *fölfejtjük,* a *megbontjuk,* valamint a *(közepébe) jutunk* a következő bekezdés második mondatában – ezek nem nyitnak újabb tengelyt, tehát a rendszer nem ad lehetőséget a jelen idejű igealakok elkülönítésére, bár erre szükség mutatkozna. Ugyanannak a mondatnak *lesz* igéi (*az lesz a sajátossága, egymásutánisága lesz)*, melyből a fenti példaszavak vannak, a beszédidő tengelyének jobb oldalára helyezhetők el, de értelmezhetjük úgy is, hogy ezek az igék az anti-

cipált jövőt reprezentálják. A harmadik bekezdés első mondatának igéje, a *gondoltam* az első tengely, a beszédidő tengely kiindulópontjától balra kapna helyet, a *jobb (a legegyszerűbb, leghagyományosabb módszert választani)* az aktuálist jelölő tengelyhez kapcsolható, értelmezése azonban kétféle lehet, mert vonatkozhat a *most*ra is meg a *jövő*re is. A következő igékben is váltakozik a múltra, a jelenre és a jövőre utalás: *induljon, induljunk, elmeséled* (az utóbbi ige nem a jelenre vonatkozik!), *(Csáthnál) leszünk; (Ha viszont e tárgyakkal) kezdenénk, (a szülőhelyeden) lennénk; behajtottátok (a disznót) stb.* (11. o.) Azért emeltem ki a bevezető mondatokat, mert ezek mintegy előlegezik Tolnai szövegének időbeli cikázását, amelyhez bonyolult módon kapcsolódnak az egyes tengelyekhez tartozó időre vonatkozó nyelvi elemek.

Tolnai a hosszú dialógusban terjedelmes monológokat szerkeszt, izgalmas, sokfelé indázó motívumok fonódnak egymásba, események követik egymást, melyek idejét reprezentáló elemek több, nem egyszer nehezen meghatározható tengelyen kaphatnak helyek. A beszédidő tengelyének múltat megjelölő részébe kerülhetnének a közeli és távoli múltban történt események, mivel azonban felidézett múltról van szó, e tengely a „megterhelt". Ugyanakkor okunk lehet némely eseményt a beszédidő *most* pontjához viszonyítva ennek az időnek múltjaként értelmezni.

A kezdő monológ első mondatában a beszédidő, mint már volt róla szó, pontosan meg van határozva, a beszélő origója tehát világos. Az elbeszélt események ideje a jelen és a múlt (*meg kell – kellett volna már – hogy szakítsalak, annyira elbódítottál szép* szavaiddal). Ebben az idősíkban, a beszédidő tengelyén követik egymást az eseményeket jelző igealakok, melyek vonatkozása, Ágense, Patiense, Experiense változik, az igék argumentumai tehát különböznek, pl. az *idetoltam* és a *vettem volt* az első személyű szövegalkotóra vonatkozik, az *elbódítottál, elérted (célodat)* az interjút készítőre. A zárójellel jelzett közbeékelt szövegrészben a jelen idejű igealakoknak harmadik személyűek az argumentumai (*vakkantanak a kutyák, kukorékolnak a kakasok, rikoltanak a libák, ajtó nyikorog, nyírja András bácsi a füvet* stb.), de a mellékmondatban változik az igeidő, mert megelőző eseményre utal (*nyírja András bácsi a füvet, aki nyugdíjaztatásáig az állatkertben dolgozott,... szinte magával hozta az oroszlánüvöltést).* A folytatásban, a közbeékelt részt követően az eseményidőre többek között a múlt idejű igealakok és befejezett melléknévi igenevek utalnak, jelezve, hogy a beszédidő előttiek. Pl. *ide helyeztem ezt a még a házzal, a Homokvárral kapott, örökölt...hokedlit, amelynek a teteje kettérepedt, itt-ott a szögfejek kiemelkedtek...* Akár egy mondaton belül is többször váltakozik a jelzett idő, mint a második hosszú mondatban, és ha nincs is lehetőség nyelvileg érzékeltetni, a befogadó értelmezni tudja a sorrendet. (Ábrázolására a rendszer nem ad lehetőséget.) Nem tudjuk tehát jelölni, hogy *kapott, örökölt* előidejű az *ide helyeztem* szerkezethez viszonyítva. A másik két igealakban jelölt idő viszonya az előbbi kettő-

höz kétféleképpen értelmezhető. Ugyanabban a mondatban jelen időre vált az író: *akárha valami misztikus mágnes húzná őket, akarná végképp szétszerelni, de amelyet én imádok és testemmel védek...*, de az igealakok nem a beszédidőre vonatkoznak, bár a beszédidő tengelyébe tartoznak, az általánost fejezik ki. Ilyen általános jelenre vonatkozó mondat többször megszakítja a felidézett események vonalát. Az első monológ elején ilyen mondat például a következő is:

Az ember fokozott kétségek között él vidéki magányában, idővel csak a hiányait, hibáit érzékeli, naponta látja, már megint nem sikerültek, nem úgy hullámoznak mondatai, ahogy szerette volna... (12.)

A következő mondatokban is általános vonatkozást fejez ki a jelen idő (jelen idejű igealakkal vagy névszói állítmánnyal), mely végpont nélküli általános jelen:

Az üvegfújók a nagy fekete jazz-zenészek fehér megfelelői. (13)
Valahol azt olvastam, hogy az üvegfújók tüdeje tele *láthatatlan üvegszilánkokkal, hogy majd` mindegyikkel ezek a láthatatlan üvegszilánkok* végeznek, ... (13.)
Van *Lábass Endrének egy csodálatos fotója, valóban antologikus. Pest valamelyik kietlen, lepusztult utcáján: egy kidobott, árva lepusztult gondola.* 18.
Izgalmas *a szövegekben nyomozni, [...]* Olykor *beléjük kukkantok itt-ott.* (67.)
Legnagyobb magyar költőnk szavai, metaforái mögött pontosan érzem *a pásztorkodás aranyfedezetét, anélkül talán* el is szállna... (69.)
Ahogy az ember idősebbé válik, visszatér *az első könyvekhez.* (72.)

Egyszóval a kétféle jelen idő váltogatja egymást. Hol a beszédidőt jelöli, hol pedig általános vonatkozású.

A szövegben sok olyan nyelvi elem van, amely pontosan vagy megközelítő pontossággal kijelöli az eseményidőt, az értelmezéskor tehát rekonstruálható az események egymásutánisága, még ha távolra kerülnek is egymáshoz.

Az időpontot jelölheti egy-egy évszám, a megjelölt éven belül azonban nincs pontosítás (de nem is érezzük hiányát, ugyanis az esemény szempontjából irreleváns), vagy az évek is utalhatnak rá:

...katona fiamhoz látogatva '91-ben, *a szó szoros értelmében a háború előestéjén vettem volt Macedóniában...* [a szőttest] (12.o.)
... talán '54-ben *lehetett, kezembe került az egyik írásom...* (72.)
Egész életre szóló élmény volt Weöres Újvidékre jövetele, valamikor a hatvanas években. (69.)
Az ötvenes években *megismerkedtem egy festővel, Faragó Endrével, ...* (66.)

Az a csodálatos, hogy húsz-harminc évvel később, *amikor még egészen kis gyerekeimmel hazamentünk Újvidékről Ókanizsára...*(67)

Látod, 1956-ban *már magamnak is megszereztem ezt a kötetet. Csak Kosztolányi hiányzik belőle, ezért* hamarosan *felkutattam a második kötetet is – [...]* Később, *még mindig a gimnázium előtt, kezembe adta Sinkó Ervin Tizennégy napját, [...]* Ez volt az a pillanat, *amikor hirtelen bekapcsolódtam a jugoszláv irodalomba. Sinkón és Krležán keresztül nyílt meg, ami* később *oly meghatározó lett számomra. [...] Hogy* később *apai barátságba kerültem Sinkóval, ismeretségbe Krležával, csak tovább erősítette ezt. [...]*

Később *adott verseket is, [...] akkor jelent meg...* (73.)

A felidézett események múlt időben vannak, ez az idő több időpontot és időtartamot jelöl ki. Az utóbbi idézetben az eseményidőnek évszámmal történő megjelölése után néhány utalás van az időre. A *hamarosan* az időbeli közelséget fejezi ki, a *később* határozatlanul utal az időbeli távolságra. Ez a határozószó gyakran használt eszköze az írónak. A *pillanat* az esemény kezdetének idejét nevezi meg egy olyan szerkezetben, amelyben a közelre mutató névmás anafora.

Zágrábban egy évig hallgattam *Veljačić keleti filozófiáról tartott előadásait, aki* később *távol-keleti szerzetes, Buddha koldusa lett...*– (16.)

A példában az időintervallum van jelölve, az esemény pontos idejére azonban nem utal nyelvi elem, nyelven kívüli tényezők, ismeretek viszont ezt is kiegészíthetik. A mellékmondatban a viszonyítás a határozatlan eseményidőhöz történik.

A *később* mellett egyéb határozószók is gyakran viszonyító szerepet töltenek be a szövegben, az *akkor*, az *akkortájt*, az *azután* és az *utána* időbeli közelségre utalnak:

Mert mi valahogy akkortájt *elegek voltunk magunknak,...* (70.)

Akkor *zentai barátnőmhöz... is kötődött számomra az a novella,* később *más dimenziók erősödtek fel,* aztán *részletesebben is foglalkoztam Ady novellisztikájával,...* (72.)

Igen, valami már megfogalmazódott, de ebben akkor *benne volt a képzőművészet is.* (73.)

...szállodákban vagy sétahajókon zenéltek, hogy utána *pedig majd mindegyikük Németországban folytassa...* (125.)

Azért említem Makarskát, mert ott ismerte meg azt a Rátka nevű dalmát lányt, akiről első nagy versét írta. Azután *mindinkább Rovinjhoz kötődött.* (125.)

Még egy különös figura élt akkor *rajtunk kívül Rovinjban.* (127.)

Az időbeli közelséget fejezi ki a kiemelt szerkezet is:

Szóval pásztorkodtam, ám néhány nap után *se szó, se beszéd, ott hagytam kint a pusztán, a Járás közepén a drága nyájat* (67.)

Az *akkor* funkciója lehet az egyidejűség kifejezése is:

...meg is ijedtem, valójában akkor *kezdtem el fuldokolni, dadogni...* (15.)

Egyidejűség van a következő mondatban is, a mutató névmási határozószó mellett a határozói igenév utal rá.

...arra gondoltam, hogy ez az egész sorozat majd a 13-as égisze alatt fog lejátszódni, ugyanakkor örülve *is,* ... (15–16.)

Határozatlanul van megjelölve az idő az alábbi mondatokban:

Egyszer *a konyhában beszélgetve* (19.)

Egy időben *például fenn, félig leéget házunk padlásán szobrászkodtak,* ... (73.)

Emlékszem, egyszer *Jancsónál jártam, [...]* Később *itthon, Szabadkán [...] találkoztam egy öreg drótosmesterrel...* (71.)

Egy alkalommal *átolvastam a verseit konkrét disznó-vonatkozásban,* másik alkalommal *pedig, ott aludva az állomáson, Belgrádból jövet ott vészelve át* egy már háborús éjszakát. (70.)

A szövegkörnyezet olykor segíthet, hogy felismerjük, mikor történhetett az esemény, és mivel van összefüggésben, de sokszor ehhez nem ad támpontot a szöveg.

A *közvetlenül a halála előtt* szerkezet akkor válik határozottá, ha tudjuk, mikor halálozott el a festő:

Az ötvenes években megismerkedtem egy festővel... Később *Zágrábban,* közvetlenül a halála előtt, *egy toronyépület kis műteremszobájában előhúzott egy vörösen izzó, szöggel televert képet, föltette az állványra, és csak álltunk némán, majd egy idő után, mutatóujjammal egyenkint megérintettem azokat a szögeket...* (66.)

A tulajdonos szülei Itáliába menekültek a háború után... (127.)

Tehát szerkezetek is időkijelölő szerepet kapnak. Példázza ezt a következő idézet is, melyben a kiemelt szerkezet időszakot határoz meg, azon belül történt a felidézett múltbeli esemény:

Rovinjba majdhogynem véletlen kerültünk, ugyanis, amint erre már szintén tettem utalásokat, legjobb barátom, Domonkos István zenész, és a tengerparton játszott. [...] Valamikor ősszel *tehát lementünk Rovinjba.* (125.)

Az ... *én már* ifjú koromban *is úgy valahogy képzeltem el mondataimat...* (12.) mondatban a jelzős szerkezet jelentésére a háttérismeretek világítanak rá.

A beszédidőhöz viszonyítva a szöveg eseményei a múlt különböző szakaszaihoz kötődnek, ezek nem egymásra következnek, hanem egymásba ékelődnek, egymásba fonódnak. Egy-egy kisebb részben azonban, mely egy meghatározott eseményt ír le, egymásutániság figyelhető meg:

Azt válaszolta, hogy szinte minden második tanya eladó. Megnéztünk *néhányat, aztán* megpillantottunk *egy csodálatos, különálló, kis tanyát,* bekopogtunk, kijött *egy miniatűr nénike, isteni teremtés volt,* kérdeztük, *nem eladó-e véletlenül a tanya. Dehogynem, szívecském,* mondta. [...] Adtunk *valami foglalót,* átírattuk *gyorsan,* ... (69.)

Amikor megérkeztünk, *ez az ismeretség hamarosan barátsággá, szinte rituális barátsággá* változott. (127.)

[Faragó Endre] *ott* született *Oromháton, ott* nőtt föl *a Telecskai dombok végnyúlványain, fenn a járás peremén, néhány évvel idősebb volt, mint én. Kanizsáról Szabadkára* került, *egy szőnyeggyárban* dolgozott, *szőnyegeket* tervezett. Később kiküldték *New Yorkba, hogy* elsajátítsa *a legújabb eljárásokat is, ám onnan már* nem jött vissza *hozzánk, Zágrábba* ment, *ahol ismert* kivitelezője lett *a nagy horvát festők szőnyegterveinek, de ott maga festőként* nem tudott *létezni,* nem fogadták be, *csak mint kivitelezőt használták egykori kollégái...* (66.) (A mondat befejezésével megszakad a folyamatosság, mert felidéződik a régmúlt: *Faragó, ez a mi nagy festőnk [...] mesélte, hogy ő is hasonlóan őrizte a birkákat...*(67.)

A motívumokkal kapcsolatos kérdés utáni válasz első mondatainak témaszavai a könyvek, olvasás, Faragó festményei – az idő általános jelen és felidézett távoli múlt, majd a még távolabbi múltba térünk vissza: *Szóval pásztorkodtam, ám* néhány nap után, *se szó se beszéd, otthagytam kint a pusztán, a Járás közepén a drága nyájat.* Az időrend folytonosságát mindössze néhány igealak mutatja, az *átgyalogoltam,* a *hazairamodtam* és az *elbújtam.* A befejezett történések után egy meghatározatlan ideig tartó időszak következik, melyben: Évekig *borzalommal gondoltam életemnek erre a kis mozzanatára.* A következő bekezdés első mondata közelebb hoz a mához, eltávolodunk tehát a gyerekkori eseménytől, és megközelítő jelzést kap, hogy mennyire távolodtunk el: *Az a csodálatos,* hogy húsz-harminc évvel később...(67.)

A hosszabb idézett részben körülhatárolt a múlt idő, a *később* határozószó teremt időbeli kapcsolatot, ám az „időszerűsítés" segíti az egymásutániság (pl. született, nőtt föl, (Szabadkára) került, (egy szőnyeggyárban) dolgozott stb.) és az egyidejűség ((egy szőnyeggyárban) dolgozott, (szőnyegeket) tervezett) felismerését.

Egy-egy részben a szerkezetet a lineárisan egymásra következő múlt idejű igék alkotják, melyek befejezettek és végponttal rendelkeznek. Az ilyen szerkezetekkel kombinálódnak a végpont nélküli tartós igék és a pillanatnyiságot jelentő igék.

A múltban történő események közötti nagyobb távolságok érzékeltetésére szolgál az író által kedvelt összetett múlt (a másik két ige között is egymásutániság van):

Érdekes, egy hosszúverset is írtam volt *ezzel a címmel, igaz, noha* közöltem *is,* idővel ejtettem, ... (14.)

A múlt idejű igealakok tehát a közvetlen múltra, a közelmúltra és távoli múltra egyaránt utalnak

Talán furcsán hangozhat, de van, amikor a hely jelzi az időt: a Virág utca 3 – egy intervallumot is jelenthet, ebből az időből sok mindent felidéz az író.

Az időkijelölés elemei egyébként időre vonatkozó morfémák, szavak és szerkezetek, melyek a szöveg mikroszintjén jelennek meg, így mikroszinten kapcsolóelemként járulnak hozzá a szöveg szerkesztettséghez. Ellenben kiterjedhetnek a szöveg nagyobb részére is, és ezáltal meghatározó elemei lesznek a mezohálózatnak.

Abban a szövegrészben, melynek témája többek között egy Sinka-vers és Sarasota, van egy közbeékelés: megszakítva az elbeszélt esemény sorát, Tolnai ezt kérdezi: *nem baj, ha egyelőre követhetetlenek ezek az ugrások?* (71.) Ha az időviszonyokat nézzük, mint a fentiekből kiderül, nem zavarják az olvasót az ugrások, sőt, élvezi és figyeli, miként asszociál az író, mihez mit kapcsol, hogy oldja meg a kapcsolásokat az idő kijelölésével, hogy a szöveg kohezív legyen. Könnyen megtalálhatók ugyanis a viszonyítási pontok akkor is, ha az időkifejezés deiktikus, és ha az egymás utánra következés megszakad is. Az igeidők egy-egy mondaton belül is váltogatják egymást, csakúgy, mint sokszor az egy-, elő- és utóidejűség. Ezt nem nehéz Tolnainak megszerkesztenie, hiszen a mondatok hömpölygése és ebből adódó terjedelme ezt könnyen lehetővé teszi.

Egy ilyen szövegtani megközelítés talán lehetséges szempontokat adhat, melyek közelebb vihetnek bennünket Tolnai Ottó időkezeléséhez és írásművészetéhez.

Irodalom

BEAUGRANDE, de Robert – DRESSLER, Wolfgang (2000): Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Budapest, Corvina

EŐRY Vilma (2006): A szöveg időszerkezete mint szövegtipológiai jellemző = TOLCSVAI NAGY Gábor (2006, szerk.): Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Budapest, Tinta Könyvkiadó

EŐRY Vilma (2008): Az időgrammatika és a szövegidő: az idő-határozószók a szövegben = TÁTAI Szilárd, TOLCSVAI NAGY Gábor (2008, szerk.): Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Budapest, Tinta Könyvkiadó
KIEFER Ferenc (1992): A szöveg időszerkezetéről = Petőfi S. János, Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. 4. Szeged, JGYTF Kiadó
KIEFER Ferenc (1994): A mondat időbeli szerkezete. Magyar Nyelv, 264–275.
PETE István (1993): Az időviszonyok szemantikai rendszere. Magyar Nyelv, 385–401.
TOLCSVAI NAGY Gábor (2001): A magyar nyelv szövegtana. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

TIME MARKERS IN THE TEXT

Time system is one of the components of the textual world. Time markings can be realized in various ways depending on the genre of the text. The description of time relations can be done from various viewpoints, and each of them casts light onto an aspect of time structure. Representation of the events can be approached from grammatical time just as it can be by taking into consideration linguistic means or even by finding out which time axis the verb forms relating to the events can be placed.

The paper presents the possibilities given by the various possible viewpoints and also shows data on how the events find their representation in Ottó Tolnai's novel of a radio interview, *A költő disznózsírból* (Poets Made of Lard). Events in the work happen along several time axes; the most loaded axes is the one of the revived past. The present and the past tense are given roles in various meanings and they have alternate recurrence pattern. The designations of the point and duration of time are vague, and it is adverbs of time expressing time relations that play an important role as time markers. When reconstructing time designations the reader must rely on his background knowledge.

Keywords: textual world, tyme system, representation, tense, inner and outer time structure, time of speaking, time of event, reference time, time axis, relate

ETO: 811.511.141 : 81'271 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

SAJÁTOS ÖSSZETÉTELEK A MAI MAGYAR NYELVHASZNÁLATBAN

Specific Compounds in Hungarian Language Use

A szóösszetételeket különféle megközelítéssel és részletességgel osztályozzák az egyes nyelvtanok (Tüzetes magyar nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere, Magyar grammatika, Új magyar nyelvtan). Mindenesetre mindegyikük foglalkozik sajátos összetételekkel is, még ha nem is nevezik őket jelentéssűrítőnek vagy szervetlennek. A szerző részletesen tárgyal néhány olyan sajátos összetételt, amely a mai nyelvhasználatban jelentkezik: *miniszterviselt, garabolyrádió, papírgiliszta, sónedves, fajubileum, zsákfalu, gyalogpiac, pókerarc, rádióbarát, helypazarló*. Analógiákat is keres hozzájuk a nyelv különböző rétegeiből. Ezek az összetételek még szokatlanok számunkra, azonban nem elszigeteltek, ugyanis a magyar szókészlet meglevő elemei közt számos olyant lehet kimutatni, amelyre hasonlítanak.

Kulcsszavak: összetett szó, magyar nyelv, nyelvtani osztályozás, analógia, jelentéssűrítő összetétel

A szóösszetételek fontos és termékeny szóalkotásmódnak számítanak. Már a *Tüzetes magyar nyelvtan* is részletesen vizsgálja őket Balassa József jóvoltából, Simonyi Zsigmond ugyanis őt kérte meg ennek a résznek a kidolgozásával. Balassa szófajok szerint tárgyalja az alárendelő és a mellérendelő összetételeket: igék, főnevek, melléknevek, számnevek, névmások, határozószók, kötőszók. Külön foglalkozik a hibás összetételekkel. Noha nem különíti el a jelentéssűrítő és a szervetlen összetételeket, voltaképpen velük is foglalkozik. A határozós összetett főnevekről (pl. általút) azt mondja, hogy „rendesen összevonás által keletkeznek" (tehát az által vezető útból jött létre az általút). Olyan határozós összetételekről is tud, amelyeknek igéből képzett főnév az alaptagjuk (pl. bérbeadás, egyedüllét, észrevétel, szemrehányás). Az igés összetételekben „egész mondat válik jelzővé", pontosabban ragozott ige az összetétel első ragja (nebántsvirág, lesipecsenye, térjmegutca stb.)

A *Mai magyar nyelv rendszere* c. leíró nyelvtan mellérendelt, alárendelt és szervetlen összetételeket különböztet meg. A mellérendelt összetett szavakon belül három alcsoportról beszél: szóismétlések (vagy kettőzések, pl. alig-alig,

már-már), valódi ikerszók (pl. dimbes-dombos, irul-pirul) és valódi mellérendelt összetett szavak (amelyek két önálló szó összekapcsolásával keletkeztek). Ezen belül találjuk az álikerszókat (pl. ázik-fázik, ront-bont), a laza szerkezetű (pl. süt-főz, eszik-iszik) és a szorosabb értelemben vett mellérendelt összetett szavakat (pl. hírnév, járókelő, dúsgazdag). Az alárendelt összetétel mondaton kívül vagy mondatban jön létre. A mondaton kívül létrejövő összetételekben az előtag az utótagnak tárgya (pl. házőrző, kézfogás), birtokos jelzője (pl. asztalláb, osztályfőnök), határozója (pl. életerős, mélyhűtött), vagy pedig szintaktikailag pontosan nem elemezhető viszonyban vannak (pl. karóra, évszázad). A mondatban lassan végbemenő összetétel lehet alanyos (pl. magvaváló, hasznavehetetlen), tárgyas (pl. egyetért, helytáll), határozós (pl. napraforgó, rostonsült) és jelzős (pl. fenyőfa, háromszög, napkelte). A szervetlen összetett szavak tagjaik lassú összetapadásával jöttek létre, és rendszerint nem ismerhető fel bennük grammatikai vagy logikai viszony (pl. egyszeregy, csaknem) vagy mondatból alakultak (pl. bornemissza, fogdmeg).

A *Magyar grammatika* alapvetően szerves és szervetlen összetételekről szól, azzal, hogy a szerves összetételek vagy morfológiai típusúak (pl. földalatti, gombaféle) vagy szintaktikai típusúak. Ezek az utóbbiak alárendelők (alanyosak, tárgyasak, határozósak, jelzősek, jelentéssűrítők) vagy mellérendelők (szóismétlésesek, tőismétlésesek, álikerszók, valódi szoros mellérendelések, valódi laza mellérendelések) lehetnek. Jelentéssűrítő összetétel például a mesedélután, a matrózkék, a mandulaszemű, a habkönnyű stb. Az összetett szavakat aszerint is megkülönbözteti ez a nyelvtan, hogy szoros-e vagy laza az elemei közötti kapcsolat. Az előtag és az utótag közötti szoros kapcsolatot igazolja, hogy csak az utótagon jelenik meg a toldalék. Szoros összetételnek számítanak az alárendelő összetételek, a morfológiai típusú összetételek és a szervetlen összetételek. A mellérendelő összetett szavakon belül elsősorban a valódi mellérendelések a szorosak (pl. árvíz, hírnév, búbánat stb.). A laza összetételek esetében (pl. jön-megy, ország-világ) az előtagon is és az utótagon is megjelenik a toldalék. Az efféle lazább viszonyt írásban kötőjel fejezi ki. Nemcsak szóismétléses összetételekről tesz említést ez a nyelvtan, hanem tőismétlésesekről is (pl.: nőttön-nő, körös-körül stb.). A Magyar grammatika az ikerszókat nem tekinti összetett szónak, az ikerítést a ritkább szóalkotási módok közt tárgyalja. Az ikerszók egyik alkotótagja (esetleg mindkettő) jelentés nélküli szóforma, az ikerszók létrejöttében elsődleges szerepe Lengyel Klára szerint a szóteremtésnek van.

Az *Új magyar nyelvtan*ban Kiefer Ferenc az összetételeknek jóval szűkebb körét vizsgálja, mint a Magyar grammatika Szerinte az összetételek a szintaxis szempontjából is szavak, ugyanis a szintaktikai szó olyan nyelvi alakzat, amelynek belső szerkezetét szintaktikai szabályok nem változtathatják meg. A szerző az alaktani részben csak a termékeny összetételeket vizsgálja, vagyis nem foglalkozik sem a ragos, sem a tőösszetételekkel, illetve azokkal az ösz-

szetételekkel sem, amelyek mindkét tagja zárt szóosztály eleme (pl. névmás, névutó, kötőszó). Kiefer az összetételeknek endocentrikus, exocentrikus és mellérendelő fajtáját különíti el Endocentrikus az olyan összetétel, amelyben az utótag a szerkezet alaptagja, és ez határozza meg az összetétel morfológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságait. Esetükben csak az utótagot ragozzuk, és az összetétel az utótagtól függően lesz főnévi, melléknévi vagy igei. Az utótag többnyire meghatározza azt a szemantikai mezőt, amelynek az összetétel által jelölt dolog eleme (pl. asztalláb). Az exocentrikus összetételnek nincs alaptagja: ide tartoznak a szervetlen összetételek és néhány hagyományosan mellérendelő összetételnek tekintett szó is. Az efféle összetétel jelentése nem vezethető le az összetételi tagok jelentéséből. Az exocentrikus összetételek vagy nem szabályok által jöttek létre, vagy azok a szabályok, amelyek létrehozták őket, ma már nem termékenyek. (pl. hiszekegy).

A mai nyelvhasználatban is keletkeznek összetételek, egy részük meglehetősen sajátos, jelentéssűrítő vagy hiányos szerkezetet tükröző.

Ötletesek azok a jelentéssűrítő összetételek, amelyek hosszabb körülírást tesznek fölöslegessé. A minisztерviselt melléknév is közéjük tartozik. A „Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában" című kiadvány egyik pályaművének szerzője él a minisztерviselt szóval: „Az egyik budapesti egyetemen járta az a történet, hogy amikor a minisztерviselt – egyébként szakmájában kiemelkedően működő – professzort nem kegyelmes úr-nak szólította egy vizsgázó, felhördült: miért nem rögtön Dezső bácsi-t mond?!" A **minisztерviselt** melléknév nyilván azt jelenti, hogy 'aki korábban miniszteri tisztséget töltött be'. Mindenesetre ötletes módja a tömörítésnek.

A -viselt utótagú összetételek közül a **katonaviselt** a legismertebb, nemcsak melléknévként, hanem főnévként is használatos, olyan személyre utal, aki letöltötte sorkatonai szolgálatának idejét (vagy ahogyan régebben mondták: katonaéveit). A szintén közkeletűnek számító **börtönviselt** nem hivatalos minősítése az olyan személynek, aki közbűntényesként már ült börtönben. Hozzá viszonyítva kevésbé van elterjedve a **fegyházviselt** melléknév, amelynek értelme: 'aki valamely bűne miatt már volt fegyházban'. A választékos beszéd él a **hadviselt** melléknévvel, illetve főnévvel, 'aki részt vett valamely háborúban' a jelentése. Régen a katonaviselt szó szinonimájának számított.

Érdekes, hogy magát a **viselt** melléknevet többnyire ruhadarabra vonatkoztatják a beszélők, mégpedig olyanra, amely nem új, hanem használt, kopottas. Nagyjából ugyanezt fejezi ki a **viseltes** is. Szokás továbbá valakinek a viselt dolgairól beszélni. Régen még hőstettekre utaltak vele, ma inkább valakivel megtörtént kalandos esetekre, illetve szégyellni való tettekre mondják.

Az említettekhez hasonló jelentéstömörítő összetétel még a **vámkezelt** (vámkezelésen átment árura utal a hivatali szóhasználatban), a **szélvédett** ('ahova a szél nem vagy csak kevéssé hatol be'), a **szélütött** (agyvérzésben megbénult személyre, illetve testrészre vonatkozik), a **napbarnított** ('akinek

vagy aminek a bőre a napon lebarnult'), a **villámsújtott** ('akit, amit villámcsapás ért', vagy pedig a választékos beszédben 'cselekvésre, gondolkodásra képtelenné vált'), az **iskolahagyott** (arra mondják a népnyelvben, aki befejezte vagy abbahagyta az iskolát), a **hitehagyott** (a választékos szóhasználatban egyrészt olyan személyre utalnak vele, aki vallását elhagyja, illetve aki meggyőződésétől elpártol), a **színehagyott** ('ami eredeti színét elvesztette, ami erősen megfakult') stb.

A Palics és Környéke című lapban olvastam egy alkalommal, hogy Radanovácon **garabolyrádió**nak nevezik, igen ötletesen, a szájról szájra való hírközlést. A szónak az adja a szemléleti alapját, hogy garabolyukkal, azaz vesszőből font karkosarukkal az asszonyok különféle helyszíneken fordulnak meg, sok-sok hírt vesznek át és adnak tovább, olykor talán még hatékonyabban, mint az igazi rádió. A garabolyrádióhoz természetesen nem kell antenna, szerkesztőség, mikrofon, bemondó stb., mégis működik.

Efféle jelentéssűrítő összetett szóból, amely az utótagban megnevezett dologhoz hasonlót fejez ki, több is van már a magyar nyelvben. Ilyen a gulyáságyú, a villanykörte, a vasparipa, a békalencse, a békakonty, a papsajt, a spanyolcsizma, a törökbors stb. A **gulyáságyú** a bizalmas katonai szóhasználatban jött létre, így nevezik a mozgókonyhát, amely alakjával csakugyan ágyúra emlékezteti az embert. A **villanykörte** közismerten a villanyárammal világító izzólámpára vonatkozik. A régiek **vasparipá**nak is mondták a mozdonyt, hiszen kezdetben hihetetlennek tűnt számukra, hogy ló nélkül is megy. A nyelvjárásokban fennmaradt ez a megnevezés, vonatra utalnak vele. Egy időben a népnyelv a kerékpárt is vasparipának nevezte. A **békalencse** olyan apró levelű vízinövény, amely állóvizek felszínét lepi el. A **békakonty** zöld fürtös virágú gyomnövény, lápos, nyirkos helyeken tenyészik. A **papsajt** is gyomnövény, a mályvának a rokona, karéjos levelű, lilás virágú. A **spanyolcsizma** történelmi fogalom, olyan kínzóeszköz volt, amellyel a vádlott lábát összeszorították. A **törökbors** a paprikának tájnyelvi megnevezése.

Olyan összetételek is akadnak a szókészletben, amelyek egészükben szolgálnak összehasonlítási alapul, mint például a **kutyanyelv** (hosszú, keskeny papírlap a bizalmas szóhasználatban), a **lúdgége** (csigatésztára mondja a népnyelv), az **oroszlánszáj** (tátogatóféle, élénk színű kerti növény), a **madárfészek** (apró, halvány virágú, dús gyökérzetű erdei növény, a kosborfélék családjába tartozik) stb.

Egy alkalommal a következő beszélgetésnek voltam fültanúja: „Jó napot, szomszéd, tán pecázni volt?" „Nem, a fiamnak viszem a felszerelést. Én már csak papírgilisztával szoktam fogni halat, a piacon." „Hát, úgy biztosabb a dolog!"

Nyilván nem is kell külön magyarázni, hogy a **papírgiliszta** nem műcsalira vonatkozik, hanem pénzre. Az öreg horgász ilyen tréfásan közölte, hogy nem bajlódik a halfogással, hanem kimegy a piacra, és halat vásárol.

A papírgiliszta szó azok közé az összetett főnevek közé illeszthető be, amelyeknek anyagnév az előtagjuk, az utótagjuk pedig állatnév, de nem valóságos állatra utal. Például ilyen az agyaggalamb, a vasmacska, a vaskutya, a vasparipa, a fakutya stb. Az **agyaggalamb** a sportlövészet eszköze, nem más, mint agyagból készült korong, amelyet a magasba röpítenek, és célba lőnek rá. A **vasmacska** a hajózásban használatos horgonynak a népies neve. A **vaskutya** szintén népnyelvi szó, régen így nevezték azt a háromlábú vagy négylábú vasállványt, amelyet nyárson sütéshez használnak. Ritkábban csillére mondják a bányászok azt, hogy vaskutya. A **vasparipa** szóval a régi népnyelv tréfásan mozdonyra utalt, a XIX. században ugyanis a mozdonyban a ló helyettesét látták, amely húzza a terhet. A **fakutya** egy téli sporteszközre vonatkozik, kis szántalpakon csúszó székre, amelyet bottal hajtanak. A népnyelvben csizmahúzót jelöl ez a szó. Bizonyos esetekben az összetétel utótagja, ha nem is a valóságos állatot, de a mását jelöli: **rézkakas** (rézből készült szélkakas, vagyis olyan, gyakran kakast ábrázoló fémlemez, amely épület tetején a szél irányát mutatja, vagy pedig kéményen levő szélfogó, amely a széljárásnak megfelelően forog), **papírsárkány** (könnyű vázra feszített, papírból készült játékszer, amelyet hosszú zsinegen tartva a levegőben repítenek).

Az efféle összetételek utótagja lehet egyéb főnév is, nemcsak állatnév, mint például a jégvirág vagy a kőzsák szóban. A **jégvirág** elsősorban annak a vízpárának a megnevezése, amely az ablaküveg belső felületére télen virágszerű alakzatokban ráfagy (de jelenthet valóságos dísznövényt is vagy a népnyelvben begóniát, az ásványtanban pedig tű alakú kiágazásokból felépült kristályra vonatkozik). A **kőzsák** földtani objektumnak a neve, vastag kőzet peremén mállással keletkezett, oszlop alakú tömbre, különösen bazaltoszlopra mondják.

Egyik-másik télen igencsak problematikussá válik a közlekedés a csúszós utakon. Ezen az illetékesek úgy próbálnak segíteni, hogy ipari sóval szórják le az úttesteket. A Magyar Televízió első műsorában ezzel kapcsolatban azt mondták, hogy „az utak sónedvesek". Egyébként szabályos alakulatról van szó, a 'sótól nedves állapotban van' jelentést a **só** főnévnek és a **nedves** melléknévnek az összetételével fejezik ki: **sónedves**.

A magyar szókészlet meglevő állományában akad még néhány összetett szó, amelynek tagjai a valamitől valamilyen vonzat értelmének megfelelően kapcsolódnak egymáshoz. Ilyen a **rozsdamentes** (olyan acélra szokták mondani, amely nem rozsdásodik, vagyis rozsdaálló, de egyszerűen olyasmire is vonatkozhat, ami nem rozsdás, noha rozsdásodhat), a **zsírfoltos** (amin zsíradékszennyeződés van, zsírpecsétesnek is mondják), a **tűzbiztos** (leginkább tűzálló edényre, ruhára vonatkoztatják, régen a tűzmentes szó fejezte ki ezt a jelentést, utalhat azonban olyan szerkezetre, eszközre stb., amely nem okoz tűzveszélyt), a **gázbiztos** (a katonai szóhasználatban harci gázok ellen védelmet nyújtó helyiségnek a jelzője szokott lenni) stb. A **borgőzös** szó is az

említett képletet követi, azzal, hogy egyik jelentése 'bortól gőzös' (borgőzzel telt helyiségre mondják), a másik pedig 'bortól (kissé) ittas' (személyre utal).

Az említettekhez hasonló összetett melléknevek az *olyan, mint* képlet alapján is jönnek létre főnévből (amely rendszerint anyagnév) és melléknévből: **papírvékony** (ritkábban papírhoz hasonlóan vékonyra vonatkozik, leginkább pedig 'a szokásosnál jóval vékonyabb' jelentést fejezi ki túlzó formában), **savószemű** (olyan személyre vonatkoztatja a népnyelv, akinek a savóhoz hasonlóan fakó zöldes vagy szürkés-sárga szeme van), **kőkemény** (némi túlzással 'nagyon kemény'), **víztiszta** (az ásványtanban színtelen, átlátszó anyagra utalnak vele), **vérpiros** (telt élénkpiros, tűzpirosnak is mondják), **vérvörös** (telt sötétvörös), **tűzvörös** (sötétebb tűzpiros), **rozsdabarna** (vörösesbarna), **tejfehér** (a tej színéhez hasonló fehér) stb.

Az anyagnevek szimbolikáján alapul a **fajubileum** összetétel. A Hitélet című vallási folyóirat egyik számában beszámolt arról, hogy „a szenttamási Szent Keresztről elnevezett plébániatemplomban püspöki szentmise keretében emlékeztek meg Ágoston Miklós pápai káplán pappá szentelésének 70. évfordulójáról". A cikk címe: Fajubileum. Ahogyan az efféle esemény ritkaságszámba megy, ugyanúgy az elnevezése sem mindennapi. Mivel a jubileumi misét nem maga az ünnepelt mondta, nyilván nem nevezhető famisének. Előfordul viszont olyan, hogy egy pap **vasmisét** mond felszentelésének 65. évfordulóján, illetve **gyémántmisét**, amikor 60 éve áll Istennek és az egyháznak a szolgálatában. Ezeknél gyakoribb megnevezés az **aranymise** és az **ezüstmise** (az első az ötvenedik évfordulóhoz, a második a huszonötödikhez kapcsolódik).

A házastársak is meg szoktak emlékezni esküvőjük kerekebb évfordulóiról. Az **ezüstlakodalom** a huszonöt évet együtt élő házastársak esküvőjének a megújítása és az ezzel kapcsolatos örömünnep, az **aranylakodalom** megnevezés az ötvenedik házassági évfordulóra vonatkozik, a **gyémántlakodalom** pedig a hatvanadik házassági évfordulóra. Elvileg **vaslakodalom** (65 éve házasságban élők ünnepe) és **falakodalom** (70 éve házasságban élők ünnepe) is lehetséges. A XIX. században még nem voltak használatban ennyire differenciált megnevezések, akkor csak az ötvenedik házassági évfordulót tartották külön számon **aranymenyegző** néven.

Az anyagneveknek a szimbolikája más területeken is kifejezésre jut. Így az **aranykor** a mitológiában az emberiség békés, boldog őskorára utal, a választékos szóhasználatban 'fénykor' az értelme, az irodalomtörténetben pedig a római irodalomnak az Augustus császár uralkodásával egybeeső korát jelöli. Az **ezüstkor** általában a virágzás után következő hanyatló korszak, mind a mitológiában, mind az irodalomtörténetben az aranykor utáni korszak megnevezése. A **vaskor** (azonkívül, hogy az emberiség őstörténetének a bronzkorszak utáni korszakát jelöli, amelyben az eszközöket már vasból készítették) az emberiség mitológiai történetének hanyatló, bűnös időszakára, illetve a római irodalom történetének utolsó, hanyatló korszakára vonat-

kozik. Az **aranydiploma** és a **gyémántdiploma** kiváló szakemberek részére egyetemi oklevelük megszerzésének 50., illetve 60. évfordulója alkalmából adományozott díszoklevél.

A **zsákfalu** összetétel is hasonlításon alapul (zsákhoz hasonlóan megközelíthető falu), a zsákutca mintájára született (amely eredetileg az egyik végén zárt utcára vonatkozik. Olyan, rendszerint kis településre mondják, amelyet csak egy valamirevaló út köt össze a külvilággal. Közéjük tartozik például Alacska, „a nem egészen ezer lelket számláló egykori földműves-bányász település", amely „a Tardonai-dombság egyik nyúlványának völgyében, Sajószentpéter szomszédságában fekszik". Azt mondják róla, hogy „igazi zsákfalu, mert innen már az út sem visz tovább". Illocska is zsákfalunak számít: „A mesebeli nevű, mindössze hetvenöt hektárnyi zsákfalu közvetlenül a horvát határ mellett fekszik, Baranya déli csücskében. Mondhatnánk úgy is: egyetlen útjával, idén huszonöt év óta először megépült új házával, odalent a végeken. A határ felé nem vezet út, néhány éve a határőrséget is elköltöztették." Itt van aztán Oltárc, a kis zalai zsákfalu, az Ipoly mentén a Szúnyog és a Szurdokdomb ölelte Hugyag, a Tolnai-hegyhát aprófalvas régiójában Mucsi és Závod, továbbá Csenyéte, egy néhány száz fős, szinte kizárólag romák által lakott borsodi zsákfalu stb.

Olykor **zsáktelepülés**ről beszélnek, mint Somogyudvarhely esetében, ez talán szebben hangzik, mint a zsákfalu. Somogyvámost viszont „elhagyatott zsákutcafalu"-nak említi a sajtó. Amióta azonban az indiai eredetű Krisna vallás hívei megtelepedtek a főleg evangélikus és katolikus lakosságú faluban, megszűnt elzártsága, ugyanis az erőszakmentes, természetes életmódot, toleranciát hirdető krisnások farmja sok ezer látogatót vonz oda.

Viszonylag ritkán esik szó a zsákfaluba vezető és tovább nem vivő útról, ez a **zsákút**: „Zemplén, az erdők-mezők, apró, félig már kiürült falvak, romos várak, zsákutak vidéke Magyarország közvéleményétől akár a Holdon is lehetne, olyan ritkán kerül az itt folyó élet a nyilvánosság elé. Pedig a tájék szép, az itt élő emberek csöndes küzdelme a fennmaradásért pedig megrendítő."

A sajtónyelv még a **zsákmegye** szót is megalkotta. Ezt olvashatjuk Baranyáról: „Sokarcú zsákmegye, elmaradó térségekkel. Az országos összevetésben átlagos, a Dunántúlon belül pedig inkább a lemaradók közé tartozik Baranya. Ebben a pozícióban szinte minden főbb jellemzőt tekintve a hátrasorolódás, az átlagostól elmaradó fejlődés tapasztalható."

A Családi Kör c. hetilap egyik írásában figyeltem fel a **gyalogpiac** főnévre: „A minap a székváros egyik gyalogpiacán (...) a tojást és a gyúrt tésztát áruló asszonyságnak ezressel fizetett egy szelíd kinézésű nő." Nyilván onnan kapta a nevét a gyalogpiac elliptikus alárendelő összetétel, hogy gyalog is könnyen elérhető, megkülönböztetésül azoktól a piacoktól, amelyekre sokan kocsival vagy busszal kénytelenek menni, mivel távol laknak tőle. Ötletes megnevezése ez az olyan kisméretű városi piacnak, ahol a környékbeli utcák

lakói friss mezőgazdasági terményekkel és termékekkel látják el magukat. A gyalogpiac szó tehát feltehetően a *gyalogosoknak való piac* szerkezetből egyszerűsödött.

A magyar szókészletnek jó néhány eleme tartalmazza a **gyalog** szót, rendszerint előtagként. A gyalogpiac azokhoz az összetételekhez áll a legközelebb, amelyek a közlekedéssel vannak összefüggésben: gyalogösvény, gyalogút, gyaloghíd, gyalogátkelőhely, gyalogközlekedés, gyalogtúra, gyalogszán, gyaloghintó. A gyalogösvény szó keskeny, kitaposott ösvényre vonatkozik, ahol csak gyalog lehet járni. A **gyalogút** főképp csak gyalogos közlekedésre való utat jelöl, de járdára is mondják. Az is gyalogút, amit gyalog tesz meg az ember. A **gyaloghíd** csak gyalogosok számára való hídra is és kikötőhídra is utalhat. A **gyalogátkelőhely** úttestnek olyan kijelölt részére vonatkozik, ahol a gyalogosok átmehetnek rajta. A **gyalogközlekedés** ugyanaz, mint a gyalogos közlekedés. **Gyalogtúrá**nak a nagyobb gyalogos kirándulást szokták nevezni. A **gyalogszán** vagy **gyalogszánkó** a népnyelvben emberi erővel vontatott kis szánt jelent, egyébként ugyanis a szán fogatos eszköz. A **gyaloghintó** történelmi fogalom, szintén különbözik a fogatos hintótól, ezt ugyanis emberek viszik a rá szerelt rudak segítségével.

A növénynevek körében több olyan is akad, amelyiknek gyalog- az előtagja: **gyalogakác** (fürtös, sötétlila pillangós virágú cserje), **gyalogbab** (a bokorbab másik megnevezése), **gyalogbodza** (a földi bodza névváltozata), **gyalogborsó** (olyan borsófajta, amelynek szára nem kúszik), **gyalogfenyő** (a borókafenyőre mondják), **gyalogszeder** (szederre, földi szederre vonatkozik a népnyelvben), **gyalogmoh** (nedves és árnyékos talajon tenyésző moha), **gyalogsövény** (alacsony sövény, amelyen át lehet lépni).

Akkor került a figyelem középpontjába a **pókerarc** szó, amikor elindult az RTL Klub tévécsatorna új vetélkedője, a Pókerarc. Olyan feleletválasztós vetélkedőjátékról van szó, ahol a játékosnak nem kell a kérdések többségére tudnia a választ, hanem egyszerűen magabiztosnak kell magát mutatnia. A gyors felfogás, az idegek és a ravaszság játékában az viszi a főnyereményt, aki jól blöfföl, és magabiztosságával elhiteti társaival, hogy ő adta a legtöbb helyes választ. A vetélkedőből 42 adást vettek fel előre egy hónap alatt. Vágó István és Sebestyén Balázs a közös munka alatt jól érezték magukat. Balázs a játékosok lelkével, István pedig inkább a tudásukkal foglalkozott.

De mi is az, hogy pókerarc? Olyan, mint a pókerjátékosoké? A **pókerarc** azt jelenti, hogy az adott személynek az arca semmiféle érzelmet nem tükröz. Úgyhogy a kártyaasztalnál ülők nem látják rajta, hogy jó lapjai vannak-e vagy rosszak. A pókerjátékoséhoz hasonló szenvtelen arcra utaló pókerarc szó az angol *poker-face* vagy *pokerface* tükörszava. Az *as stiff as a poker* kifejezés merev, zárkózott magatartású személyre vonatkozik, magyarul azt mondhatnánk: *mintha nyársat nyelt volna*. A pókerarc főnév megjelenése előtt már voltak megnevezéseink a kifejezéstelen arcra: **pléhpofa**, **fapofa**,

faarc. Szenvtelen, merev, érzéketlen, részvétlen, unott ábrázatra mondják őket. De lássuk, mi a helyzet a pókerarccal!

A pókerarc lehet szándékolt, felvett póz, magatartás (mint a kártyás esetében). Ezt példázzák a következő mondatok: A pókerarc nem kelt szimpátiát állásinterjún, mivel a kiválasztás gyakran érzelmi alapon történik, szeretnénk-e a jelölttel együtt dolgozni. – Ekkor mindketten felvettük a pókerarcot, és próbáltunk nagyon komoly fejet vágni. – Aztán kénytelen leszek pókerarcot vágni, már ha nem akarok bemártani senkit. – Hiába az ízes beszéd, a jó modor vagy netán a pókerarc, a száj mozgása mindent elárul!

Kényszerű állapotról is lehet szó a pókerarc esetében, amelyet az ember nemigen szüntethet meg. Például: A filmrendezők arra panaszkodtak, hogy a színészek gyönyörű, ráncmentes arcából pókerarc lett. – A ránckisimító kozmetikai kezelések némelyike tartós pókerarchoz vezethet, miután injekciókkal ernyesztik el az arcizmokat, hogy kisimuljon a bőr, viszont az illető esetleg megszabadul mimikai kifejező eszközeitől.

Arról is olvashattunk az újságban, hogy mennyire sikeres énekes Anastacia Newkir. A róla szóló értékelés szerint sikerének titka az, hogy fekete, erőteljes, karakteres a hangja, amely «sokszor övön alul találja el az embert». Dalai már kevésbé karakteresek, de kétségkívül jól meg vannak formálva, ízléses a hangszerelésük. «Zömükben könnyen emészthető, rádióbarát háromperces, kellően ismerősnek tűnők és megjegyezhetetlenek» – állapítja meg a cikkíró.

Vajon hogyan lehet **rádióbarát** egy dal vagy egy hanglemez? Nyilván úgy, hogy nem készteti a hallgatót különösebb odafigyelésre, nem veszi igénybe zenei műveltségét, könnyen befogadhatja az illető. A rádióbarát tehát könnyű zenei alkotásra, nem vájt fülűeknek szóló produkcióra utal. Érdekes, hogy terjedőben vannak az olyan -barát utótagú összetételek, amelyek nem személyre vonatkoznak, hanem dologra. A **békebarát** például ma már nemcsak olyen emberrel van kapcsolatban, aki a béke megvalósítására és megőrzésére törekszik, hanem az ilyen politikára is. A **testbarát** olyan ruhadarabra utal, amely nincs káros hatással az emberi testre és kényelmes.

A rádióbarát melléknév abba a szinonimasorba illeszthető, amelybe a fülbemászó, a dallamos, a melodikus, a behízelgő, a kellemes, a szórakoztató, a könnyed tartozik. A kellemesen dallamos, könnyen megtanulható zenére mondják azt, hogy **fülbemászó.** Az olyan zenei alkotás számít **dallamos**nak, amely könnyen megjegyezhető, tetszetős dallamú. Ilyen a kellemes, jó hangzású beszéd vagy nyelv is. A **melodikus** nagyjából ugyanaz, mint a dallamos. A **behízelgő** szó csak másodlagosan vonatkozik fülbemászó zenére, leginkább vonzóan kedves, bizalmat keltő modort jelöl. **Kellemes** az, ami jóleső érzést kelt, többek között zene, vagy dal is lehet ilyen. Elmélyedést nem kívánó, csak szórakoztatni akaró dologra utal a **szórakoztató**. Olyan embernek való ez, aki pihenést, felüdülést jelentő foglalatossággal kelleme-

sen akaraja tölteni idejét. Nyilván a **könnyed**, azaz sima, könnyen folyó beszédstílus és a könnyűzene között fel lehet fedezni némi összefüggést.

Ismert összetett melléknév ellentétpárjaként jött létre a közelmúltban a **helypazarló.** Egy előadásban hangzott el a *helypazarló megoldás* szószerkezet. Szokatlannak találtam benne a helypazarló melléknevet, amely feltehetően a 'férőhelyet nem eléggé kihasználó' jelentést fejezi ki. Ha meggondoljuk a dolgot, tulajdonképpen létre lehet hozni olyan szót, amely a 'férőhelyet jobban kihasználó' értelmű **helykímélő** melléknév ellentettje, antonímája. Ez lehet a helypazarló, vagy a helytékozló, esetleg a helypocsékoló. A közös bennük az, hogy az előtag jelöletlen tárgya a melléknévi igenévi utótagnak.

Egyébként a magyar szókészletben már szép számmal vannak efféle ellentétpárok. Például: az **embergyűlölő** melléknév az embereket általában gyűlölő, megvető személyt jelöl – az **emberszerető** viszont olyan személy, aki szereti embertársait; **szavatartó** az olyan ember, aki meg szokta tartani az ígéretét – a **szószegő** ellenben olyan, aki nem tartja meg ígéretét; nem fakuló textilanyagra, festékre mondják, hogy **színtartó** – a könnyen fakulóra, kifakulóra vonatkozik a **színehagyó**; a törvényt tiszteletben tartó ember jelzője a **törvénytisztelő** – a törvényt megszegő, megsértő (személyé vagy cselekedeté) pedig a **törvényszegő**; ami rémületet kelt, borzasztó, az **vérfagyasztó** – ami viszont heves érzéki izgalmat kelt, az **vérforraló**; a tudományos szóhasználatban él a **vízáteresztő** és a **vízelnyelő**, az előbbi olyan rétegre vonatkozik, amelyen a víz áthatol, az utóbbi viszont olyanra, amely a vizet elnyeli, magába szívja.

Némelyik pár tagjai már főnévvé váltak. Ilyen a régi mezőgazdasági fogalmat jelölő **számadó** (számadásra kötelezett gazdasági alkalmazott, a vasúti szóhasználatban a szertárosok, raktárosok főnöke) és a régi államigazgatási vonatkozású **számvevő** (számadásokat ellenőrző számvevőségi tisztviselő), továbbá a **tűzhányó** v. **tűzokádó** (olyan hegy, amelynek nyílásán magma tör a felszínre) és a **tűznyelő** v. **tűzevő** (égő tárgyakat a torkába tevő mutatványos, aki azt a látszatot kelti, hogy tüzet eszik) stb.

Határozói előtagú összetételek is alkothatnak ellentétpárt. Így a **valamirevaló** egyrészt valamilyen tekintetben megfelelő, alkalmas dologra, másrészt jobbfajta, rendes személyre utal. Egyik ellentétpárja a **semmirevaló,** amely hasznavehetetlen dolgot jelöl; a népnyelv 'haszontalan személy' értelemben él vele, másik ellentétpárja a **semmirekellő** melléknév, amely haszontalan, hitvány, mihaszna személyre vonatkozik.

A manapság létrejövő szóösszetételeket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy bármennyire is sajátos jelentésűek és szerkezetűek, azért többnyire nem társtalanok a magyar nyelvben, számos analógiájuk, megfelelőjük akad a szókészletben. Csupán eleinte hangzanak furcsán, azért, mert még nem szoktuk meg őket. Ha viszont elterjednek a nyelvhasználatban, már nem idegenkednek tőlük a beszélők.

Irodalom

B. Lőrinczy Éva: A szóösszetétel = Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 421–458.
B. Lőrinczy Éva: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. MNy 56., 1960., 63–75.
Balassa József: A szavak összetétele = Tüzetes magyar nyelvtan I., MTA, Budapest, 1895. 350–371.
Bánréti Zoltán: Ellipszis az összetett szavak szerkezetében. Magyar Nyelvőr, 2005. 2., 209–217.
Gósy Mária: A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelő összetett szavak rendszere. MNy 71., 1975. 47–57.
Illés Henrietta: Új szóösszetételek mondattranszformációs megközelítése. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 1., 1999–2000. évi dolgozatok, Miskolc, 2003. 96–103.
Károly Sándor: A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. ÁNyT IV., 1966., 91-104.
Károly Sándor: A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikológiai egységek. ÁNyT VI., 1969., 271–328.
Kiefer Ferenc: A szóösszetétel = Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 519–567.
Kiefer Ferenc: Alaktan. Az összetételek = É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 262–288.
Lengyel Klára: A szóösszetétel = Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 321–336.
Velcsov Mártonné: Alaktan. A szóösszetétel = Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 151–165.

SPECIFIC COMPOUNDS IN HUNGRIAN LANGUAGE USE

Individual grammars (*Tüzetes magyar nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere, Magyar grammatika, Új magyar nyelvtan*) have various approaches to compound words and are more or less detailed in their classification. Each of them, without exception, deals with specific compounds as well, even if they do not call them 'compounds with condensed meaning' (jelentéssűrítő) or 'inorganic' (szervetlen) compounds. The author goes into details concerning several specific compounds that are in use today: *minisztervicselt, garabolyrádió, papírgiliszta, sónedves, fajubileum, zsákfalu, gyalogpiac, pókerarc, rádióbarát, helypazarló*. He even finds words that have analoguos meaning in various strata of the language. These compounds are still a bit unfamiliar to us even though they are not isolated cases since there are numerous elements in the existing Hungarian lexis that are similar to them.

Keywords: compound words, Hungarian language, grammatical classification, analogy, 'compounds with condensed meaning' (jelentéssűrítő)

ETO: 811.511.141 : 81'373.6"16" ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RAJSLI ILONA

EGY 17. SZÁZADI JEZSUITA TUDÓS SZERZŐI ÉS NYELVI ATTITŰDJE

Lippay János Posoni kert *című művéről*

Author's Attitude and Linguistic Attitude of a 17th Century Jesuit Scholar

On the work Posoni kert (The Garden of Posony) *by János Lippay*

Lippay János *Posoni kert* című műve úttörő jellegű botanikai szakkönyvként és 17. századi nyelvemlékként egyaránt fontos nyomtatványunk. A dolgozat a szerző írói magatartását kutatja, azt a benne fellelhető jellegzetes tudós-népi attitűdöt, amelyben még elválaszthatatlanul keverednek a hivatalos és tanult (empirikus) ismeretek a népi tudás tapasztalataival, valamint az ősi hiedelemelemekkel.

Kulcsszavak: nyelvtörténet, botanika, Lippay János, Posoni kert, írói magatartás, népi tudás, hiedelemelemek

I. Bevezetés

Lippay János nevét és munkásságát manapság inkább csak a magyar nyelvű kertészeti szakirodalom tartja számon, hiszen a három könyvből álló hatalmas, úttörő jellegű botanikai mű, a *Posoni kert* mind korai megjelenése[1], mind pedig tudományos igényessége révén kiemelkedik a korabeli nemzetközi szakirodalomban.

Lippay irodalmi hagyatékából a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának támogatásával az 1960-as években hasonmás kiadásban újra megjelent a *Posoni kert.* Ez a mű a kertészettudomány területén elért akkori eredmények bemutatása mellett még számos más jellegű kutatás alapjául is szolgálhat; sok mindent felvillant a korszak művelődéstörténetéből, gazdaságtörténetéből – rendkívül bőséges szöveganyagot nyújt

[1] Az első könyv Nagyszombatban, a második Bécsben jelent meg 1664-ben. A harmadik könyvet halála után, 1667-ben adták ki Bécsben. A második kiadás 1753-ban jelent meg Győrben Streibig János Gergely könyvnyomtató költségén.

a korabeli gyógyászat, s ezzel együtt a népi gyógyászat vizsgálatához, néha szűkszavúan és szkeptikusan bár, de lejegyez jó néhány hiedelmet, babonát a kor emberének mindennapjaiból.

1. A szerzőről

Lippay János pozsonyi születésű (1606) jezsuita szerzetes volt. Iskoláit Bécsben végezte, 1624-től a keleti nyelvek tanulmányozásával foglalkozott, a grazi és a bécsi egyetemen ezek oktatására is felkérték. 1643-ban tért vissza Magyarországra, Győrben a kollégium igazgatója, majd Trencsénben a jezsuita rend házfőnöke lett. Keveset tudunk életének egyes állomásairól. Ungváron is volt egy ideig elöljáró, majd bátyjának, Lippay György érseknek a közbenjárására életének hátralevő részét az érsek udvarában tölthette, így módjában állt a világhírű pozsonyi kertet is tanulmányozva a korabeli kertészeti irodalmat megismernie. Itt írta meg nagyszabású művét az 1660-as évek elején.

A család négy fiúgyermeke közül György esztergomi érsekként szintén nagy szolgálatot tett a magyar botanika ügyének. Természettudományi ismeretei is széles körűek voltak, az általa létrehozott pozsonyi kert viszont európai hírű létesítmény lett. Bél Mátyástól maradt ránk első leírása 1735-ből.

A bátyja udvarában meghúzódó jezsuita szerzetes nemcsak az elméleti (agrártudományok és gazdaságtan), hanem a gyakorlati ismeretek elsajátítására is törekszik. Ahogyan az a *Posoni kert* szövegéből kitetszik, a néhány röpke esztendő alatt megírt könyvben jól tudta ötvözni a kertművelés akkori tudományos vívmányait az „együgyű" parasztemberektől ellesett – sok generáción át kikristályosodott – népi tudással. Így azután műveiben érdekes módon ötvöződik a tudásnak sokféle szintje, hiszen Lippay nyitott, érdeklődő tudós emberként fordul a múlt nagy mestereinek tanításához (pl. Cato műveihez, de idézi az ifjú Pliniust is); ám a szakma korabeli európai művelőinek a véleménye is érdekli; pl. a német Laurenberg műveit (*Horticultura*, 1632.) sokat emlegeti, ugyanakkor a megfelelő kritikával közelít minden elmélethez, szereti azokat saját maga ellenőrizni, a gyakorlatban kipróbálni.

2. A *Posoni kert* mint magyar nyelvi emlék

A mű eredetileg három külön részből állt; a szerző külön-külön részben foglalkozik a zöldségfélék, a virágok és a gyümölcsfélék leírásával. Unokaöccse, ifjabb Lippay György kiváló rajzokat készített a könyvhöz, ezeknek egy része sajnálatos módon elveszett. A fennmaradt rézmetszetek az egy kötetté alakított vaskos mű szerves részei lettek.

A *Posoni kert* második kiadásának mecénása, a győri Streibig Gergely János könyvnyomtató már 1753-ban kiemeli a magyar nyelven írt mű jelentőségét: *„Ugy itéltem, hogy nem utolsó és kis hasznára való dolgot teszek az Hazának, ha ismét ezen drága szép magyarsággal irott munkát, (mellyben*

a kertészeti dolgokrul ékes szollások-is az Magyar-nyelven meg-maradnak) nyomtatásban botsátanám." (Utószó 6.)

A mű nyelvezete híven őrzi kora nyelvhasználatának minden sajátságát. A kertészeti szakkifejezések – különösképpen a növények elnevezései – túlnyomórészt szinonimák formájában definiálódnak, a magyar név mellett a latin, vagy más nyelvű (német, olasz, görög stb.) megnevezés is fel van tüntetve.

Mivel Lippay eredendően oktató-tanító egyéniség, mindent aprólékosan körülír és definiál, a tapasztalataiból is sokat átad; arra törekszik, hogy tudása az olvasó mindennapi munkájában hasznos legyen. Mindezt az ismeretek megfogalmazása, nyelvhasználata is követi, a tartózkodó, leíró-elbeszélői nézőpontot sokszor váltja át lelkes hangú, a beleélés magas fokát mutató egyes szám 2. személyű odafordulásra.

A szövegek lexikai, frazeológiai vizsgálata külön feladatot jelent, hiszen sok esetben a szerző feltehetően szóteremtéssel kísérletezik, de gyakran merít a táji – felföldi – nyelvi elemekből, amit egyrészt a szülőföldön nyert ismeretek, másrészt utazásainak tapasztalatai biztosítanak.

II.

1. Kötődések honi tájakhoz

A szerző számos szöveghelyen pontosítja nyelvhasználatának forrását; pl. *„Én*[2] *csak ennyihányat nevezek közüllök, amint ide Pozsony és Csallóköztáján nevezik őket"* (III/142.); *„Az Egres ... kit a Fel-földön Köszmétének hijnak"* (III/221.); *„Ez a Bokor, nem oly kerti, mint mezei, mert ide mi-felénk a mezőkön, út félen, fő-képpen Csalló-közben, azon-kívül a szőlők lábjában, a hegyeken magától elég terem"*. (III/224.)

Lippay nyelvi identitásbeli meggyőződését számos helyen kifejti már „Az kegyes olvasóhoz" című ajánlásban is, amikor könyvét a magyar kertészeknek szánja: *„kiknek fölötte nagy szükségét látván, a' mi Nemes puszta Magyar-Országúnkba; ítélem, hogy kedveket találom mind azoknak, kik az kerti böcsülletes, és hasznos munkáltatásában gyönyörködnek; s-mind a' Magyar tudatlan kertészeknek, a' kik hivatallyok-szerént foglalatosok efféle kézi munkában"* (b jelzésű oldal).

Gyakran utal egy-egy dologgal kapcsolatban a magyarországi szokásokra; pl. a salátákkal kapcsolatban: *„akár írós vajjal Magyar módra szokták*

---

[2] A szövegolvasás megkönnyítése érdekében a betűhív szöveget fonetikus átírásban közöljük. Így meg tudjuk őrizni a korabeli nyelvhasználat lényeges sajátosságait. A nyelvemlék eredeti kis- és nagybetűhasználatát, interpunkcióját, valamint az egybe- és különírást megőriztük. Mivel a jelen kiadás egybekötve adja a három könyvet, a római számok a kötetek tagolódását (I. = Virágoskert; II. = Veteményeskert; III. Gyümölcsöskert), az arab számok pedig az oldalszámot jelzik.

enni" (II/62.). Néha még a korabeli ember foglalkozásbeli-szociális kötődése is körvonalazódik: <a tyúk-, illetve madártej> *„Sárga-is találtatik, kinek gyökerét parázs hamuban meg-sütvén, eczettel, olajjal, megeszik a' parasztok."* (I/73.)

2. Metanyelvi vonatkozások

A ránk maradt életrajzi adatok szerint a tudós jezsuita szerzetes egyetemi szinten oktatta a keleti nyelveket, amelyek iránt akkoriban különösen nagy volt az érdeklődés. Nem voltak tehát idegenek számára a nyelvek különbözőségéből, a terminológia változatosságából eredő kérdések.

Szövegeinek különösen értékes és sajátos részei azok, amelyek a *nyelvről* szólnak, akár egyazon nyelven belüli megjegyzésként, akár kontrasztív adatként kerülnek elő.

2. 1. Több nyelv összevetésével bemutatott növénynevek

Lippay növénynevezéktana rendkívül tudatosnak mondható. Már az első könyv virágneveinek bevezetésében megjegyzi: *„Csak hogy elsőbben is arrul intem az kegyes olvasót, hogy meg ne ütközzék abban, ha sokaknak Neveket igazán Magyarúl, meg nem találom nevezni."* (I/47.) Mint ismeretes, egyes virágfajok Magyarországon elsőként éppen az érseki kertben bukkannak fel (Indiából, Spanyolhonból, Törökországból, Olaszországból, Németországból; stb.). *„Azért ne csudálkozzék senki, ha igaz Magyar nevét nem tudhattyuk: hanem, más idegen nyelven kell neveznünk."* (Uo.) Pl.: *„Apium Lusitanicum, Zeller. Ezt a' füvet, és gyökeret, úgy köll neveznünk, az mint a' Németek nevezik; mivel nem régen Származott Magyar Országban, s-még ez ideig más nevét nem találták."* (II/70.)

Ennek ellenére a szerző törekszik valamilyen módon magyarul is megnevezni a növényeket, virágokat. Utazásai során a népi elnevezéseket is felkutatja, lejegyzi, majd ezekhez hozzáteszi a környező népeknél használatos nevet is. Pl. *„A Málna, avagy mint a Thótok nevezik, Málina: a fáját néhutt* [néhol] *a Magyarok, szederjin-nek, a Deákok, Rubus Idaeusnak nevezik."* (III/227.)

2. 2. Azonos nyelven belüli megjegyzések

a) A tudatos nyelvhasználó, sőt nyelvalakító tudós érdeklődéssel gyűjti össze és közli a nyelvi, terminológiai érdekességeket is. A névadás népi motivációs rendszere külön foglalkoztatja: a forma, szín, illat stb. alapján kialakított nevek is bekerülnek a *Posoni kert*be. A névadásnak e metaforikus eljárása megfogalmazódik pl. a csicseri borsó leírásánál: *„mint a' Bagolynak a feje, elöl hegyes, hátúl temérdekebb. Azért némellyek Magyarúl, Bagoly borsónak-is híják"*. (II/197.)

b) A magyar nyelvben élő variánsokat is fontosnak tartja megemlíteni; pl.: *„A Birs- avagy Bis-alma (mert mind a két-képpen nevezik)"*. (III/154.) A táji ejtésre mutat rá ez a példa, fontos adat a korabeli tájszavak sorában.

c) Érdekes metanyelvi adaléknak számít az idegen szó elferdítését rögzítő szöveghely, amit Lippay nem mulaszt el megjegyezni; pl. *„Lictariumoknak és Confectumoknak, avagy a' mint az együgyű Magyarok, confrejtnek nevezik"*. (II/205.) Gyakran hiányolja a megfelelő magyar kifejezést: *„Az bulbusokat, avagy gömbölyű gyökereket, avagy hagymákat (akármiképpen nevezzék, mert Magyar tulajdon neve nem találtatik)"*. (I/42.)

d) A korai népetimológia szép példája a jó humorú eszmefuttatás a *káposzta* szó eredetéről: *„Nem versengek itt hejába a Káposztának nevérül, honnan hivatik annak Magyarúl; noha némellyek arra akarják vonni, hogy az első föl-találóját ennek a fűnek, Kápnak hítták: azért attúl volna eredeti, mint-ha Káposzta annyit tenne, mint Káp hozta."* (II/120.) Nyomatékosításul hozzáteszi: *„Sőt a savanyú káposztát, még az eleinktűl maradott névvel Magyar-Ország címerének szoktuk nevezni."* (Uo.)

E néhány kiragadott példából látható, hogy Lippay János nemcsak annyit tesz, hogy anyanyelven írja meg kertészeti művét, hanem odafigyel a nyelvi megformálás részleteire, tudatosan rögzíti a korabeli névváltozatokat, a nép nyelvében előforduló érdekességeket, s az egyes növényekhez fűződő nyelvi kuriózumokat is.

3. Lippay János írói magatartása

A kötelező udvariassági fordulatokon túl a könyv(ek) előtt álló *Ajánló levél* (s a hozzá tartozó *Az kegyes olvasóhoz* című rész) tartalmazza a szerző céljait, írói elképzeléseit. Már itt hangsúlyt kap „szerény szándéka", hogy – egy korabeli kedvelt metaforával élve – a „hamuba írt kertészkönyvecskéje nyomos legyen". Célja, hogy a „kertész tudományt", ahogyan maga nevezte, átadja *„mind a' Magyar tudatlan kertészeknek, a' kik hivatallyok szerént foglalatosok efféle kézi munkában ; kiknek fölötte nagy szükségét látván a mi Nemes puszta Magyar-Országunkba."* (b1.)

Felrója a honi kertészek tudatlanságát: *„ha csak egy vékony tudományú, és együgyű kertészt akarna-is valaki tartani, más idegen Országokból, nagy költségen köll azt hozatni."* (b2.)

Felemlíti a magyarországi körülményeket is, az ország romlását, mégsem érzi eretnek dolognak, hogy ebben a helyzetben a szemet gyönyörködtető és lelket pihentető kertről írjon. Kitér arra is, hogy érhetik vádak azért, hogy szerzetes létére ilyen világi dolgokkal „bajmolódik". Hivatkozik hasonló érdeklődésű rendtársaira, s magára a tényre, hogy ha a „régi pogány fabulákra", de még az „elmefuttatásra serkengető Filozófiának versengésére is"

ennyi fáradság jut, akkor miért lenne vétek az ember hasznát szolgáló konyha és kert dolgait leírni.

Lippay nem elfogult szakmabeli kollégáival szemben. Vannak számára autoritások, de nem tudja jóváhagyni a csak érdekességre, a különlegességre törekvő elméletgyártást, a kritika nélkül elfogadott és a gyakorlatban nem kipróbált tudományos újításokat. Meglehetősen élesen fogalmaz egy helyen: *„De úgy tetszik, hogy ezek-is az autorok, mint a Juhok, csak egy nyomban járnak: és ha eggyik el-indúl, a többi-is utána indúlnak."* (III/95.)

Kétkedéssel reagál a szenzációhajhász elméletekre; a kor elbeszélői eljárásának megfelelően aprólékosan leírja a felmerült különös eljárást, folyamatot, s utána az olvasóra bízza a véleményalkotást. Gyakori szavajárása: *„Hidgye a' ki akarja"* (pl. III/88.), vagy: *„de én azoknak békét hagyok, hogy üdőmet hejába ne tölcsem"*. (II/147.) Néha zárójelbe téve fejezi ki szakmabeli fenntartásait: *„(Mindazon-által, a' kit a' furcsaság furdal; megprobálhattya)"* (III/166.) – amikor szokatlan újítások: például furcsa színű, illatú és különös alakú gyümölcsfélék kialakítását, termesztését írja le.

A tudománytalan, a gyakorlatban ki nem próbált eljárások alkalmazásától határozott hangnemben óvja olvasóját; pl.: *„Hogy a' dió; a' fájárúl le ne húlljon; aztis, miképpen veszthetik a' dió fát ennyihány varázslással akarják némellyek véghez vinni, aki nem ide-való."* (III/207). Két fontos szó van a fenti megnyilatkozásban: a **varázslás**, ami Lippaynál a szó eredeti jelentéséből kibontható 'ördöngösség, kuruzslás' értelemmel rokon; a másik szó viszont a **némelyek** névmás, amely határozatlansága folytán kitűnő eszközként szolgál a bizalmatlanság, a távolságtartás kifejezésére.

Hangjában néha a képzett, tájékozott tudós önérzete is érződik; az új és kísérleti eljárásokkal szemben a szorgalmas odafigyelést, a gyakorlati munka hasznát helyezi előtérbe: *„Egy kivált-képpen-való, titkos observatiot írnak némellyek az öltásban, a' kit talám nem sok ember tud: noha szorgalmatosan kellene reá-figyelmezni."* (III/165.)

A kertészet iránti szakmai alázata még számos helyen kifejezésre jut, néha feddő hangnemben; pl. amikor a szilvafajták sokféleségét ecseteli: *„...mivel az mi nékünk nem igen használ, kivált-képpen, sok féle nevekrűl, hijában-való versengéseket és villongásokat szaporítani; ezért én-is azoknak békét hagyok."* (III/176.) Máskor humorra váltva ír a lusta kertészről: *„mert ha kedvetlen és kénszerítve munkáloszik, gyakrabban Puszta Péter, Csallyán Barlabás, Bojtorján Illyés, és Perje Demeter foglallyák-el a kertet."* (I/5.)

A jóindulatú gondoskodás is kihallatszik soraiból: *„Innen írják azt-is ... de én ezt senkinek nem tanácslanám, mert nem igen láttam hasznát."* (II/130.)

3. 1. Írói attitűd és elbeszélő nézőpont kapcsolata

Lippay mindig maga előtt látja a kertészkedő embert, minden gyarlóságával, hiányosságával együtt. Empátiával szól olvasójához: *„A' kinek dereka*

fáj, és nem hajolhat, tégyen egy zsámolyt maga-alá, s üllyön reá" (III/24.) –, ajánlja a fametszés munkálatainál.

Nagy szeretettel nyúl a kert minden növényéhez; pl. *„nem szenvedik a' gyümölcs fák, hogy igen erőltessék őket, szokott erejeken kívül; ha-nem szabad eget kévánnak"* (III/125.); más helyen leírja, hogy a fákat nemcsak kigyógyítani kell, de *„meg kell őket vidámítani"*. (III/179.)

Elhivatottságának tudata érdekes nyelvi megformálást kap; az író hangneme, elbeszélői nézőpontja ugyanis az adott témához alkalmazkodik, transzformálódik. Amikor a „kertészettudomány" fortélyait, az orvosságkészítés fontos mozzanatait bízza olvasóinak gondjaira – részben öntudatlanul, részben a kor elbeszélői modorához igazodva – átvált egyes szám 2. személyű narrációra: *„A'ki Coriandert akar vetni, legrégiebb magot vessen (...) Ha azt akarod, hogy hamar ki-kellyen..."* (II/92.)

Helyenként igen különös ez a hirtelen váltás, az olvasó iránti bizalom, közelség kifejezője a szövegben. Az elbeszélő aktív jelenléte, szuggesztív ereje mutatkozik meg ekkor, hiszen a 2. személyű megnyilatkozás kiemelkedik a narráció síkjából, s ezáltal betöltheti konatív funkcióját. Helyenként kihallatszik az író saját hangja: *„kik olly nagyok levelnek* [lesznek], *mint az öklöm: kiket Török fog-hagymának-is hínak."* (II/134.)

Lippay rendkívül büszke az általa művelt „kertésztudományra" és elvárásai is magas szintűek; hiszen *„a'ki kényes kertész akar lenni"* – írja több helyen, annak széleskörű tudással kell rendelkeznie. Ilyen jellegű megjegyzése a következő is: *„Az vermeknek ásásában-is, igen finnyásak vóltanak a' Régiek."* (III/121.)

A *Veteményes kert* (2. könyv) befejező részében pár sorban képet kapunk a kor tipikus íróegyéniségéről: szerénység és büszkeség, szakmai alázat és a világlátott, tájékozott tudós megnyilvánulása jól megfér együtt: *„Én is ezekkel vetek véget, az veteményes kertrül-való írásocskámnak: nem kétlem, hogy találkoznak efféle dongó csípő szúnyogok, a'kik ítéletekkel, éles nyelvekkel, mardosni fogják ez én munkácskámat. De a'kinek nem tetszik (eddig illyen sem vólt az Magyar nyelven) csinállyon jobbat, s-nem írégylem a'jámbornak."* (II/244.)

3. 2. Tudományos érdeklődése

A jezsuita páter nem csupán jó oktató, aki minden tudását meg szeretné osztani olvasójával, hanem alapos, érdeklődő egyéniség is, aki nem zárkózik el az „új technológiák" kipróbálása elől, mint amilyen például a különböző színű virágok kikísérletezése.

Ismeri az időjárás befolyását, a talajminőség feltételeit, tekintettel van a csillagok és a hold állására minden munkafolyamatnál, foglalkozik a növények „összeférhetetlenségével", amit a következőképpen fogalmaz meg: *„nagy ellenkezés vagyon közöttök mert ez, amazt el-süti"* (I/46.); vagy: *„A' Tulipák nem szeretik más virágokkal való társaságokat"*. (I/49.)

Részletesen foglakozik a virágmagok ültetés előtti kezelésével. Pl. *„Ha az szekfűnek, Tulipannak etc. magvát borbúl égett borba, az az, spiritu vini áztatod, és meg-szárasztod; ez csudálatos, külömb külömb féle színű szekfüvet hoz. Az Olász kertészek, hogy az száraz, réghi magot tenyészővé tegyék, a' kovászt, kibűl kenyeret sütnek, vízben el-oszlattyák, és azt az vízet le szűrik, s-abban áztattyák a' magot."* (I/86.)

A természet és az ember szoros kapcsolatában különösen sokat foglalkozik a növények hasznosításával; nemcsak az élelmezésben, hanem az élet más területén is: a gyógyászatban, a gazdaságban. A mindennapi élet apró rezzenései is lekötik figyelmét; pl.: az *„Iris Illyrica az az, Horvát Országi Liliumnak"* haszna többek között az, hogy kisgyermekeknél jól alkalmazható nátha, fulladás és mellfájás ellen, ugyanakkor *„Ha meg törik, hintsék a' ruhák közzé, jó szagot ád nékjek, és a' molytul meg-óltalmazza."* (I/59–60.)

4. A néphit nyomai Lippay János szövegeiben

A tudományt a mindennapi gyakorlatban is megélő tudós-szerzetes szoros kapcsolatban él az őt körülvevő (növény)világgal, megfigyeli a vegetáció folytonos újjászületését, az év körforgásának a folyamatát, külön odafigyeléssel írja le a téli álom és a tavaszi zsendülés ellentétét; az ültetés, az oltás, metszés idejét – ahogyan minden egyéb kertészeti tevékenységet is – a holdfázisok megszabta rendhez igazítja, megszabja mindezek pontos reguláját is.

A népi természetismeret és a generációkon át felhalmozódott tudás észlelhető határvonalak nélkül ötvöződik a *Posoni kert* oldalain; a szerző néha saját maga is némileg bizonytalan a leírt dolog empirikus, illetve tudományos hitelének megítélésében.

A könyv(ek) oldalain sokféle, néha már csak nyomokban fellelhető hiedelemtípus, mágikus cselekvés, varázslás tűnik elő. Lippay megfogalmazásából látszik, hogy sok esetben teljesen elfogadott jelenségről, eljárásról ír; szkepticizmusának már említett eszközei nem kerülnek elő. A *Posoni kert*-ben a legtöbb adat a népi gyógyítás területéről való, mindhárom könyvben előfordulnak ilyen tartalmú szövegrészek.

4. 1. Népi tudás – „hivatásos" tudomány

Az akkor kibontakozóban levő kertészettudomány feltehetően sok mindent átemelt a parasztnemzedékek bevált ismereteiből.

a) Az ültetés idejére vonatkozó ismeretek

A növények körüli munkálatokat kísérő népi tudás elsősorban az egyes termények ültetésének előírt időpontjára vonatkozik. A könyvekben számtalan előírás található az ültetés, vetés idejének meghatározásával kapcsolatban. Ezeknél a szerző nagy tapasztalattal fogalmaz: pl. <a salátát> *„öt*

nappal Husvét-előtt vetik reggel hét órakor, holdtöltére, jó zsíros meg-ásott földbe". (II/107.)

A környezetében észlelt ültetési szokásokat is leírja: *„Némellyek azt ítélik, hogy leg-jobb Nagy Pénteken borsót vetni; némellyek pedig erre nem sokat tartanak, csak hogy Nagy hétben vethessék-el."* (II/194.)

Tapasztalatait rendkívüli aprólékossággal rögzíti: *„Ezt a' fövet idején köll vetni a' ganéjos ágyban avagy más jó kövér földben, fársáng farkán, 10. orakor dél-előtt: és bé-födni nyirfának levelével, vagy ágaival, kiket azon a' napon Nap-kelet-előtt vágtunk volna-le; és így, nem árthatna neki a' dér."* (II/71.)

Néha kétségek között hagyja olvasóját, mert szövegében egy általa ismert különös hiedelmet is megemlít: *„Némellyek, hogy gyönge héjú légyen, a' diót minek-előtte el-ültetik, meg-áztattyák valami tiszta gyermek vizelleteiben. De mások, mind-ezeket semminek tartyák; azért a' ki nem hiszi, próbállya meg."* (III/206)

A köztudatban élő hiedelmeket is véleményezi: *„Némellyek azt ítélik, hogy leg-jobb Nagy Pénteken borsót vetni; némellyek pedig erre nem sokat tartanak, csak hogy Nagy hétben vethessék-el."* (II/194)

Az ültetés ideje a növény növekedésére és minőségére is kihatással van. Ilyen a fokhagymához fűződő egyik hiedelem: *„Némellyek azt ítélik, hogy a' fog-hagymának erős szagát el-vehetik az ültetésével: tudnia-illik, ha őtet akkor ültetik-el, és szedik-ki, mikor a' hóld az föld-alatt van, és nem világoskodik."* (II/134)

b) A növény növekedését érintő tudás

„Az éretlen, és fiatal apró dinnyék nem szeretik, ha sokat érintik kézzel őket, avagy valamit alájok tésznek: mert csak tartóztattyák az ő növésekbe." (II/183.) Itt számos olyan hiedelem található, amely részben a tilalmak közé is besorolható, ezért ott vesszük őket számba.

c) A kerti tevékenységekhez fűződő hiedelmek

Figyelemreméltó a szerző gazdag ismerete és kifejezőkészsége a napszakok, a holdtevékenység leíráskor is; pl.: *„Cátó régi gazda ember, azt tartotta; hogy mikor a' hold szomjuhozik, az az száraz, akkor kell almát, körtvélyt, fügét, olaj-fát oltani.* (III/106.)

A naiv népi tudás elemeit is ötvözi a kerti munkálatok leírása közben, amikor a fák férgességéről ír: *„Némellyek, ollyan ítéletben vannak: hogy mikor mosdatlan kézzel, avagy sebessel munkálkodnak a' fa-körül. Sőt, még ollyan kézzel sem kellene irtogatni, a' mellyel kenyeret metszettek: mert ártalmas a fának."* (III/256.)

Jelentősek azok a szöveghelyek is, ahol Lippay túllép a kertészettudomány határain, s fontosnak tartja a későbbi nemzedékek birtokába juttatni mindazon tudását, amit az érseki kert növényei kapcsán felhalmozott; ide-

értve a hiedelemelemeket, a népi mítosz reliktumait is. A mogyoró különös hatóerejéről – igen szkeptikus hozzáállással bár – részletesen beszámol: *„a' mogyoró vesszőnek, egy csudálatos tulajdonságát, és természetét akarják állítani: hogy tudni-illik, az által a' föld gyomrában, aranyat, ezüstöt, és másféle érczet fel-találni, 's azoknak ereit; és ezért, Isten vesszejének nevezik."* (III/215.) Hasonlóképpen szkeptikus az „elmeélesítés" eredményességét illetően is: *„Némellyek azt írják; hogy ha a' dió-fának gyökerével, minden tizenötöd napon egyszer, a' fogait dörgöli ember; igen meg-erőssíti elméjét, és élesíti érzékenségit."* (III/210.)

Művelődéstörténeti érdekkel bír az alábbi hiedelemelemeket is tartalmazó korabeli szakmai fortély a korontári répa használról: *„A' kés, és szablya csinálók, bizonyosnak tartyák, hogy ha ki kést, szablyát, kotszperdet* [koszperd = kardféle], *dákost, vagy mi efféle fegyvert csinál: mikor meg-aczélozza, ha akkor háromszor, vagy négyszer a' répának levében, a' kiben meg-tört földi gelesztának vizét, vagy levét elegyítették, meg-oltya, vagy belémártya, vagy megáztattya; ollyan keménnyé válik, hogy még az leg-keményebb vasat is meg-fogja, és olly könnyen metszi, mint az ólmot. A' retek levéről-is hasonlót írnak. Hidgye a' ki akarja."* (II/157–8.)

d) Az időjárás, a napszakok és a növények kapcsolata

Az embert, s vele együtt a növényeket a természet elválaszthatatlan egységében mutatja be: *„Mikor a' körtvély-, és Mondola-fa el-virágzik, ha Délről homályos, és fölyhös* [felhős] *az ég, bár szinte esső nem esik-is; el-vesztik a' virágjokat, és első gyümölcsöket."* (III/154.)

Közli azt a hiedelmet, miszerint a bab a nappal együtt forog: *„A' babnak csudálatos természeti vagyon; azt írják felőle, hogy a' nappal együtt forog, és annak forgásából, az órát-is nap-estig eszébe-veheti ember, ha szinte nem szolgál-is a' verőfény."* (II/200.)

Az embernek a természettel való ősi együttélését jelzik azok a hiedelemtöredékek, amelyek különös tulajdonságokkal ruházzák fel a növényeket; pl. az uborka fél a mennydörgéstől és a „menykő ütéstől"; *„Hasonló gyűlölsége vagyon a fa olayal-is"* (II/175), sőt még ilyen kézzel sem ajánlatos a közelében forgolódni.

4. 2. Mágikus cselekmények

A fák oltásánál különös módon használja fel a kor embere a vadon élő állatok valamely részét. A számtalan felsorolt példából csupán néhányat sorolunk fel:

– Az oltáshoz készített agyagba (amellyel a fa sebeit fedik be) egy marok őzszőrt tesznek (III/101.).

– A viaszba (amivel oltás után a fa törzsét kezelik), *„egy kevés szarvas faggyat"* kevernek (III/102.).

– Ősi mágikus cselekedet vélhető a következő részletben is: *„Némellek, minek-előtte béeresztik a' tőkébe az ágacskát, **a' szájokon vonnyák-átal, avagy a' szájokba tészik**, azt tartván felőle, hogy az-után ha meg-foganoszik, a' nyulak meg nem rágják."* (III/29.) Ennél a példánál a növényekkel kapcsolatos hiedelmekbe analógiásan bekerül a népi gyógyászat széles körben elfogadott és alkalmazott gyógyító technikáinak némely eleme; a gyógyításkor felhasznált anyagok között ott vannak az emberi váladékok (vizelet, nyál stb.), de a fentebbi példánál az állati eredetű anyagok is ezt a szándékot mutatják.

„Az emberi eredetű váladékok a népi gondolkodás szerint mindig az egész embert jelképezik, vagyis a rész áll az egész helyett." (Magyar Néprajz 1990; 719) A fenti példából tehát az látszik, hogy mágikus erőt tulajdonítottak az emberi nyálnak, ami által az új növény védelmet nyer a kártevőktől.

– Határozott utasításnak tűnik az alábbi: *„Így, ha ki azt akarja, hogy vörös almája légyen, áztassa-meg elsőben az oltani-való ágat csuka vérben!"* (III/75.)

– Más esetben megjegyzést is fűz az ismeretekhez: *„Némellyek azt írják, hogy igen bőven nől az Spárga, ha a' bárányoknak szarvait, körmeit megtörik, vagy darabonként metélik: és úgy temetik-el a' barázdában, s-gyakrabban öntözik. Még némellyek azt vélik, hogy ha egész koss szarvat, ennyihány helyen meg-fúrnak, és úgy ássák-el a' földbe mag-nélkül-is magától, Spárga nőll-ki-belőle. **De ebben keveset bízom.**"* (II/83.)

A hiedelemjelleg mellett nyilvánvalóan a népi tapasztalat is megtestesül abban a javallatban, amikor a bárány, juh és kecske szarvát a szélesebb felével felfelé ásatja el a fiatal fák mellé, a következő megokolással: *„a' szarv zsíros, és jól ganéjoz: egynihány esztendeig-is el-tart."* (III/250.) A *holt eb* fához való elásása is ugyanezt a célt szolgálja. (III/252.)

A lugasok tartósságát az alábbi kipróbált festékanyag biztosítja: *„Az vörös festéket akár miniumbúl, tehén vérrel elegyítse, len mag olajjal töressemeg"*. (I/17.)

Az ón anyaga is felhasználásra került a korabeli kertészetben: *„Hogy az alma fa sok gyümölcsöt hozzon, és könnyen le ne húllyon: csinálj egy övet ónbúl, és kösd azt egy lábnyira a' földön föllyül, a fa-körű, minek előtte virágozni kezd a' fa."* (III/141.)

4. 3. A tilalmak sokrétűsége a szövegekben

A magyar hiedelemrendszerre is jellemző a hiedelmeknek tiltás formájában történő hagyományozódása. Ezek egy része igen régi lehet, ősi eredetű tabuk továbbélésével, illetve a későbbi népi-paraszti hiedelemvilágba való beépülésük révén jelentkeznek.

A növényvilág, a kertészet vonzáskörében főként azok a tabuelőírások fordulnak elő, amelyek az egyes növények érinthetetlenségére vonatkoznak; pontosabban bizonyos személyek számára tiltják a növények körüli munkál-

kodást. Pl. mikor érni kezd a dinnye, kézzel kell leszakítani, s nem késsel, *„mert a' vas ellenzi az érést, és az-után úgy meg nem érhetik."* (II/186.)

Az oltókés körüli szakmabeli megszokás különösen erőteljes lehetett, mert Lippai többször is hangsúlyozza könyveiben; egy helyen pl. *„olly skrupulusok némellyek, hogy azt tartyák, hogy afféle késsel, nem kell kenyeret metszeni, mert ártalmas lészen a' fának."* (III/24.) Más helyen nem kevés önirónával hozzáteszi, hogy a magyar „együgyű" kertész nem sokat ad a szabályra: *„Noha, ezzel sem igen gondol a' szegény Magyar óltó ember; mind egy-aránt olt ő ollyan késsel-is, s-még sem vész-el a fája."* (III/259.)

A tilalmak között egy külön típust képeznek azok, amelyekben bizonyos személyeket tilt el a hagyományozódott hiedelem a növény érintésétől, vagy akár a jelenlététől. Ilyen pl. a *Veteményes kert* egyik részlete: *„Az sáfrány, igen meg-kévánnya az tisztaságot: azért ha lehet, házas emberek, avagy más tisztátalan személyek, ne bajmolódgyanak az sáfrány-körül, se ültetésében, se szedésében; hanem tiszta gyermekek, és leánkák. Zsíros, vagy meg-hájazott saruval se járjanak rajta: hanem inkább mezítláb."* (II/97.)

A tiltás nemcsak egy embercsoportra korlátozódik, hanem emellett még a növény gondozásának körülményeire is. Pl. három éves korig csak körömmel szabad lecsípni a fiatal oltvány ágát, mert *„ártalmas neki a' vas"* (III/107.).

A tilalmakat sugalló hiedelmek egy tekintélyes része a női nemet, főként az asszonyokat érinti. Tabutémák is előkerülnek a páter szövegeiből, részint eufémizmusokkal fedi el szövegeiben a nem eléggé illő dolgokat, de széleskörű tájékozottságáról, nyílt humanista hozzáállásáról tanúskodnak azok a rövidke – néha csak beszúrásszerű, egymondatos – megjegyzései, amelyek a várandós asszonyokra vonatkoznak, illetve a női bajok gyógyítását célozzák. Ezekben a javallatokban elválaszthatatlanul összeforrt az ősidők óta kipróbált népi tudás és a tapasztalat, valamint a hozzájuk tapadt hiedelem. Szép példája ennek az alábbi – nem tiltást tartalmazó – szövegrész: *„Azt írják felőle, hogy ha az szülendő asszony, bazsilikum gyökeret, és fecske tollat tart magánál; fájdalom-nélkül szül."* (II/39.) A népi gyógyászat a bazsalikom levelét, gyökerét valóban sok mindenre felhasználja, de a fecsketoll már nyilvánvalóan a hiedelemvilágba utalható.

A tiltásoknak tipikus és sokszor előforduló esete található a *Veteményes kert* egy leírásában: *„Az melly Asszonyok havi betegségekben vannak, nem köll azoknak a' dinnye-körül forgolódniuk: avagy csak közel-is hozzámenniek, a' ki megmaradna-is, meg-kesereszik, és alkalmatlan az ételre."* (II/187.)

Lippay egy helyen a „varázslás" szót használja, amikor leírja, miként lehet „elveszthetni" a diófát: *„nyisd ki a' gyökerét, és tégy diktamnus gyökeret hozzá: akár babot és ruhát, mely az Asszonyok havi betegségétűl illetett. Mert az bizonyos, hogy efféle asszony embereket, nem kedvelli a' dió-fa, ha körülötte forgolódnak: hamar ki-száradnak tőlök."* (III/207.)

5. Lippay és Szenci Molnár Albert

A *Posoni kert* több szöveghelyén utal a tudós páter Szenczi Molnár Albert szótárára (*Dictionarium Latino-Ungaricum et Ungaro-Latinum*. Nürnberg, 1604.). Ismerte tehát a késő reneszánszkori protestáns művelődés kiemelkedő alakjának műveit, jóllehet minden alkalommal keményen bírálja; pl. *„Anemone, kit balgatagúl, és tudatlanúl, Molnár az ő Dictionariumjában Magyarúl Pipacsnak nevez. Holott tudgya minden paraszt ember-is, micsoda az Pipacs."* (I/65.)

Utal Szenczi Molnár fordítási nehézségeire is: *„Ranunculus, kit Magyarúl más nevét nem találván Molnar, abba hadgya, Deák szó, annyit tészen, mint Békácska, az gyökerétűl hivattatik annak, az kik sokan egy főbül egy csuportban* [csoportban] *föggenek alá, kik gömbölyüek, kik hosszúcskák, mint az retkecskék."* (I/71.)

Lippay jó érzékkel megtartja az újonnan megismert növények idegen, de már így bejáródott nevét, illetve azok nevét, amelyeknek még nem alakult ki egységes magyar elnevezésük: *„Sőt ha Magyar néven akarnám némellyeket nevezni, reá sem értenék arra, a' kit én akarok nevezni. Ugy-mint, ha én Archicsókát [ejtsd: arkicsóka v. arcsicsóka] Magyarúl igyekezném nevezni, (kinek neve Cinara, vagy Cardus) azt Molnár az ő Dictonariumjában, Bogács-kórónak nevezi. Ki értené ezen az Archicsókát? hanem inkább ollyan bogács-kórót, melly mi-nálunk-is az mezőben elég terem."* (II/37.)

Lippay megjegyzései helyénvalónak tűnnek (a *pasztinák*ot valóban nem tanácsos sárgarépának nevezni – II/152.); de feltételezhetjük, hogy az indulatok hátterében a szakmai okok mellett szerepet játszanak a felekezeti szembenállás indítékai is, hiszen közismert volt a szerző érsek fivérének protestánsellenes magatartása.

III. Összegzés

A természetet felfedező, értékelő és szerető reneszánsz ember megteremti a középkor vár- és kolostorkertje mellé a 16–17. század jellemző kerttípusát: a virágtáblás kertet. A díszkert és a haszonkert keveréke ez, az előbbit a virágok, az utóbbit a gyümölcsfélék képviselték, de ezek is a díszítést szolgálták. Az első tudományos igényű botanikai könyv kiadásával Lippaynak kettős célja volt: egyrészt kertészeti ismereteket akart terjeszteni, másrészt bátyjának, Lippay György esztergomi érseknek a külföldön is híressé lett pozsonyi kertjét kívánta megismertetni. S mindezt úgy, hogy az elméletet a gyakorlattal egyezteti. Műve szakmailag, irodalmilag és nyelvileg is kiváló alkotás: két évszázadon át a magyar kertészek „bibliája" volt.

Felhasznált irodalom

Hoppál Mihály: *Hiedelem és hagyomány*. L'Harmattan, Budapest, 2006.
Magyar Néprajz: *Folklór 3*. (Főszerkesztő.: Dömötör Tekla) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
Kabán Annamária, *A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig*. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1993.
Oláh Andor: *„Fűbe-fába az orvosság!"* (Békés megyei népi orvoslás). I. kötet, Békés megyei Tanács kiadása, 1982.
Verebélyi Kincső: *Minden napok, jeles napok*. Timp Kiadó, Budapest, 2005.

AUTHOR'S ATTITUDE AND LINGUISTIC ATTITUDE OF A 17TH CENTURY JESUIT SCHOLAR

On the work Posoni kert (The Garden of Posony) *by János Lippay*

The book *Posoni kert* (*The Garden of Posony*) by János Lippay is of exceptional importance both as a specialist botanical book of pioneering character and as a 17th century linguistic record. The paper is interested in the writer's attitude of the author: his characteristic both scholarly and folk attitude, in which the official and learned (empirical) knowledge mixes inseparably with the knowledge based both on folk experience and ancient beliefs.

Keywords: language history, botany, János Lippay, Posoni kert, writer's attitude, folk knowledge, beliefs

ETO: 811.163.41 : 81'367 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

AZ AKTUÁLIS MONDATTAGOLÁS VIZSGÁLATA A SZERB NYELVÉSZETBEN*

Studies into the Actual Division of the Sentence in Serbian Linguistics

Miután a Prágai Nyelvészkör (František Daneš, Jan Firbas, Eva Hajičová, Petr Sgall stb.) nagyjából a XX. század ötvenes-hatvanas éveitől kezdve tanáruk, Vilém Mathesius funkcionális szintaxisa nyomán egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a mondat kommunikatív tagolásának tanulmányozására, a magyar nyelvészetben is hamarosa megkezdődött a mondatsruktúra hasonló alapokon történő vizsgálata, ami a nyolcvanas-kilencvenes években a strukturális magyar mondattant tanulmányozó nyelvészek (É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Szabolcsi Anna, Bánréti Tibor stb.) körében integrálódott és teljesedett ki. A cikk azt vizsgálja, hogy a szerb nyelvészetben milyen mértékben és értelemben van jelen a mondatstruktúra ilyen jellegű, informatív (kommunikatív) szempontú vizsgálata és leírása, s nagy vonalakban megkísérli áttekinteni Milka Ivić, Ljubomir Popović és Branko Tošović szerb nyelvészek főbb nézeteit az adott témáról.

Kulcsszavak: aktuális tagolás, funkcionális mondatperspektíva, kommunikatív mondatperspektíva, perspektivizáció, kommunikatív dinamizmus, szórend, topik, téma, comment, réma, predikátum, fókusz

1. Bevezetés

Az *aktuális tagolás* fogalma nem új keletű dolog. Előzményei már a XIX. század nyelvészeinek munkáiban is felfedezhetők[1], XX. századi elterjedését

* *A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.*

[1] A nemzetközi szakirodalomban általában Georg von der Gabelentz (**Ideen zu einen vergleichenden Syntax** – Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft VI, 1869. 376–384.; **Weiteres zur vergleichende Syntax** – Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft VIII, 1875. 300–338.) nevéhez kötik a nem alany–állítmány pólusú mondatszerkezet részletes kidolgozását és bevezetését a mondattanba. Műveiben ugyanis *pszichológiai alany*ról és *állítmány*ról értekezett, ezek közül pedig az előbbi azt fejezi ki, *amire* gondolunk, az utóbbi viszont azt, *amit* róla gondolunk. Gabelentz mondatfelfogása tehát már némiképp tartalmazta a kommunikatív, illetve aktuális tagolás szempontját. Őt megelőzően már ugyan Henri Weil (**De l'ordre des mot dans les langues anciennes comparées aux langues modernes**, 1844)

azonban a prágai nyelvészeti iskola képviselőivel (többek között František Daneš, Jan Firbas, Eva Hajičová, Petr Sgall stb.) hozhatjuk összefüggésbe. Ők fejlesztették ugyanis tovább – nagyjából a XX. század ötvenes-hatvanas éveitől kezdve – a tanáruk, Vilém Mathesius[2] által megalapozott vizsgálatokat a szövegben érvényesülő, a szöveg logikájának megfelelő bipoláris mondattagolásról, ahol a szavak rendje a mondatban a közlemény kommunikatív értékének függvényében alakul ki.

Az aktuális tagolás lényege tehát a nyelvi elemek hírértékük szerinti elrendezése a mondat-, illetve *kommunikatív egység*en belül. A címzett részéről már valamilyen szempontból ismert (vagy más szempontból adott) információt hordozó közléselemek alacsonyabb hírértékkel bírnak, mint azok, amelyek valami újat vagy váratlant közölnek. Így leginkább a kommunikatív egység első szakaszában helyezkednek el azok az összetevők, melyek ala-

---

is ráérzett a mondat ilyen szempontú tagolására, de mindenképpen a sokak által egyik legnagyobb magyar polihisztornak tartott Brassai Sámuel (**A magyar mondat**. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye. 1860, 1863–1865; 1: 279–399; 3: 3–128; 173–409.) volt az, aki Gabelentzet megelőzve, majd bírálva, s más nyelveket is szemügyre véve, szinte természettudományi rendszerességgel dolgozta ki a magyar nyelv szintaxisát, megalapozva ezáltal egyrészt a nyelvek mondatszempontú tipologizálását, másrészt a mai magyar strukturális mondattan létrejöttét is. Brassai szakított az *alany–mondomány* (állítmány) pólusú mondatvizsgálattal, ehelyett a mondat sarkalatos pontjának az igét tekintette, mely a mondat összes többi részét kormányozza, s mely „maga magában is képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek el urok nélkül." Emellett viszont felismerte az *ismert–új* pólusú mondatszerkezetet is, melyen belül a mondat hangsúlytalan, bevezető részét *inchoativum*nak, hangsúlyos, fő részét viszont *zöm*nek nevezte, mondván, hogy „az inchoativum typicus jellemzője az ismeretesség, a fő részé vagy zömé az ismeretlenség." De arra is rámutatott, hogy a magasabb hírértékkel rendelkező zöm minden mondatban jelen van, míg az alacsonyabb hírértékű inchoativum nem okvetlenül. Emellett pedig a mondat főhangsúlyos részét (a *fókusz*t) is felismerte, s ezt *jelző*nek nevezte el.
(É. Kiss Katalin: **Brassai Sámuel [1800–1897] mondatelmélete**. URL: http://www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/4_neves_tudosok_munkassagarol/Brassai/EKiss_Brassai_mondatelmelet.pdf)
Ezt követően a fent említett nyelvészeken kívül mások is vizsgálták az aktuális tagolás kérdéskörét: például Ph. Wegener (1885), Hermann Paul (1909), Wilhelm Wundt (1912), Hermann Ammann (1920) stb. Közülük Hermann Paul Gabelentz nyomán maga is a pszichológiai alanyt és állítmányt szemlélte, s e két rész elkülönítésében már szórendi és hangsúlybeli szempontokat is számításba vett, de terminológiai tekintetben újat nem alkotott. Hermann Ammann nevéhez fűződik ezzel szemben az a terminológiai újítás, mely az aktuális mondattagolás tárgyalásában mindmáig jelen van. Ez pedig a mondat alacsony hírértékkel rendelkező szakaszának *téma*ként, hangsúlyos szakaszának viszont *réma*ként való megjelölése. E két terminust vette át ezután a húszas évek folyamán Vilém Mathesius, a Prágai Nyelvészkör atyja is, amikor kommunikációs alapú mondattanát dolgozta ki. (L.: Pásztor K. M.: **Az aktuális tagolás vizsgálatának terminológiai kérdései.** Hungarológiai Közlemények, 2007. 4.., 50–56.)

[2] Az *mondatperspektíva* és *aktuális tagolás* terminusok megalkotása is tulajdonképpen az ő nevéhez fűződik. (V. Mathesius: **Zur Satzpersperspektive im modernen English.** Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literatur LXXXIV, 1929, Bd. 155, 202–210; **O tak zvaném aktuálním členění věty**, Slovo a slovenost 5., 1939. 171.)

csonyabb hírértékkel (kommunikatív dinamizmussal) rendelkeznek (= téma, topik), míg a másodikba a magasabb hírértéket hordozó elemek kerülnek (= réma, propozitum, comment, predikátum).

A magyar nyelvészetben – részben a Prágai Nyelvészkör kutatásainak hatására, részben Brassai Sámuel mondattanának újrafelfedezésével, részben pedig a generatív grammatika térhódításának köszönhetően – igen hamar, már a hatvanas években megkezdődött a mondat aktuális tagolásának vizsgálata. Ilyen szempontból pedig mindenképpen Elekfi László, Szépe György és Dezső László nevét kell megemlítenünk.[3]

A magyar mondatszerkezet generatív modelljének leírása viszont, melyet a későbbi strukturális magyar mondattan[4] alapkövének tekinthetünk, É. Kiss Katalin nevéhez kötődik, és a XX. század nyolcvanas éveinek elején jött létre[5], majd a kilencvenes évek folyamán az addigi időszakra jellemző elméleti és terminológiai sokszínűséget egy jelentős mértékű egységesülés váltotta fel. Ez a strukturális magyar mondattant kutató nyelvészek körében (É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Szabolcsi Anna, Bánréti Tibor stb.[6]) történt[7], s ettől kezdve a mondatszerkezet kommunikatív szemléletének egy nagyjából letisztult modelljéről beszélhetünk a magyar nyelvészetben.

2. A szerb nyelvészet és a kommunikatív mondatszemlélet

A szűkebb értelemben vett szerb nyelvészetben az aktuális tagolás témakörével nem sokan foglalkoztak.

A hetvenes évek folyamán ugyan az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán több tanulmány is született ebben a témakörben, melyek közül a Hungarológiai Intézet, majd A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete kiadványaiban magyar és szerb nyelven megjelent kötetek és

---

[3] Elekfi László: **Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban**. NyK., 1964. 66., 331–370.; Dezső László – Szépe György: **Adalékok a topic–comment problémához**. NyK., 1967. 69., 365–388.; Elekfi László: **Petőfi költeményeinek versmondattani felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)**. 1975. – (**Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése**. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986)

[4] Kiefer Ferenc, szerk.: **Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan.** Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.

[5] É. Kiss Katalin: **A magyar mondatszerkezet generatív leírása**. Nyelvtudományi Értekezések, 116., Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 14.

[6] Kiefer Ferenc, szerk.: **Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan.** Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.

[7] A **Strukturális magyar nyelvtan**ban É. Kiss Katalin által kidolgozott mondatszerkezeti modell később még letisztultabb formában az **Új magyar nyelvtan** mondattani fejezetében látott napvilágot. (É. Kiss – Kiefer – Siptár: **Új magyar nyelvtan.** Osiris Kiadó, Bp., 1998. 17–184.)

tanulmányok említendők meg[8], ezek a tanulmányok azonban inkább kontrasztív vagy egyéb összehasonlító nyelvészeti megközelítésben láttatják az adott problémakört, s nem a szűkebb szerb nyelvészeti kutatások részét képezik. De ugyanez vonatkozik Pavica Mrazović német–szerb vonatkozású nyelvészeti tanulmányára is ebben a témakörben[9], melynek kapcsán Molnár Csikós László egyik tanulmányában[10] megállapítja, hogy „P. Mrazović nem kontrasztív, hanem konfrontatív szórendi vizsgálatot folytatott, a szerbhorvát szórend részletes leírásának hiányában kénytelen volt a német nyelvből kiindulni."[11]

A szerb szórenddel azóta sem foglalkoztak túl sokan, az aktuális tagolás szempontjából pedig még kevesebben közelítették meg a problémát.[12]

A szerb nyelvészet ritka képviselői közül, akik az aktuális tagolás kérdéskörével foglalkoztak, Milka Ivić, Ljubomir Popović, és Branko Tošović nevét kell megemlítenünk.

2.1. Milka Ivić, a funkcionális mondatperspektíva „felfedezője" és tolmácsolója

Milka Ivić még 1976-ban írt tanulmányt az aktuális tagolásról[13], ez azonban elsősorban informatív jellegű, és általános nyelvészeti szempontból közelíti meg a problémakört, nem pedig konkrétan a szerb nyelv szemszögéből. Mindmáig azonban értékes információkkal és bibliográfiai utalásokkal szolgál azok számára, akik a témakört kutatják, felvázolja és értékeli

---

[8] L. többek között: Dezső László: **Tipológiai vizsgálatok**. Újvidék, Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan 1., Hungarológiai Intézet. A Hungarológiai Intézet nyelvészeti füzetei 1., 1971; Dezső László – Mikes Melánia – Vuković, Gordana: **A főnévi csoport alapkérdései.** Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan 2., Hungarológiai Intézet. A Hungarológiai Intézet nyelvészeti füzetei 2., 1972.; Mikes Melánia – Dezső László – Matijevics Lajos: **A jelzős főnévi csoport.** Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan 3., Hungarológiai Intézet. A Hungarológiai Intézet nyelvészeti füzetei 3., 1973.; Molnár Csikós László: **A magyar és a szerbhorvát szórend egybevető vizsgálatának lehetőségei.** Hungarológiai Közlemények, 1976. 26–27.; Mikes Melánia – Keck Balázs – Babić, Sava: **Szórendi kérdések.** Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan 6., A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1982.

[9] Mrazović, Pavica: **Poremećaji u redu reči pri učenju nemačkog jezika od strane predstavnika srpskohrvatskog jezika.** Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XVI/1., 1973., XVII/1., 1974.

[10] Molnár Csikós László: **A magyar és a szerhorvát szórend egybevető vizsgálatának lehetőségei.** Hungarológiai Közlemények, 1976. 26–27., 19–27.

[11] Molnár Csikós László, i. m., 19.

[12] Újabban az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Szerb Tanszékének Filológia szakán a 2009-ben akkreditált bolognai tanrend szerint az alapstúdium VIII. szemeszterében Vera Vasić választható tárgyként ajánlotta fel a perspektivizáció szemantikai és szintaktikai kérdéseinek oktatását (Semantičko-sintaksni principi perspektivizacije), tehát elképzelhető, hogy a jövőben szisztematikusabb érdeklődés mutatkozik majd a téma iránt.

[13] Ivić, Milka: **Problem perspektivizacije u sintaksi.** Južnoslovenski filolog, 1976. XXXII., 29–46.

ugyanis az addigi irányzatok jelentős nézeteit, Henri Weilig visszamenően[14], részletesebben elidőzve Mathesius és követői mellett, és külön kitérve a probléma meglátására az angolszász nyelvészek körében.[15] Megjegyzi ezen kívül, hogy a generatív grammatikusok mind a hatvanas évek második feléig nem érdeklődtek a szórend és hasonló jelenségek iránt, mivel Chomsky kezdeti meglátása szerint azok kívül esnek a generatív megközelítés körén. Chomsky szerint ugyanis a szórend a beszédhelyzet függvénye is, ezért nem a *kompetencia*, hanem a *performancia* szférájához tartozik, melyet viszont a generatív grammatika nem tanulmányoz, mert a megfelelő transzformációs szabályok hiányában nem formalizálható. M. Ivić azonban megállapítja azt is, hogy az ***Aspects***[16] megjelenése fordulópontot jelentett e tekintetben, mivel ebben a tanulmányában Chomsky kitér a funkcionális mondatperspektíva kérdéskörére is, megállapítván egyrészt, hogy az említett jelenségkör nagyobbrészt ugyan a *felszíni szerkezet* szintjén lokalizálódik, másrészt azonban azt is megjegyzi, hogy az azért mindamellett meghatározott szemantikai jelentőséggel is rendelkezik. Az ebből levont következtetésével viszont, miszerint a felszíni szerkezet szemmel láthatólag szerepet játszik a mondat defintív szemantikai megformálásában – mint M. Ivić megállapítja –, Chomsky valójában megcáfolta a generatív elmélet addigi alapjaiba beépített tételét, miszerint a releváns szemantikai információk kizárólag a nyelv *mélyszerkezetének* szintjén formálódnak meg. Ez viszont M. Ivić szerint hosszú távon kihatott az egész generatív nyelvelmélet fejlődésére, végső soron pedig annak hasadását eredményezte *standard* (később: *újragondolt* v. *revideált standard*) *generatív nyelvelméletre*, melyet több-kevesebb újítás mellett maga Chomsky is tovább folytatott, és a *generatív szemantika elméletére*, melyet tanítványai dolgoztak ki és mélyítettek el.[17]

M. Ivić továbbá rámutat arra, hogy igen hosszú ideig a nem generatív nyelvészek zöme sem tudatosította kellőképpen a funkcionális mondatperspektíva szemantikai jelentőségét, aminek valószínű okát – Paul Levin dán nyelvésszel egyetértve – abban látja, hogy a relatív magas fokú szórendi szabadsággal rendelkező nyelvekben a szórendi variánsok nem mindig jutnak kellő fokú szignalizációs szerephez a jelentések megkülönböztetése terén.[18] Így kezdetben a nyelvészek nem látják világosan a mondatstruktúra és a

---

[14] Milka Ivić tanulmányában Gabelentzet és Brassait nem említi.

[15] M. A. K. Halliday: **Notes on Transitivity and Theme in English**. Part 1., 2., Journal of Linguistics 3., 1967., 37–81. és 199–244.; **The place of „functional sentence perspective" in the system of linguistic description**. Papers on Functional Sentence Perspective, 43–53.

[16] Noam Chomsky: **Aspects of the Theory of Syntax**. the M. I. T. Press, Cambridge Mass., 1965.

[17] M. Ivić, 1976; 34., valamint M. Ivić: **Pravci u lingvistici** (III., bőv. k.). Ljubljana, 1975, §§ 467–472.

[18] Paul Levin: **The Relation of Order**. Acta Linguistica Hofniensia, Vol. XIII, 161., Copenhagen, 1970. 120. (M. Ivić, 1976. 34.)

jelentés megszerveződésének összefüggéseit. Maga Mathesius is a funkcionális mondatperspektíva feltárásában elsősorban a stilisztikai stúdiumok fejlődési lehetőségét látta, mások ezt a kérdéskört grammatikán kívülinek tartották, mígnem Daneš rá nem mutatott a mondat szintaktikai strukturáltsága és szemantikai szerveződése közötti kapcsolatra[19], amit követően egyre többen vallják, hogy két azonos kognitív jelentéssel bíró, de szintaktikailag máshogyan strukturált mondat szemantikai szempontból is különbözhet egymástól, amire különösen a fordítás alkalmával kell odafigyelni[20], majd a jelentés fogalmának egyre differenciáltabb interpretációjával a mondat téma-réma tagolásának (funkcionális perspektívájának) meghatározását a mondatalkotási folyamat primáris szakaszában kezdik látni és láttatni. Ilyen szempontból Milka Ivić szerint a téma-réma dichotómiájának jelentőségéről való gondolkodás terén legtovább a lengyel származású Irena Bellert jutott, aki rámutatott arra, hogy a mobilis szórend, illetve a megfelelő mondatintonáció nem csupán a felszíni mondatstruktúrák, hanem a mélyszerkezeti logikai propozíciók megkülönbözetésére is alkalmas, s ennek megfelelően az így feltárt viszonyok formalizálására is adott javaslatot.[21]

Milka Ivić szerint továbbá a Prágai Nyelvészkör tagjai azt is észrevették, hogy a nem szabad (hanem kötött) szórendű nyelvek (amilyen például az angol is) gyakran a cselekvő mondatszerkezet szenvedővé alakításával érik el a tárgy tematikus pozícióba helyezését úgy, ahogyan a cseh nyelvet beszélők a szintaktikai komponensek neutrális rendjének megváltoztatásával teszik ugyanezt. Ezt követően, kiváltképpen a hatvanas évek során, egyre többen foglalkoztak a mondat aktív és passzív szerkezetének viszonyával angolszász nyelvterületen is[22], megállapítván többek között, hogy az aktív, illetve passzív szerkezet kiválasztása az informatív szerkezet súlypotjának meghatározásától függ. Ha ugyanis a hangsúly a cselekvés tárgyára helyeződik, aktív (cselekvő) szerkezetről, ha viszont a cselekvő személyre, ak-

---

[19] František Daneš: **Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence**. Lingua I., 1968. 55–68.; F. Daneš, Z. Hlavsa, J. Kořenský: **Postavení slovesa v struktuře české věty**. Československé přednašky pro VII. mezínárodní sjezd slavistú. Warszawa, 1973. 138. (M. Ivić, 1976. 35.)

[20] Petr Sgall: **L'ordre des mots et la sémantique**. Studies in Syntax and Semantics, ed. F. Kiefer, Dordrecht, 1969. 235. (M. Ivić, 1976. 35.)

[21] Irena Bellert: **The semantic interpretation of subject-predicat relations**. Progress in Linguistics (Janua Linguarum, Series Maior 43). Manfred Bierwisch – Karl Erich Heidolph, The Hague-Paris 1970. 9–20. (M. Ivić, 1976. 36.)

[22] M Ivić szerint az Egyesült Államokban elsősorban az antropológiai nyelvészek és a pszicholingvisztika kutatói tanulmányozták eleinte a problémát. Így pl. a Journal of Verbal Learning and Behavior folyóirat 7. számában, 1968-ban olvasható: Elisabeth Ann Turner and Ragnar Rommetveit:**Focus of Attention in Recall of Active and Passive Sentences** (543–548), valamint Percy H. Tannenbaum and Frederick Williams: **Generation of Active and Passive Sentences as a Function of Subject or Object Focus** (246–250.) (M. Ivić, 1976. 37.)

kor passzív (szenvedő) szerkezetről beszélhetünk. A cselekvő és szenvedő szerkezet viszonyát (és szerepét a téma-réma tagolásban) ezután különféle aspektusokból ítélték meg és osztályozták. M. Ivić ezek közül a jellemzőbb nézeteket említi. Egyesek szerint ilyen szempontból a kétféle szerkezet tartalma kognitív szempontból azonos[23], mások már regisztrálják a köztük fennálló grammatikai különbségeket[24], míg vanak olyanok is, akik a kettő között fennálló szemantikai különbség relevanciáját hangsúlyozzák.[25]

Milka Ivić beszél továbbá a „lexikalizált aktív/passzív viszony" koncepciójáról, melyet a hatvanas évek közepén vezettek be a nyelvészetbe[26], majd pedig hosszasan taglalja az ún. *konverzív* szintaktikai egységek[27] kérdéskörét és általában a *konverzió* problémáját – mely fogalmat Apreszján[28] sze-

---

[23] Pl. Jerrold J. Katz and Paul M. Postal: **An Integrated Theory of Linguistic Descriptions**. Research Monograph 26, MIT Press, 1964, Cambridge Mass. 112. (M. Ivić, 1976. 37.)

[24] Henry W. Kirkwood pl. megállapítja, hogy a topic-comment kritérium dönthet az aktív vagy passzív szerkezet kiválasztásában: „The topic-comment criteria may, however, decide the choice between two alternative costructions, e. g. between the active and the passive in Engish..." (H. W. Kirkwood: **Aspects of word order and its communicative function in English and German**. Journal of Linguistics, Vol. 5, No. 1, 1969. 89.) Wallace L. Chafe viszont az *Oculists eye blondes/Blondes are eyed by oculists* angol szerkezetcket tárgyalásához azt a megjegyzést fűzi, hogy a régi és az új információ megoszlása a kettőben szignifikánsan különbözik: „The distribution of new and old information in the two sentences is significantly different." W. L. Chafe: **Directionality and paraphrase**. Language Vol. 47, No. 1, 1971. 11.) (M. Ivić, 1976. 37.)

[25] Ilyen szempontból M. Ivić Hallidayt említi jegyzeteiben, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy az aktív konstrukció kiválasztása az események „operatív oldalát" részesíti előnyben, míg a passzívé a „receptívet". Az események receptív oldalról történő megvilágítása pedig lehetővé teszi, hogy a cselekvő személy figyelmen kívül maradjon, azaz ne legyen megemlítve (L.: A. K. Halliday: **Notes on transitivity and theme in English**. Journal of Linguistics 1967–1968. 3., 37–81., 199–244; 4., 179–215.; 183.) Fillmore viszont – mint mondja – rámutat, hogy az aktív szerkezet révén a cselekvő személyről állítunk valamit, míg a passzívval az objektumról. (Charles J. Fillmore. **Subjects, speakers and roles**. Semantics of Natural Language, ed. by Donald Davidson and Gilbert Harman, Dordrecht, 1972. 2.) (M. Ivić, 1976. 37.)

[26] M. Ivić a holland származású J. F. Staal nevéhez köti a jelenség felismerését. (J. F. Staal: **Some Semantic Relations between Sentoids**. Foundation of Language Vol. 3, No. 1, 1967. 66–88.) (M. Ivić, 1976. 37.) Ez a szemlélet pedig lényegében az egymás parafrázisaként alkalmazható mondatokban állítmányi funkciót betöltő lexikai egységek közötti különbségeket vizsgálja, ahol a parafrázisok viszonya leginkább arra a viszonyra emlékeztet, amilyenben a cselekvő mondatok állnak szenvedő párjukkal, mint pl. a következő mondatpár esetében: *Ezek az adatok az említett könyvben találhatók.* → *Az említett könyv tartalmazza ezeket az adatokat.* (*„Ti podaci se nalaze u pomenutoj knjizi → Pomenuta knjiga sadrži te podatke"* – M. Ivić, 1976. 37.)

[27] Egymással felcserélhető szintaktikai egységek, mint pl. az előző lábjegyzetben tárgyalt típus, vagy az ún. *antonim középfok* példái (pl. Péter *magasabb* Pistánál → Pista *alacsonyabb* Péternél), illetve a cselekvő/szenvedő elven párt alkotó egységek stb. (vö. M. Ivić, 1976. 38.)

[28] Ю. Д. Апресян: **Экспериментальное исследование семантики русского глагола**. Москва, 1967. 63. (M. Ivić, 1976. 38.)

rint a matematikából vett át a nyelvészet –, s mely a hatvanas évek végén a generatív grammatikusok körében is nagy érdeklődést váltott ki, különösen miután J. J. Katz[29] rámutatott, hogy a parafrázisok közötti választás nem mindig oldható meg egyértelműen a generatív grammatika létező kritériumainak keretén belül.[30] Felmerül tehát a *motiváció* kérdése, mely túlmutat a nyelvészet határain, a lélektan felé.

S éppen ez az a pont, ahol Milka Ivić tanulmányának jelentőségét is megragadhatjuk. Ugyanis már 1976-ban rámutatott arra, hogy vannak olyan esetek, amikor nem a diskurzív körülmények, hanem nyelven kívüli tényzők döntenek nyelvi megnyilatkozásainkról, s megállapította, hogy a jövőben a szintaxis elméletének több vonalon is sokkal nagyobb mértékben támaszkodnia kell a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika eredményeire. S így a perspektivizáció kérdéskörét is sokkal tágabb keretek közé próbálta helyezni.[31] Mint megállapította, akkoriban csak az egyszerű mondat összetevőinek (szó)rendjére vonatkozó (részlet)kérdéseket vizsgálták a perspektivizáció fényében (illetve azokat az eszközöket, melyek a kötött szórendű nyelvekben azonos/hasonló funkciót töltenek be), ezért felhívta a figyelmet arra, hogy a perspektivizációnak ugyanazon elve mutatkozik meg egyrészt a(z egyszerű) mondat megszerkesztésének során az egyes nominális formák kiválasztásakor[32], másrészt az egyes összetett mondatfajták megalkotásakor is.[33]

Milka Ivić tehát igen korán felismerte az újfajta, informatív perspektívába helyezett szintaxis szemléletének távlati lehetőségeit, ő maga azonban a továbbiakban nem foglalkozott részletesebben a problémával, s a hetvenes évek óta – mint a bevezetőben is említettük – a szerb nyelvészetben csak

---

[29] Jerrold J. Katz: **Recent Issues in Semantic Theory**. Foundation os Language Vol. 3, No. 2. 1967, 124–194. (M. Ivić, 1976. 39.)

[30] M. Ivić az *elad/megvesz* predikátum konverzivitását hozza fel példaként, melyek Katz szerint egyazon logikai propozíció parafrázisaként viselkedhetnek, s lényegében szemantikai szempontból mindegy, hogy azt mondjuk: *x elad y-nak vmit*, vagy: *y megvesz x-től vmit*. A generatív grammatika elvei szerint azonban csak az egyik szerkezet tekinthető alapstruktúrának, a másikat derivátumnak kell tekintenünk. Jelen példa esetében viszont lehetetlen eldönteni, melyik az alapstruktúra, és melyik a derivátum. (vö. M. Ivić, 1976. 40.)

[31] Ma egyre inkább a pragmatika körében látják és láttatják a perspektivizáció problémáját.

[32] Pl. a genitivusi vagy dativusi alak kiválasztása révén, ami a magyar mondat perspektívájában is konverzív párt alkot: *A fiú a húgának a szemébe nézett → A fiú a szemébe nézett a húgának*., ahol a két alak a *húgának* összetevő informatív súlyában különbözik. Az első (genitivusi) alak birtokosként emeli ki a vizsgált főnevet, a második (dativusi) viszont részeshatározói funkcióban (a mondat neutrális szakaszában) kevésbé hangsúlyos szerepet kap. (Vö. M. Ivić, 1976. 43.)

[33] M. Ivić itt az okhatározói és a következményes mellékmondatok konverzív viszonyát hozza fel példaként, melyekről azonban megállapítja, hogy csak perspektivizációs szempontból konverzívak, diskurzív szempontból nem. (L. M. Ivić, 1976. 44–45.)

ritkán találkozunk a mondat kommunikatív szempontú megközelítésével, az összetett mondatok ilyen szempontú megközelítése viszont – úgy tűnik – mind a mai napig még várat magára.[34]

2.2. Ljubomir Popović, az egyszerű mondat perspektívájának feltérképezője

Ljubomir Popović is már a hetvenes években kezdett a problémával foglalkozni, és jelent is meg abban az időben résztanulmánya ebben a témakörben[35], ám 1972-ben megvédett doktori értekezésének[36] átdolgozott kiadására, mely a *szerbhorvát*[37] egyszerű mondat kommunikatív struktúrájának ténylegesen átfogó leírását képezi, csak 1997-ben került sor, mindaddig váratva egy ilyen jellegű kiadványra a szerb nyelvészetben.[38] Popović munkáját tehát mindenképpen hiánypótlónak kell tekintenünk, olyan szempontból is, hogy a szórendi kérdésekkel általában kevesen foglalkoztak a szerb nyelvészetben[39], ha pedig a mondat kommunikatív struktúrájának taglalását vesszük figyelembe, még inkább egyedülálló értekezésről beszélhetünk.

Popović megállapítja, hogy a mondatban a szavak rendje nem tekinthető csupán grammatikai, szintaktikai struktúrának, hanem – lévén hogy a konkrét beszédszituáció részét képezi – informatív funkcióval is rendelkezik, konkrét informatív értékkel, mely a beszélő azon kommunikatív szándékából ered, hogy kimondott szavaival közölni szeretne valamit. Így a megvalósuló mondat részeinek konkrét, aktuális értékei alkotják a *mondat informatív*

---

[34] Bár itt meg kell említenünk, hogy a következő pontban tárgyalt értekezésében Ljubomir Popović – annak ellenére, hogy célkitűzésében a szerbhorvát egyszerű mondat szórendjének feltérképezését tekintette feladatának, és elvben ahhoz is tartotta magát – példaanyagában, nyilván kontextuális megfontolásból, gyakran érintette az összetett mondatok tartományát is.

A magyar nyelvészetben viszont az alárendelt mondatok generatív modelljének kidolgozása É. Kiss Katalin nevéhez fűződik (**A magyar mondatszerkezet generatív** leírása. Bp., 1983), de mások is foglalkoztak a témával (többek között Kenesei István: **Az alárendelt mondatok struktúrája** = Kiefer F., szerk.: **Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan**. 1992. 531–713.). A mellérendeléssel elsősorban (de nem kizárólagosan) Bánréti Zoltán foglalkozott (**A mellérendelés** = Kiefer F., szerk.: **Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan**. 1992. 715–796.)

[35] Popović, Ljubomir: **Ekspresivna segmentacija rečenice i njena komunikativna struktura.** Zbornik za filologiju i lingvistiku XXI/2, Novi Sad, 1978. 123–151.

[36] Popović 1972-ben **Red reči u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku** címmel védte meg doktori értekezését a belgrádi Filológiai Karon, a funkcionális mondatperspektívával pedig Milan Jelinek, brnói professzor hatására kezdett foglalkozni.

[37] A szerző a vizsgált korpusz felépítésére hivatkozva értekezésének átdolgozott kiadásában is megtartotta a *szerbhorvát* megnevezést, s könyvében végig azt alkalmazza.

[38] Popović, Ljubomir: **Red reči u rečenici.** Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 1997.

[39] A téma alapműveként mindmáig P. P. Đorđević akadémiai székfoglalóját szokták emlegetni, mely **O redu reči u srpskom jeziku** címmel jelent meg (SKA, LIII 1898. 167–231.).

struktúráját, mely a grammatikai struktúrával átszőve és karöltve feltárja a közlemény aktuális jelentését (vagy jelentőségét), melyet a beszélő neki és összetevőinek tulajdonít. Ily módon aktualizálva pedig lehetővé teszi a beszédpartner számára is, hogy megértse a mondat voltaképpeni célját és összetevőinek szerepét a kommunikációban.[40]

Értekezésében Popović tulajdonképpen éppen e két struktúra egymásba szövődésének a mikéntjére keresi és adja meg a választ, legapróbb részleteire boncolva a *szerbhorvát irodalmi nyelv* egyszerű mondatának szerkezetét, miközben a szabad és kötött összetevők informatív és helyi értékének függvényképletét vezeti le lépésről lépésre.

Vizsgálja a szórend *szabadság*ának és *kötöttség*ének voltaképpeni jelentését, a szerbhorvát mint flektáló nyelv szóreni szabadságát, s megállapítja, hogy a szerbhorvát monatban a szórend ténylegesen nem kötött, hanem bizonyos megkötések keretein belül nagy lehetőséget ad ugyanazon grammatikai konstrukciónak többféle pozicionális megvalósulására.[41] Más szóval, a beszélőnek nagymértékű szabadsága nyílik az adott mondat elemeinek sorrendjét megválogatni, azzal, hogy minden egyes szórend funkcionális szempontból releváns, vagyis a szórend nem csupán a grammatikai viszonyok megjelölésére szolgál, hanem egyéb funkciók átvételére is alkalmas.[42]

A szórendi típusokat vizsgálva megemlíti, hogy a nyelvészek általában kétféle szórendet különböztetnek meg, melyek együttesen rendszert alkotnak, s melyek közül az egyik a *megszokott* szórendet jelöli, a másik pedig a megszokottól való *eltérő* lehetőségeket képviseli[43], s mint említi, a kétféle tí-

---

[40] „Pri proučavanju reda reči konstituente sintaksičkih konstrukcija ne treba shvatiti samo kao apstraktne delove gramatičke strukture, potpuno odvojene od date govorne situacije i konteksta. Upotrebljeni kao delovi konkretne rečenice, tj. rečenice kao osnovne jedinice ne samo jezika nego i govora, rečenični članovi pored svoje gramatičke dobijaju i informativnu funkciju, tj. svoju konkretnu informativnu vrednost, koja potiče od njihove uloge u odnosu na komunikativni cilj koji govornik želi da ostvari upotrebom date rečenice. Ove konkretne, aktuelne vrednosti delova rečenice obrazuju *informativnu strukturu rečenice*. Ta struktura, koegsistirajući i prepličući se sa gramatičkom strukturom, aktualizuje rečenicu, tj otkriva informativni značaj koji govornik pridaje rečenici i njenim konstituentima, i time omogućava sagovorniku da shvati svrhu rečenice i ulogu njenih delova u komumkaciji." (Popović, Ljubomir: **Red reči u rečenici.** Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 2004. [1997] 11–12.)

[41] Vö. M. Ivić konverziós párjaival jelen tanulmány 2.2. pontjában.

[42] Lj. Popović: **Red reči u rečenici.** Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 2004. 14.

[43] „Svuda se, dakle, razlikuju dva međusobno povezana rasporeda, tj. dva rasporeda za koja se može reći da obrazuju sistem. Istina, kriterijumi na osnovu kojih je vršena podela nisu uvek eksplicitno dati, niti je podela uvek koherentna. Ipak, ističu se tri osnovna načina suprotstavljanja ova dva rasporeda, koja bismo danas mogli ovako da interpretiramo: (1) podela na jedan osnovni (bazični) raspored i na drugi raspored koji se može uzeti kao njegova modifikacija, inverzija (up. *ispravni, pravilni, redovni* : *preobraćeni, promenjeni, obrnuti* red reči); (2) podela na jedan raspored za koji bismo danas rekli da je stilski

pus megnevezésére történő kísérletek sokfélesége[44] miatt már P. P. Đorđević is imént említett székfoglalójában úgy vélte, hogy talán célszerűbb volna az egyik szórendet *első fajtájú*nak, a másikat viszont *második fajtájú*nak nevezünk, melyek közül azonban egyiknek sem tulajdonítanánk elsőbbséget.[45]

Popović szerint az említett szórendi megkülönböztetések – bár részben egyszerűsítettek és leszűkítettek – mindenképpen indokoltak és hasznosak, de általában mint elméleti megjegyzések jelennek meg, vagy egyedi példák elemzésénél fordulnak elő. Ugyanakkor, a leírások alkalmával a szerzők inkább a fő mondatrészek tipikus rendjének meghatározására törekedtek, s ilyen értelemben leginkább az *alany – állítmány – tárgy*, illetve *alany – segédige (kopula) – névszói állítmányi rész* szórendet tekintették normális (grammatikus) rendnek[46], melyet Popović is a szerbhorvát nyelv tekintetében a fő mondatösszetevők tipikus elrendezésének tart, bár – mint megjegyzi – P. P. Đorđević régebbi korok nyelvi anyagát tanulmányozva arra a megállapításra jutott, hogy a mondat rendje az igét megelőző tárggyal is alapvetőnek („rendes"-nek) tekinthető, sőt eredetét illetően ez mondható korábbinak.[47]

---

neutralan, neobeležen, i na drugi, obeleženi, koji zadovoljava ekspresivne, stilske potrebe (up. *naravni, gramatički* : *umetni, logički, retorički ili govornički, udešeni, stilizovani* red reči); (3) podela na jedan raspored koji je uobičajen, tj. vrlo frekventan i široke upotrebne vrednosti, i na drugi koji je izuzetan, tj. redak i vezan samo za naročite komunikativne situacije (up. *obični, uzuelni, ustaljeni, tradicionalni* : *slučajni, okazionalni, izuzetni, prigodni* red reči). Za sve ove podele zajedničko je to što se težište stavlja na jedan od dva rasporeda – onaj koji se, zavisno od kriterijuma klasifikacije, naziva redovni, gramatički, obični i sl., dok se onaj drugi smatra kao nešto sekundarno i izuzetno." (Lj. Popović: **Red reči u rečenici.** Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 2004. 15.)

[44] A magyar nyelvészetben sem ismeretlen e kétféle alaptípus megkülönböztetése. Gondoljunk pl. a hagyományos nyelvtan *egyenes* és *fordított szórend* megnevezésére! Elekfi László ugyanakkor *racionális* és *emocionális* (Elekfi László: **Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése**. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 24.), Klaudy Kinga pedig *objektív* és *szubjektív* szórendről beszél (Klaudy Kinga: **Fordítás és aktuális tagolás.**, Nyelvtudományi Értekezések, 123., Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 43.).

[45] „Zato je P.P. Đorđević smatrao da »bi možda bolje bilo jedan red zvati *prvom*, a drugi *drugom vrstom*, među kojima se nijednoj ne pripisuje prvenstvo« (**O redu reči u srpskom jeziku,** Glas SKA, LIII, 1898., str. 191.)" (Lj. Popović, 2004. 15.)

[46] Ami megegyezik a Dezső László említette SVO szórendi típussal (S = szubjektum, V = verbum, O = objektum), melybe Đezső L. szerint tipológiai szempontból a szerbhorvát nyelv is besorolható, míg a magyar nyelv szerinte vegyes típusú, „a névelős mondatok alaprendje SVO, a névelőtleneké SOV". (Dezső László: **A mondattan tipológiai megközelítése**. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973. 58.)

[47] „Navedene distinkcije među rasporedima – nešto preuske i uprošćene, ali svakako opravdane i korisne – uglavnom su iznošene kao teorijske napomene, ili su pak upotrebljavane pri analizi pojedinačnih primera, dok su se u opisima svodile na utvrđivanje tipičnog rasporeda glavnih rečeničnih delova. Pri tom je obično kao normalan (gramatički) raspored uziman poredak: subjekat – predikat – objekat, odnosno: subjekat – glagolska kopula – imenski deo predikata, što je zaista tipično pasporedivanje glavnih rečeničnih članova u srpskohrvatskom jeziku. (...) Međutim razmatrajući stariji jezički materijal P. P. Đorđević je zaključio da je

Megemlíti továbbá azt a berögződött nézetet, miszerint a mondat első és utolsó szórendi pozíciója hangsúlyosabb a többinél, és hogy a kettő közül különösen az első kitüntetett. Ezzel kapcsolatban azonban megjegyzi, hogy – bár az első és utolsó hely kiemelése nem indokolatalan (az első összetevővel azonnal szembesül a hallgató vagy olvasó, az utolsó pedig mintegy poénként zárja a mondatot, melyet beszédszünet is erősíthet) – a kérdés ennél lényegesen komplexebb. Ha ugyanis a kiemelt pozícióba alacsony hírértékkel rendelkező tag kerül, azaz olyan, amelyik nem hordoz főhangsúlyt, az első hely a nominális összetevőket tematikus, az adverbiálisakat viszont bevezető effektussal ruházza fel, a mondatzáró pozíció pedig a hozzácsatolás érzését kelti. Mindkét végső pozíció tehát Popović szerint *bivalens*, vagyis az oda kerülő összetevő informatív értékétől is függ. Emellett azt is megállapítja, hogy lényegében ahhoz, hogy egy összetevőt kiemeljünk, nem okvetlenül szükséges annak pozicionális exponálása, mivel az informatív nyomaték kiemelésére és megjelölésére elsősorban a prozódiai (intonációs) eszközök szolgálnak, a pozicionális kiemelés viszont inkább inverzióval, illetve a szokásos rendtől való eltéréssel érhető el.[48]

A szerbhorvát mondat szórendjét meghatározó tényezőkként Lj. Popović ezek után egyfelől a mondat *grammatikai struktúráját* említi, mely – mint mondja – a szerb nyelvben nagyobbrészt (kiváltképp a szintagmákon belül) a szórendben nyilvánul meg, másfelől viszont az *informatív struktúrát* (mely a lélektani alanyra és állítmányra tagolódásban, a kiemelésben és hasonló jelenségekben ragadható meg), s melynek jelölésében ugyancsak a szórend játszik döntő szerepet.[49]

A szórendi törvényszerűségek minél precízebb feltárása érdekében pedig Popović az egyszerű mondat összetevőit három kategóriába sorolja:

1. informatív szempontból *teljes értékű* (hangsúlyos, felcserélhető, szabad) tagokra, melyek közé a személyragos igeként (és nem szintagmaként) értelmezett igei állítmányt, az alanyt, a valóságos (accusativusi) tárgyat és a szerbhorvát mondat egyéb objektumait, határozókat, a logikai alanyokat, valamint a névszói és összetett állítmány összetevőit sorolja;

---

i raspored sa objektom ispred glagola takođe osnovni („redovni") i da je po poreklu stariji. (nav. delo, str. 212)" (Szöveg és lábjegyzet: Lj. Popović, 2004. 16.)

[48] Lj. Popović, 2004. 16–17.

[49] Lj. Popović, 2004. 19.

2. proklitikus[50] és hangsúlyos *segédszavak*ra: kötőszókra és szócskákra (melyekhez a kérdő és vonatkozó névmásokat, valamint a határozószókat is csatlakoztatja);

3. *enklitikus szavakra* (ezek közé a szerb grammatika azon jellegzetes szócskái – segédigéi – tartoznak, melyek az összetett igealakok megalkotásában kapnak funkciót, hangtani jellemzőjük pedig az, hogy hangsúlyozás szempontjából hozzásimulnak az őket közvetlenül megelőző hangsúlyos szóhoz – *csüggés* v. *enklízis* –, ebből származó pozicionális kötöttségükből kifolyólag pedig a mondat informatív struktúrájának tagolásánál kapnak meghatározott funkciót).

A mondat *teljes értékű* összetevői áthelyezhetőek (mobilisak), és lényegében ezek sorrendje határozza meg a mondat informatív struktúráját (perspektíváját) is.

Mint említettük, a szerb(horvát) egyszerű mondat megszokott, *grammatikai* (illetve *egyenes* v. *racionális* v. *objektív*) rendje a SVO típusba sorolható, s ennek megfelelően állapítja meg Ljubomir Popović a mondat informatív (tematikus-rematikus) struktúráját és tipológiáját is.

Ilyen szempontból Popović a következő főbb tématípusokról beszél: *grammatikai központi (= alanyi) téma*[51], *ferde tématípus(ok)*[52], *hozzáadott (fakultatív anterematikus) téma*[53], valamint *globális tématípus(ok)*[54]. Popović ezen kívül külön típusként tárgyalja az ún. *citatív témát*[55], s végül a

---

[50] Mint Kálmán László és Nádasdy Ádám megjegyzik: „A legtöbb szó képes hangsúlyosan megjelenni, mégis bizonyos helyzetekben hangsúlytalan, azaz hozzásimul a mellette álló szóhoz. Ha az utána állóhoz simul, akkor proklitikusnak nevezzük; ha az előtte állóhoz, akkor enklitikusnak (»csüggőnek«)." (Kálmán László – Nádasdy Ádám: **A hangsúly** = Kiefer F., szerk.: **Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia**. Bp., 1994. 394–468., 390.)

[51] Szerbül: *gramatička centralna (= subjekatska) tema.* (A mondat teljes értékű tagjai grammatikai rend szerint sorakoznak, és az alany kerül mondatkezdő tematikus pozícióba.) L.: Lj. Popović, 2004. 25.

[52] Szerbül: *kose teme.* (A tematikus pozícióba egyéb nominális, logikai alanyként interpretálható accusativusi, genitivusi, dativusi tagok kerülnek.) L.: Lj. Popović, 2004. 36.

[53] Szerbül: *dodatna, fakultativna anterematska tematizacija.* (Amikor a rémából preverbális pozícióba előre hozott taggal bővül a téma.) L.: Lj. Popović, 2004. 46.

[54] Szerbül: *globalne teme.* (Amikor a témának egész mondatot érintő, átfogó jelentősége van.) Ezek között említi az ún. *fakultatív* globális témát (*fakultativne globalne teme*), mely a réma valamely informatív szempontból szabad tagjának fakultatív tematizálásával (anticipatív inverziójával) jön létre; a *konstitutív* globális témát (*konstitutivne globalne teme*), mely a szerb nyelvben bizonyos típusú egyszerű mondatok szintaktikai-szemantikai prezantációját érinti, és az egyébként szintetikus (predikatív-szubjektív) réma helyett alkalmazott analitikus konstrukcióban mutatkozik meg; valamint az ún. *szabad* globális témát (*slobodne globalne teme*), ahol a tematikus pozícióba egy nem kötelező nominális tag helyeződik át. L.: Lj. Popović, 2004. 54–67.

[55] Szerbül: *citativna tema.* (Mely az egyenes idézeteknél fordul elő, s megjelenését illetően lehet citatív külső *alaptéma* [*citativna spoljna osnovna tema*], illetve citatív külső *globális*

téma típusai között beszél a téma hiányának eseteiről is, melyek között két alaphelyzetet állapít meg. Ezeket *atematikus*[56], illetve *detematizálódott*[57] mondatoknak nevezi.[58]

Popović a téma tipológiájához hasonlóan a rémát is osztályozza, mégpedig több szempontból is. Pl. a réma szintaktikai zártsága alapján *nyitott*[59] és *zárt rématípust*[60]; a rémához kapcsolódó (vele kombinálódó) téma típusa alapján *alap rématípust*[61] és *szűkített*, illetve *bővített rématípust*[62]; a fókuszra való tekintettel viszont *általánosan informatív*[63], illetve *különlegesen informatív (v. fókuszos) rématípust*[64] különböztet meg.

E tanulmány keretei, sajnos, nem engedélyeznek nagyobb teret Popović értekezésének részletesebb ismertetésére, az elmondottakból is azonban nyilván kitetszik az az alaposság, mellyel a szerző vizsgált anyagát kezelte, s mely mindenképpen indokolttá teszi, hogy aki teheti, részletesebben is megismerkedjen vele.

---

téma [citativna spoljna globalna tema], attól függően, hogy az idézőmondat *mondásigéje* alkot inverziót az alannyal, vagy valamilyen egyéb, *fakultatív ige*, egy olyan mondatban, melynek szerkezete az egyenes idézetekkel rokon.) L.: Lj. Popović, 2004. 67–68.

[56] Szerbül: *atematske rečenice.* (A téma hiánya a mondat informatív-szemantikai prezentációjából következik.) L.: Lj. Popović, 2004. 70.

[57] Szerbül: *detematizovane rečenice.* (Tipikus helyzetben lenne témájuk, de a tematikus fogalom valamilyen oknál fogva inverzióval a rémába kerül.) L.: Lj. Popović, 2004. 68.

[58] Popović mindkét típust tovább részletezi, ennek ismertetése azonban meghaladja e tanulmány kereteit.

[59] Szebül: *otvorena rema.* (A szerb egyszerű mondat tipikus [grammatikai] rendjéhez kötődik, tehát a központi [alanyi] témához egy vele kongruens predikátum kapcsolódik, úgy, hogy a kommunikatív szakaszhatár probléma nélkül meghúzható.) L.: Lj. Popović, 2004. 29.

[60] Szerbül: *zatvorena rema.* (Azokhoz az esetekhez kapcsolódik, ahol a tematikus szakaszban egyéb nominális egységek találhatók [ferde téma], az alany viszont a rematikus szakaszba kerül.) L.: Lj. Popović, 2004. 29.

[61] Szerbül: *osnovne reme.* (A központi tématípushoz vagy szituenshez kapcsolódó rématípusokat jelöli, melyek felépítése a központi téma típusától függ. Ilyen szempontból pedig Popović megkülönbözteti a *személyes predikatív [lična predikatska rema]*, az *állítmányi-alanyi [predikatsko-subjekatska]*, a *személytelen predikatív-genitivusi [bezlična predikatsko-genitivna]*, valamint a *személytelen predikatív [bezlična predikatska]* rémát.) L.: Lj. Popović, 2004. 133.

[62] A *szűkített* rématípus (*sužene reme*) a fakultatv anterematizációval keletkezett (ferde) témához, a *bővített rématípus* (*proširene reme*) viszont a központi téma fakultatív rematizációjával keletkezik. L.: Lj. Popović, 2004. 134.

[63] Szerbül: *reme sa opštom informativnošću* v. *opšteinformativne reme.* (Amikor az egész réma fontos információhordozóként aktualizálódik.) L.: Lj. Popović, 2004. 134.

[64] Szerbül: *reme sa posebnom informativnošću* v. *reme sa fokalizacijom.* (Amikor az információ egyetlen összetevőben vagy a réma állító/tagadó voltában koncentrálódik.) L.: Lj. Popović, 2004. 134.

2.3. Branko Tošović – a szintetikus megközelítés kísérlete

Branko Tošović nevéhez fűződik az a fejezet, mely a Milka Ivić szerkesztésében 2005-ben megjelent modern szerb szintaxis egyszerű mondatról szóló kötetében a mondat kommunikatív perspektíváját taglalja[65], s melynek tehát ilyen szempontból mindenképpen reprezentatív, összefoglaló jelleget kell tulajdonítanunk.

Milka Ivić a ***Szintaxis*** ismertetőjében kiemeli, hogy Tošović tanulmányában a mondatrészeknek mint a közlemény komponenseinek egymás közti viszonyát elemzi, s ez tulajdonképpen a prágai nyelvészeti iskola elméleti tételeinek alkalmazását és ellenőrzését jelenti szerb nyelvi anyagon.[66]

Tošović terminológiai szempontból a *kommunikatív mondatperspektíva*[67] terminus technicus mellett dönt, a mondat bipoláris tagolásában pedig a *téma* és a *réma* szakszavakat alkalmazza, azzal, hogy a *fókusz* fogalmát is megemlíti tanulmányában. Ő azonban az alapvető kommunikatív perspektívát három szempontból vizsgálja, ezek pedig az *információ*, az *orientáció* és a *linearizáció*.[68]

Az *információ* szemszögéből nézve a várhatóság és a hírérték azon viszonyát taglalja, miszerint a váratlanság momentuma nagymértékben hozzájárul az információs érték növekedéséhez.

Az *orientáció* a beszélő kommunikatív intenciójára és pragmatikai stratégiájára vonatkozik, mely szerint *kezdő*[69] orientációról beszélhetünk, ha a mondat kezdő szakaszában közölt tényeket vagy körülményeket a záró szakasz közlendője hivatott kifejteni, *záró*[70] orientációról pedig akkor, ha a beszélő a kommunikáció végső célját kívánja kiemelni. Ilyen szempontból minden mondatnak legalább egy orientációja van, a két orientációt pedig gyakran valamilyen *kopulatív szegmentum*[71] köti össze. De lényegében ebbe a kérdéskörbe tartozik a *téma* és *réma* kiemelése is (*tematizáció* vagy *topikalizáció*[72] és *rematizáció*[73]), mely a beszélő kommunikatív stratégiájának függvényében történik, aszerint, hogy mondanivalójából mit kíván ki-

---

[65] Tošović, Branko: **Komunikativna perspektiva rečenice** = Ivić, Milka (szerk.): **Sintaksa savremenog srpkog jezika. Prosta rečenica.** Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, Beograd, 2005. 1061–1110.

[66] Milka Ivić: **O novoj srpskoj sintaksi**. Južnoslovenski filolog LXII, 2006. 325–357., 356.

[67] Szerbül: *komunikativna perspektiva*. Tanulmányában azonban más terminusokat is említ: kommunikatív tagolás (*komunikativno raščlanjivanje*), aktuális tagolás (*aktuelno raščlanjivanje*), funkcionális perspektíva (*funkcionalna perspektiva*), a mondat téma–réma felosztása (*podela rečenice na temu i remu*). L. Tošović, 2005. 1068.

[68] Szerbül: *informacija, orijentacija, linearizacija*. L. Tošović, 2005. 1062–1068.

[69] Szerbül: *početna orijentacija*. L.: Tošović, 2005. 1063.

[70] Szerbül: *završna orijentacija*. L.: Tošović, 2005. 1063.

[71] Szerbül: *kopulativni segment*. L.: Tošović, 2005. 1064.

[72] Szerbül: *tematizacija* vagy *topikalizacija*. L.: Tošović, 2005. 1064.

[73] Szerbül: *rematizacija*. L.: Tošović, 2005. 1064.

induló, már ismert tényként közölni, s mi az, amit új információként akar átadni partnerének.

A *linearizáció* (szórend) viszont Tošović szerint a nyelvi jelek szintagmatikus szerkezetét tükrözi, és egyike azoknak a fontos eljárásoknak, melyek során a nyelvi elemek egymásközti viszonyba állíthatók. A linearizáció lényege szerinte abban rejlik, hogy az információt bizonyos sorrendbe szervezi, illetve a propozíció részeit a mondat megfelelő pozíciójába juttatja. Ilyen szempontból tehát egyszerű információ esetében általában a kezdő- és a végpont válik kiemeltté, az összetettebb információknál viszont egy középső szegmentum is kikristályosodik. Eszerint pedig a linearizáció *iniciális* (kezdő)[74], *mediális* (középső)[75] és *finális* (záró)[76] jellegű lehet.

Tošović azonban nem áll meg a mondat egyszerű téma-réma tagolásánál, hanem e tagoláson belül még *kommunikatív szubperspektívák*at[77] is megállapít, mégpedig a *pozicionális*[78], az *informatív*[79] *és* az *orientációs*[80] szubperspektívát. A kommunikatív szubperspektívák tehát a bipoláris tagoláson belül elvégzett további tagolások eredményei, melyek a következő képlettel fejezhetők ki: $\mathbf{K} = \mathbf{T}(T_1 + T_2 ...) + \mathbf{R}(R_1 + R_2 ...)$.[81]

A *pozicionális szubperspektíva* fogalmának kiindulópontja az, hogy a mondat kommunikatív perspektívája egy iniciális[82] és egy desztinációs pozíciót[83] tartalmaz. Az iniciális pozícióban levő szegmentum eszerint a *pozicionális téma*[84] (mely ha többtagú, *pozicionális szubtémákat*[85] tartalmazhat), a desztinációs pozícióban levő szegmentum pedig a *pozicionális réma*[86] (mely viszont *pozicionális szubrémákból*[87] épülhet fel). A pozicionális téma és réma kommunikatív szempontból állandóknak számítanak, és a pozicionális megkülönböztetés szempontjából felcserélhetetlenek: a pozicionális téma mindig a mondat elején, a pozicionális réma pedig a mondat végén foglal helyet.

Az *informatív szubperspektíva* abban különbözik a pozicionálistól, hogy elvben a mondat bármelyik eleme rangsorolható hírértéke szerint, de pozicionális szempontból ezek az elemek nincsenek megkötve, tehát a mon-

---

[74] Szerbül: *inicijalna* (početna) *linearizacija*. L.: Tošović, 2005. 1065.
[75] Szerbül: *medijalna* (središnja) *linearizacija*. L:. Tošović, 2005. 1065.
[76] Szerbül: *finalna* (završna) *linearizacija*. L.: Tošović, 2005. 1065.
[77] Szerbül: *komunikativne subperspektive*. L.: Tošović, 2005. 1068.
[78] Szerbül: *poziciona subperspektiva*. L.: Tošović, 2005. 1068–1069.
[79] Szerbül: *informativna subperspektiva*. L.: Tošović, 2005. 1069–1070.
[80] Szerbül: *orijentaciona subperspektiva*. L.: Tošović, 2005. 1070–1072.
[81] L.: Tošović, 2005. 1068.
[82] Szerbül: *polazna pozicija*. L.: Tošović, 2005. 1068.
[83] Szerbül: *dolazna pozicija*. L.: Tošović, 2005. 1068.
[84] Szerbül: *poziciona tema*. L.: Tošović, 2005. 1068.
[85] Szerbül: *poziciona subtema*. L.: Tošović, 2005. 1068.
[86] Szerbül: *poziciona rema*. L.: Tošović, 2005. 1069.
[87] Szerbül: *poziciona subrema*. L.: Tošović, 2005. 1069.

dat bármelyik szegmentumában helyet foglalhatnak: az *informatív téma*[88] pozicionális szempontból a rematikus, az *informatív réma*[89] pedig a tematikus szakaszhoz is tartozhat.

Az *orientációs szubperspektíva* szempontjából viszont nem az a lényeges, hogy egy mondatban mi van iniciális, illetve desztinációs pozícióban, sem pedig az, hogy mi tartalmaz ismert, illetve új információt, hanem hogy mi áll a *kommunikatív fókusz*ban[90], és mi kerül kívül azon. Tošović szerint egy mondat elvben annyi kommunikatív fókuszt tartalmazhat, ahány része van, amikor azonban a kifejezésben aktualizálódik, már csak egy ilyen fókusszal rendelkezhet.

A fent említett kommunikatív szubperspektívák egymás közti viszonya pedig igen bonyolult. Megeshet ugyan, hogy a pozicionális és informatív tagolás kommunikatív szakaszhatárai egybeesnek, de ennek ellenkezője is lehetséges, sőt olyan esetek is léteznek, amikor a kommunikatív fókusz, melynek pozicionális helye az indoeurópai nyelvekben a mondat végén állapítható meg, a mondat legelejére kerül.

3. Konklúzió

Az elmondottakból látható, hogy – bár nem olyan széles körű kutatói bázissal, mint a magyar nyelvészek körében – a szerb nyelvészetben sem múlt el visszhang nélkül a prágai nyelvészek (és követőiknek) azon kísérlete, hogy a mondat szerkezetét ne csak grammatikai, hanem informatív/kommunikatív perspektívában is láttassák. Ez viszont különösen manapság fontos, amikor a szó legszorosabb értelmében véve is az információ és a kommunikáció korát éljük. Az itt ismertetett szerzők elemzéseinek részletesebb megismerése pedig hozzásegíthet bennünket a magyar és a szerb nyelv mondatperspektívájának tüzetesebb megismeréséhez, egybevetéséhez, és a konklúziók levonása révén a mindkét nyelven történő írásbeli/szóbeli kommunikáció tudatosabb és hatékonyabb műveléséhez.

STUDIES INTO THE ACTUAL DIVISION OF THE SENTENCE IN SERBIAN LINGUISTICS

When, in the nineteen fifties and sixties, the Prague Linguistic Circle (František Daneš, Jan Firbas, Eva Hajičová, Petr Sgall etc.) - following the functional syntax of their teacher, Vilém Mathesius - started to lay more and more emphasis on studying communicative division of the sentence, stu-

[88] Szerbül: *informativna tema*. L.: Tošović, 2005. 1069.
[89] Szerbül: *informativna rema*. L.: Tošović, 2005. 1070.
[90] Szerbül: *komunikativni fokus*. L.: Tošović, 2005. 1070.

dies in Hungarian linguistics soon began to take similar approach and, by the eighties and nineties, these studies became integrated and accomplished by the circle of linguists (Katalin É. Kiss, Ferenc Kiefer, Anna Szabolcsi, Tibor Bánréti etc.) studying structural Hungarian syntax. This contribution attempts to see to what extent and sense is the approach to the informative (communicative) study and description of the sentence structure present in Serbian linguistic studies, and attempts to give a rough outline of the views of the Serbian linguists, Milka Ivić, Ljubomir Popović and Branko Tošović on the subject.

Keywords: actual division, functional sentence perspective, communicative sentence perspective, perspectivation, communicative dynamism, word order, topic, theme, comment, rheme, predicate, focus

ETO: 811.511. 141(497.113) : 81'373.6 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

AZ ANYANYELV FENNMARADÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK A VAJDASÁGI MAGYARSÁG KÖRÉBEN

Factors which Influence the Survival of the Mother Tongue among Hungarians in Vojvodina

A dolgozat a vajdasági magyarság körében végzett attitűdvizsgálat egy részletét tartalmazza. Arra szeretnénk választ kapni, hogy a magyar ajkú adatközlők mely tényezőktől teszik függővé anyanyelvük megmaradását. Az attitűdvizsgálat eredményét először a teljes minta segítségével szemléltetjük, majd rátérünk a nemek, Bácska és Bánát, az életkor, az iskolai végzettség, végül pedig a tömbben és a szórványban élő magyarok véleménynyilvánításának ismertetésére.

Kulcsszavak: anyanyelv, attitűd, család, házasodás, oktatás, környezet, nemzeti öntudat, hagyományápolás, gazdaság, művelődés, politika, migráció, népesség

Az anyanyelv – esetünkben a magyar nyelv – fennmaradását befolyásoló tényezők vonatkozásában nyílt típusú kérdéssel tártuk fel az egyes adatközlői szempontokat. Az adatközlők maguk határozták meg a tényezőket. Ezeket tematikus csoportokba rendezzük, majd sorszámmal látjuk el, melyekből kiderül, hogy összesen 121 szemponttal számolhatunk. A táblázatok harmadik oszlopa tartalmazza az előfordulások számát. Abban az esetben, ha véleményünk szerint az egyes tényezők nem egyértelműek, magyarázatot fűzünk hozzájuk.

A beérkezett válaszok mellett több más probléma is felmerült, amely táblázattal és grafikonnal szemléltethető a legegyszerűbben:

Válaszlehetőség	Válaszok
A válaszok összesen	2237
Nem kaptunk választ	280
Az adatközlőnek nincs véleménye	2
Az adatközlő nem tud válaszolni	5
A válasz nem értelmezhető	10

Az anyanyelv fennmaradását befolyásoló tényezők (TELJES MINTA)

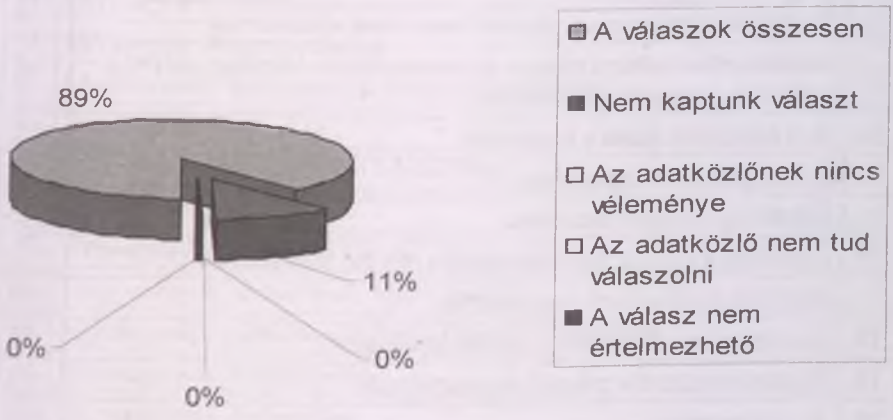

Az adatközlők 89%-a válaszolt az általunk feltett kérdésre, további 11%-uktól nem kaptunk választ. Az egyéb kategóriák válaszainak száma elenyésző.

1. Az adatközlői szempontok bemutatása

Sorszám	TEMATIKUS CSOPORTOK	Előfordulás
	Család, anyanyelvtanulás, házasodás	
1.	Család, a magyar nyelv helyes beszélése: amennyiben családon belül beszélik a helyes magyar nyelvet (a köznyelv, mint követendő minta).	99
2.	Baráti társaság: a baráti társaságon belüli magyar nyelvhasználat függvénye.	14
3.	Átörökítés, anyanyelvtanítás gyerekekkel (magyar nyelv): amennyiben a szülő továbbadja a magyar nyelvet gyermekeinek, tanítja azt.	7

4.	Hozzáállás (vállalni kell, hogy magyarok vagyunk).	48
5.	Hozzáállás a szülők részéről.	30
6.	Magyar anyanyelvű szülők, magyar házasság.	22
7.	Házasság, házastárs: a házastárs hozzáállása.	29
8.	Vegyes házasság: a vegyes házasságok száma és a magyar nyelv elsajátítása családon belül.	54

Az anyanyelv és a környezetnyelv ismerete

9.	Anyanyelv: az anyanyelvismeret mértéke, foka.	1
10.	Anyanyelvápolás, az anyanyelv terjesztése, szeretete, anyanyelvi versenyek.	39
11.	Nyelvhasználat: az egyes nyelvek használata, alkalmazása.	3
12.	Anyanyelvhasználat: a magyar nyelv használata, lehetőség szerint a családban, valamint a közéletben.	50
13.	(Az) anyanyelv tudatos megtartása.	2
14.	(Az) anyanyelv megtagadása.	1
15.	Lehetőség a magyar beszédre.	5
16.	Lehetőség a magyar nyelvhasználatra minden szituációban.	9
17.	Nyelvünk történetének megismerése.	1
18.	(A) történelem tudatosítása, történelemismeret.	3
19.	(A) környezetnyelv magas fokú elsajátítása.	1
20.	Jövevényszavak.	2
21.	(A) szerb szavak használatának kerülése.	1

Oktatás és képzés

22.	Nevelés.	24
23.	Oktatás (magyar nyelven), tanítóképző magyar nyelven.	578
24.	Önképzés.	1
25.	Iskolai végzettség.	3
26.	Lehetőség a továbbtanulásra.	2
27.	Lehetőség a továbbképzésre (anyanyelven).	1
28.	Ösztöndíj.	2
29.	Tanárképzés.	1
30.	A magyar nyelv tanulása az iskolában.	3
31.	Oktató (magyar nyelvű), tanárhiány.	14
32.	Magyar nyelvű iskola fennmaradása.	1

33.	(A) magyar intézmények fennmaradása.	2
34.	Táborok szervezése.	1

Környezet, hagyományápolás és nemzeti öntudat

35.	(A) környezet (elismerje).	49
36.	Magyar ajkú környezet.	2
37.	Lakosság.	1
38.	(A) lakosság összetétele, etnikai arányok.	11
39.	(A) lakosság iskolai végzettsége.	1
40.	(A) magyar népesség száma.	4
41.	(A) magyar nyelvű diákok száma.	1
42.	(A) fiatalok faluban maradása.	4
43.	(A) falu/város fennmaradása, településen maradás.	6
44.	Falufejlesztés.	1
45.	A település vezetőségének a hozzáállása.	1
46.	Lokálpatriotizmus.	1
47.	Hagyományápolás, népszokások.	65
48.	Hagyományok, szertartások fennmaradása.	2
49.	Egyház, vallásgyakorlás magyarul, ünnepek megtartása.	52
50.	(A) magyarság fennmaradása.	4
51.	(A) magyarság összetartása.	12
52.	Magyarságtudat, nemzeti öntudat, figyelemfelkeltés.	34

Érzelmi okok

53.	Érzelmi beállítottság: a hátrányos helyzet érzete, félelem.	2
54.	Önbizalom, önbecslés.	2
55.	Ragaszkodás az anyanyelvhez.	1
56.	Szégyenérzet:nem szabad szégyellnünk anyanyelvünket (elhatározás).	6
57.	Akarás, kitartás.	18
58.	Igény, igényesség.	8
59.	(A) kétnyelvűség igénye.	1
60.	(Az) érvényesülés lehetősége.	5

Gazdaság és munkahely

61.	Gazdasági helyzet.	18
62.	Gazdaságpolitika.	1
63.	Anyagi helyzet, magyar tőke.	10
64.	Globalizáció.	1
65.	Magyarországi befektetők.	1
66.	Magyar vállalkozók.	2
67.	Munkahely: a meglévő munkahelytől függ a magyar nyelv fennmaradása.	35
68.	Munkahelyi lehetőség (magyarul).	14
69.	Munkahelyteremtés, részarányos foglalkoztatás .	4

Művelődés, kultúra

70.	Műveltség.	2
71.	(A magyar) művelődés, kultúra fennmaradása.	65
72.	(Magyar nyelvű) kultúregyesület, kultúrház.	9
73.	Kulturális felemelkedés.	1
74.	Kulturális tevékenység és kulturális élet.	39
75.	Magyar nyelvű rendezvények látogatása.	1
76.	Magyar nyelvű szórakozóhelyek.	2
77.	Művelődési programok, rendezvények (magyarul).	10
78.	Színház, mozi (magyarul).	23
79.	Könyvek, tankönyvek, gyermekkönyvek (anyanyelven).	19
80.	Könyvtár.	5
81.	Irodalom.	14
82.	Irodalmi kiadványok.	1
83.	Publikáció.	1
84.	Olvasás (anyanyelven).	18
85.	Olvasás és beszélt jelleg: a magyar nyelven történő olvasás és a magyar nyelv beszélése.	3

Audiovizuális kommunikáció

86.	Magyar nyelvű média (gyermek tv, rádiószínház).	233
87.	Audiovizuális kommunikáció.	1
88.	Internet (nyanyelven).	3

A szerb kormány politikája

89.	Politika.	83
90.	Alkotmány.	1
91.	(Az) ország viszonyulása (elnyomás, többség és kisebbség viszonya).	11
92.	A szerb kormány hozzáállása: törvénykezés, kisebbségi jogok.	2
93.	Autonómia.	3
94.	Közbiztonság.	1
95.	Közigazgatás.	1
96.	Tolerancia, kevesebb fajgyűlölet.	10
97.	Esélyegyenlőség, demokrácia.	5
98.	Asszimiláció.	11
99.	Megkülönböztetés: a kisebbségek megkülönböztetése.	1
100.	Jog az anyanyelv használatára és a joggyakorlás lehetősége, nyelvszabadság.	4
101.	Törvény a nyelvhasználatról.	6
102.	Hivatalos nyelvhasználat, a hivatalok, közintézmények nyelvhasználata.	30
103.	Kétnyelvű (magyar-szerb) okiratok.	2
104.	(A) magyar nyelv alkalmazásának támogatása.	1
105.	(A) kisebbségi nyelv elnyomása.	2
106.	(A) kisebbségi nyelv elismerése.	1
107.	(A) kisebbségek védelme.	1
108.	Betelepítés, bevándorlás.	11

Az anyaország hozzáállása

109.	Az anyaország politikája, hozzáállása, támogatása.	15
110.	Kapcsolat az anyaországgal.	1
111.	Szorosabb kapcsolat az anyaországgal az oktatás terén.	1
112.	(Európai) kapcsolatrendszer az anyaországgal.	1
113.	Csatlakozás az EU-hoz, EU támogatás.	5
114.	Kettős állampolgárság.	1
115.	Erkölcsi támogatás.	2
116.	Érdekek, magyar érdekképviselet.	2
117.	(A) magyar pártok egyezsége, együttműködése.	2

118.	Elvándorlás, kivándorlás.	18
119.	Migráció.	3
120.	Natalitás és mortalitás, népszaporulat, gyermekhiány.	114
121.	Depopuláció (elnéptelenedés).	1

A tematikus csoportokon belüli domináns kategóriákat a teljes minta grafikonos bemutatásával végezzük. Tekintettel a nagyszámú szempontra, a grafikont három részre osztjuk, miközben feltüntetjük a szempontok sorszámát és előfordulásuk számát is.

Az anyanyelv fennmaradását befolyásoló tényezők (TELJES MINTA I.)

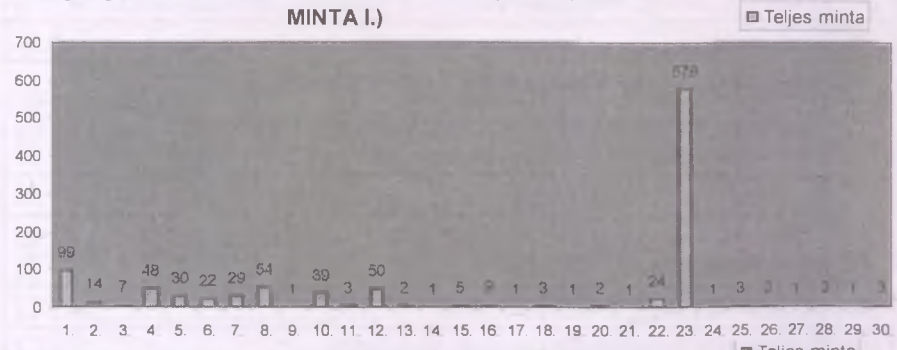

Az anyanyelv fennmaradását befolyásoló tényezők (TELJES MINTA II.)

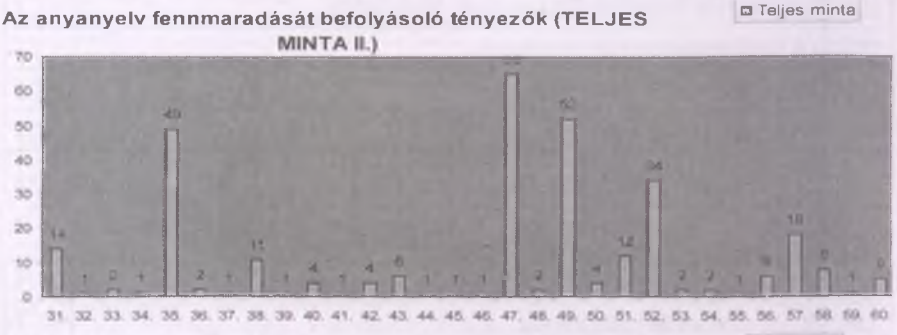

Az anyanyelv fennmaradását befolyásoló tényezők (TELJES MINTA III.)

Az előfordulási gyakoriság tekintetében az öt leggyakoribb szempont sorrendje és a teljes mintához számított százalékaránya a következő:

Gyakorisági sorrend	TÉNYEZŐK	Százalékarány
1.	Oktatás (magyar nyelven), tanítóképző	25,84%
2.	Natalitás és mortalitás, népszaporulat, gyermekhiány	5,10%
3.	Hagyományápolás, népszokások	2,91%
4.	Egyház, vallásgyakorlás magyarul, ünnepek megtartása	2,32%
5.	Környezet (elismerje)	2,19%

Az oktatás messzemenően kimagaslik az adatközlők megjelöléseiben, a teljes minta valamivel több, mint egy negyedében szerepel, azonban ez – feltett kérdésünk ismeretében – gyakorisági, nem pedig fontossági sorrend. A továbbiakban nem észlelünk akkora különbségeket, mint az első két szempont között. Az eltérések a második helytől kezdődően alig különböznek.

A teljes minta százalékarányos kimutatását a fentiekben ismertetett kategóriacsoportok alapján is elvégezzük, amely leegyszerűsíti az áttekintést.

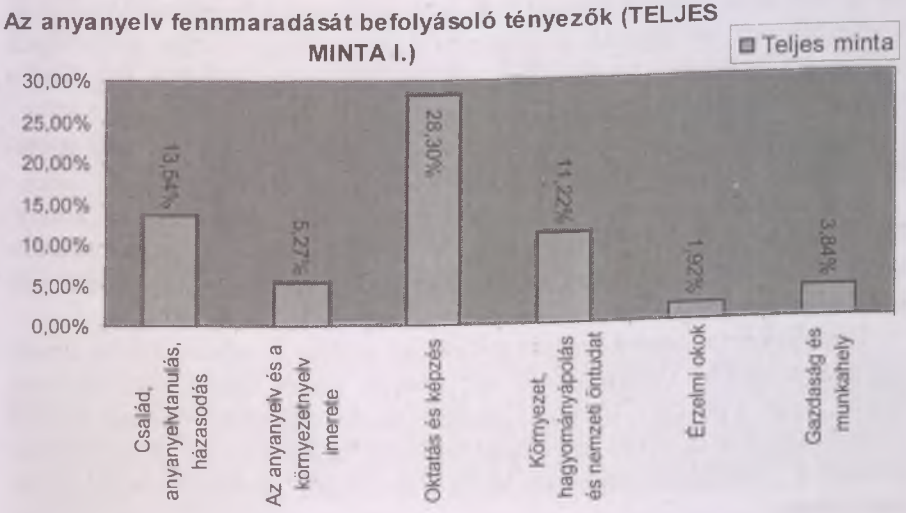

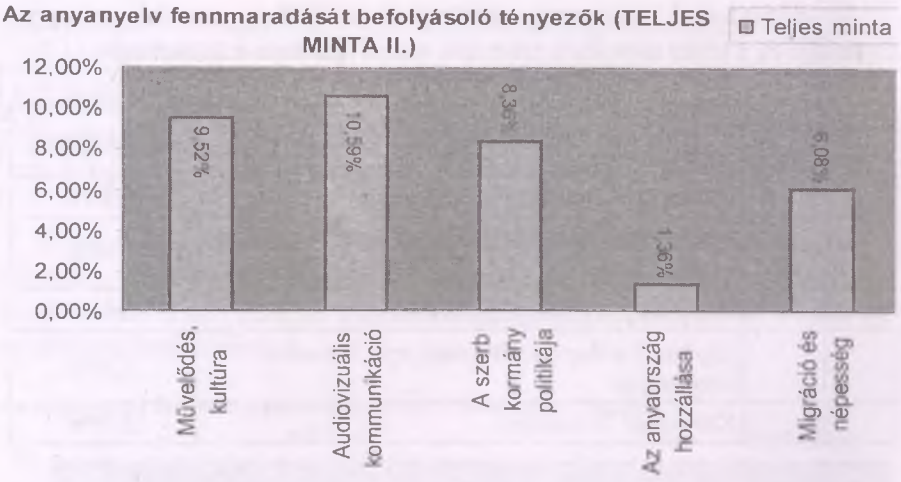

A tematikus csoportok közül – csakúgy, mint az ezt megelőző grafikonos ábrázolásnál – 28,30%-ával az Oktatás és képzés a legtöbbször megjelenő szempont, majd ezt követi a Család, anyanyelvtanulás, házasodás témacsoport. Ez utóbbiak körében az adatközlők a családon belüli magyar nyelvhasználatot, majd a vegyes házasságot, azt követően pedig az egyénnek anyanyelvéhez való hozzáállását jelölték meg legtöbbször.

A gyakorisági sorrend harmadik helyén a Környezet, a hagyományápolás és a nemzeti öntudat kategória áll, amelyen belül a hagyományápolás és a népszokások, az egyház, a magyarul folyó vallásgyakorlás, az ünnepek megtartása, a magyar nyelv környezet által történő elismerése, valamint a nemzeti öntudat a leggyakoribb szempontok.

A negyedik helyet elfoglaló Audiovizuális kommunikáción belül a magyar nyelvű média emelkedik ki a sorból.

A gyakorisági sorrend ötödik helyén a művelődés és a kultúra áll, amelyben legtöbbször a magyar művelődés és kultúra fennmaradása, a kulturális tevékenység és élet, valamint a magyar nyelvű színház és mozi meglétét véljük hangsúlyosnak.

Hatodikként a szerb kormány politikáját találjuk az adatok között, amely egyúttal a legtöbb szempontot is tartalmazza. Ennek okát azzal magyarázhatjuk, hogy a politikai irányítás eredményeként a többségi nemzet részéről a kisebbségekre irányuló lehetséges hatásokat is ide soroltuk. A politikához köthető a hivatalos nyelvhasználat és a hivatalok, közintézmények nyelvhasználata.

Az érzelmi ok és Az anyaország támogatása kategóriák egyaránt kevés megjelölést tartalmaznak, tehát az adatközlők a legkisebb számban vélik az anyanyelv fennmaradását befolyásoló tényezőnek az említetteket.

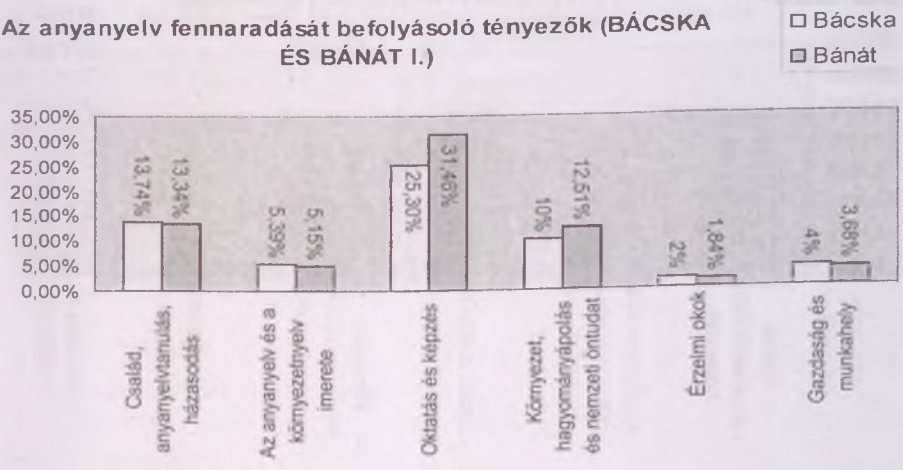

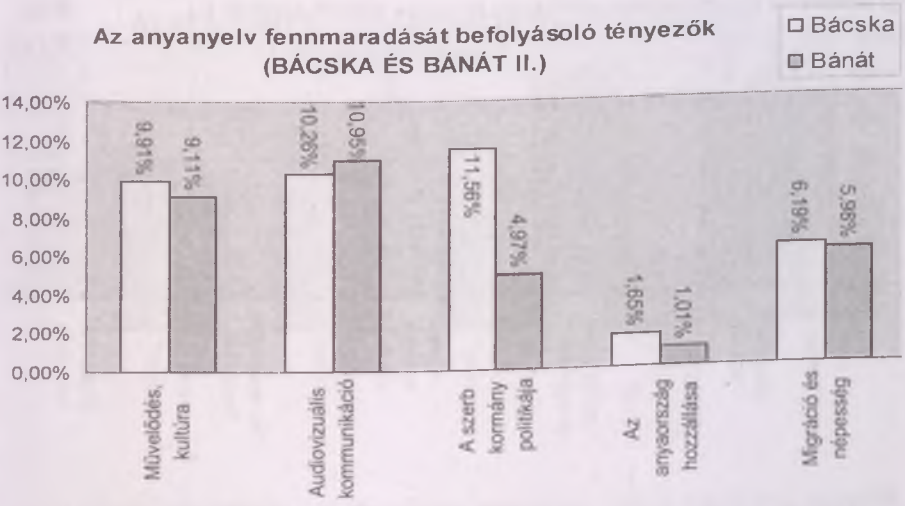

A bácskai és a bánáti adatközlők véleménykülönbsége a legnagyobb mértékben az oktatás és képzés, valamint a szerb kormány politikáját illetően mutatható ki. Az előbbi a bánátiaknál 6%-kal, az utóbbi viszont a bácskaiaknál közel 7%-kal jelentkezik többször. Egyéb tényezőcsoportok hasonló gyakoriságot mutatnak.

Nemek szerinti kategorizálás

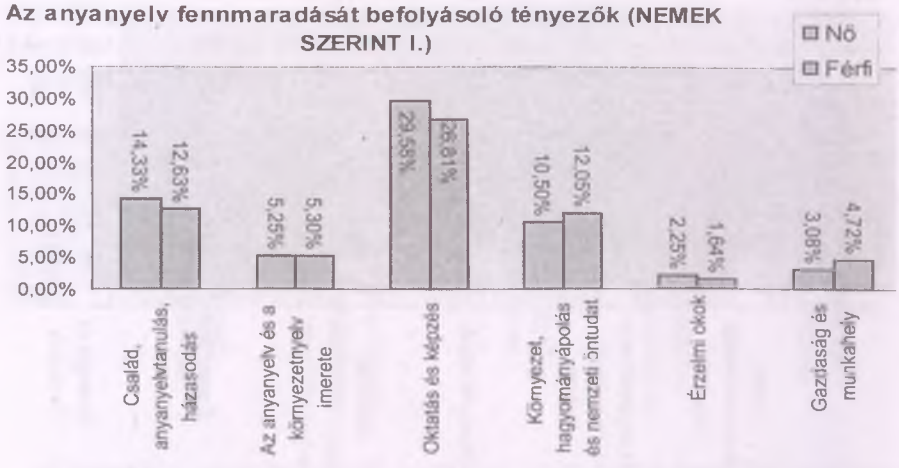

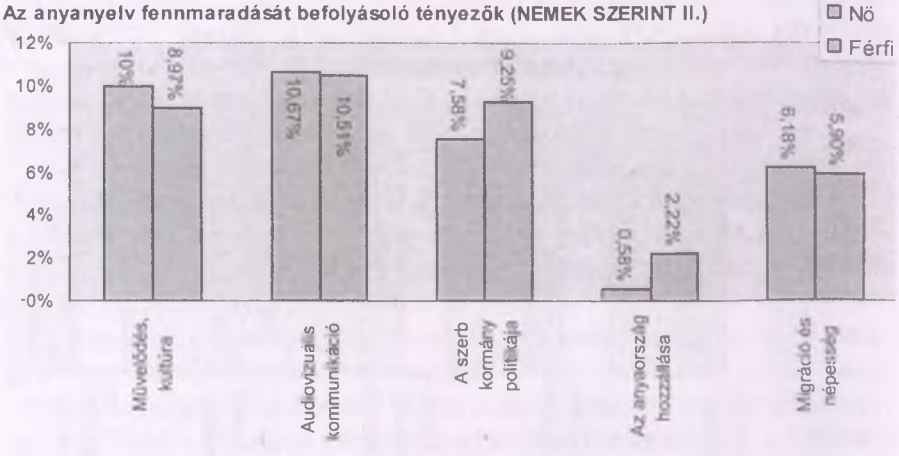

Nemek tekintetében nem tapasztalunk nagyobb különbségeket. A legnagyobb eltérés – csaknem 3% a nők javára – az oktatás és képzés kapcsán merül fel. A nők valamelyest magasabb arányban jelölték meg a család, az anyanyelvtanulás és a házasodás, a művelődés, a kultúra, az audiovizuális kommunikáció, valamint a migráció és a népesség nyelvfenntartó szerepét.

Iskolai végzettség szerinti csoportosítás

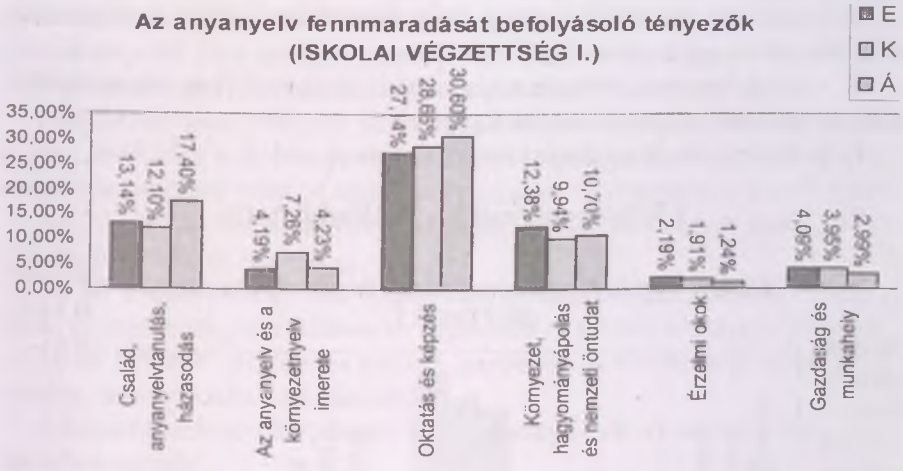

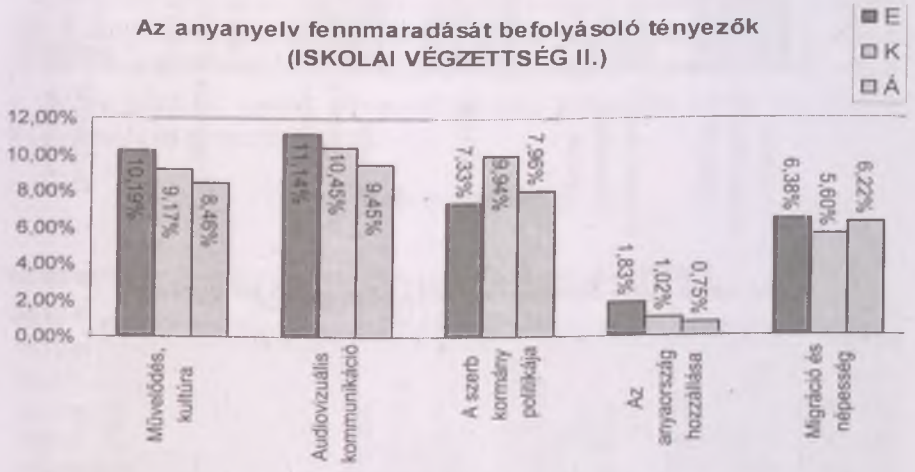

Az iskolai végzettség – a nemekhez hasonlóan – nem tartalmaz nagyobb eltéréseket. A család, a házasodás és a nyelvtanulás megjelölésének gyakoriságában az általános iskolai és a középiskolai végzettségűek között 5%-nyi különbség jelentkezik az előbbiek javára. Az oktatás és a képzés tekintetében úgyszintén az általános iskolások vezetnek 3%-kal felsőfokú végzettségű társaik előtt. A három korosztály az alábbi kategóriákat jelölte meg legtöbbször:

Á: család, anyanyelvtanulás, házasodás, oktatás és képzés;

K: az anyanyelv és a környezetnyelv ismerete, a szerb kormány politikája;

E: környezet, hagyományápolás és nemzeti öntudat, gazdaság és munkahely, érzelmi ok, művelődés, kultúra, audiovizuális kommunikáció, migráció és népesség.

Ugyanígy a legkisebb számban megjelölt kategóriacsoportok sorrendje is kimutatható:

Á: érzelmi ok, gazdaság és munkahely, művelődés, kultúra, audiovizuális kommunikáció, az anyaország hozzáállása;

K: család, anyanyelvtanulás, házasodás, környezet, hagyományápolás, nemzeti öntudat, migráció, népesség;

E: az anyanyelv és a környezetnyelv ismerete.

Életkor szerinti megkülönböztetés

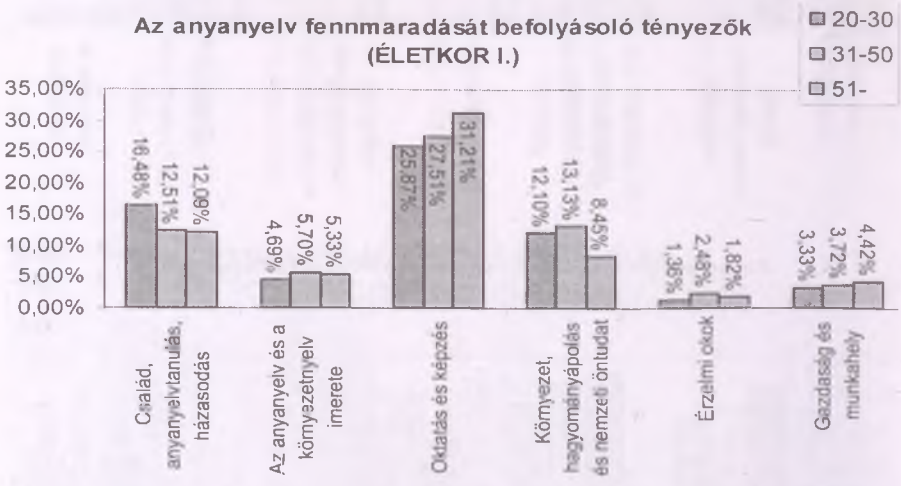

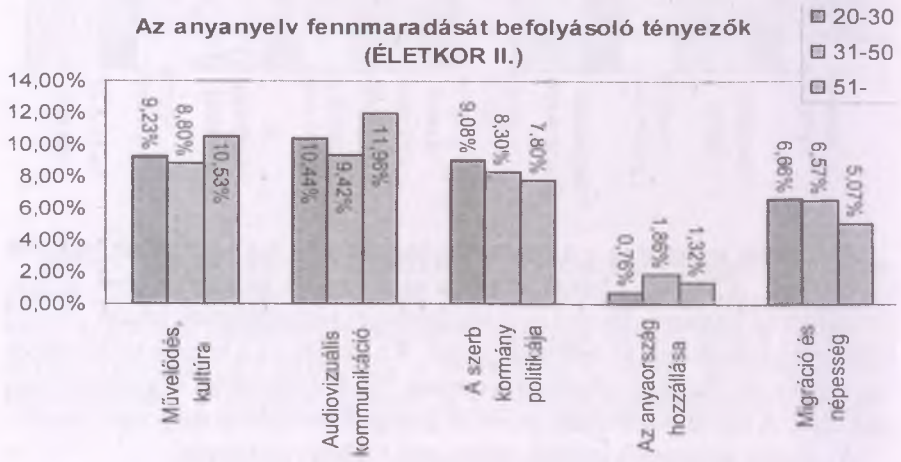

Az életkor alapján az alábbi szempontokban észlelünk – a bácskai és bánáti adatok eltéréséhez hasonló – nagyobb különbségeket: család, anyanyelvtanulás, házasodás (a 20–30 éveseknél 4%-kal gyakrabban fordul elő,

mint a másik két korosztálynál). Az oktatást és a képzést illetően az 51 éven felüliek a 20–30 éveseknél 6%-kal, a 31–50 év közöttiektől pedig 4%-kal gyakrabban tüntették fel az említett kategóriacsoportot. A környezet, a hagyományápolás és a nemzeti öntudat a 20–50 évesek, valamint az 51 éven felüliek között 4% feletti különbséget mutat az előbbiek javára.

Mindhárom korosztálynál felállítható azoknak a kategóriáknak a sorrendje, amelyek a legtöbbször vagy a legkevesebbszer fordulnak elő egy-egy kategóriacsoporton belül. A legtöbbször megjelölt csoportok a következők:

20–30 évesek: család, anyanyelvtanulás, házasodás, a szerb kormány politikája, migráció és népesség;

31–50 évesek: környezet, hagyományápolás, nemzeti öntudat, érzelmi okok, az anyaország hozzáállása, az anyanyelv és a környezetnyelv ismerete;

51 év felettiek: oktatás és képzés, gazdaság és munkahely, művelődés, kultúra, audiovizuális kommunikáció.

A legkevesebbszer feltüntetett kategóriacsoportok az alábbi szempontokat tartalmazzák:

20–30 évesek: az anyanyelv és a környezetnyelv ismerete, oktatás és képzés, érzelmi okok, gazdaság és munkahely, az anyaország hozzáállása;

31–50 évesek: művelődés, kultúra, audiovizuális kommunikáció,

51 év felettiek: család, anyanyelvtanulás, házasodás, környezet, hagyományápolás és nemzeti öntudat.

Tömb és szórvány

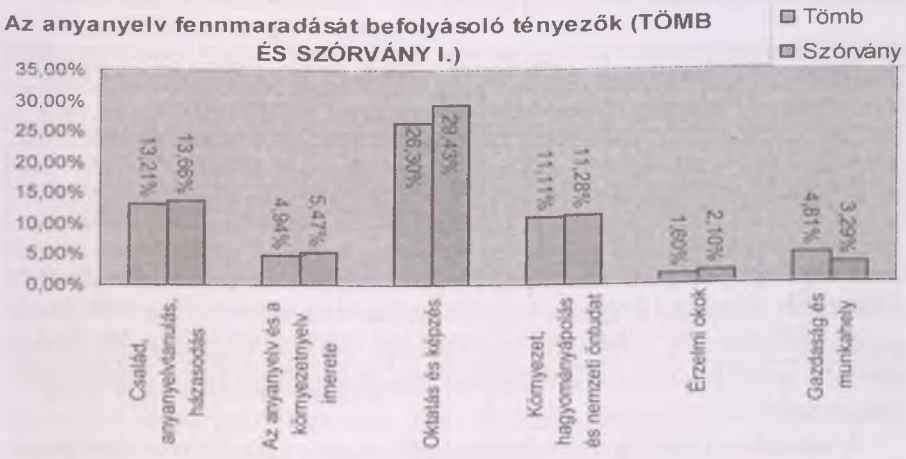

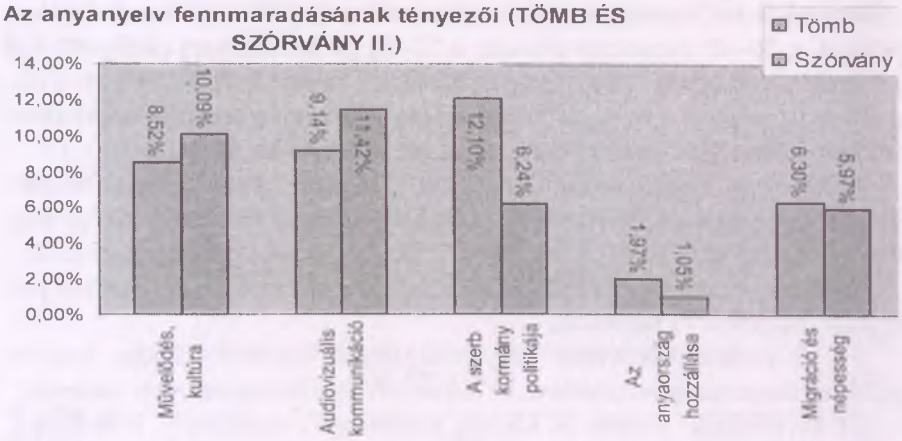

A tömb és a szórvány között a legnagyobb – mintegy 6%-os különbség Bácska javára – a szerb kormány politikája kapcsán jelentkezik. Az oktatás és képzés azonban 3%-kal többször fordul elő a szórványban. Ez utóbbi térségben – az említettek mellett – az anyaország hozzáállása, a migráció és a népesség, valamint a gazdaság és a munkahely szerepel kevesebbszer. A tömbben kevesebb kategóriacsoportot soroltak fel az adatközlők.

Összegzés

A fentebb tárgyalt 121 kategória közül – a köznyelv és a település nyelvének hasznossági szempontjaihoz hasonlóan – hiányzik némely szempont:

Bács.	Bánát	Tömb	Szórv.	Nő	Férfi
27,27%	20,66%	27,27%	18,18%	23,14%	18,18%

E	K	Á	20-30	31-50	51-
14,05%	36,36%	51,24%	35,54%	23,97%	40,5%

A legtöbb szempont az általános iskolai végzettségűeknél és az 51 éven felülieknél hiányzik. Érdekes, hogy Bánátban és a szórványban több szemponttal találkozunk, mint társkategóriáikban. Iskolai végzettség és életkor szerint a legtöbb kategória a felsőfokú végzettségűeknél és a 31–50 éveseknél szerepel.

A tematikus csoportosítás alapján grafikonjaink százalékarányos kimutatást tartalmaznak, tekintettel az eltérő számú adatra. Ez alól csupán a teljes minta képez kivételt, ott ugyanis szükségesnek véltük a teljes szempontskála szám szerinti ismertetését is.

A teljes minta öt leggyakoribb szempontja a következő:

1. Oktatás (magyar nyelven), tanítóképző (25,84%);
2. Natalitás és mortalitás, népszaporulat, gyermekhiány (5,10%);
3. Hagyományápolás, népszokások (2,91%);
4. Egyház, vallásgyakorlás magyarul, ünnepek megtartása (2,32%);
5. Környezet elismerése (2,19%).

A százalékarányok az oktatás kimagaslóan magas számú megjelölését bizonyítják.

Az ismertetett szempontok gyakoriságában nagyobb különbségeket Bácska és Bánát, a tömb és a szórvány kapcsán, valamint életkor tekintetében tapasztalunk. Az egyes társkategóriáknál mind Bánátban, mind az 51 éven felülieknél, mind pedig a szórványban az oktatás és képzés emelkedik ki. A szerb kormány politikája Bácskában és a tömbben kapott nagyobb számú megjelölést. A család, az anyanyelvtanulás és a házasodás a 20–30 évesek, a környezet, a hagyományápolás és a nemzeti öntudat pedig 20–30, valamint a 31–50 évesek körében jelenik meg magasabb százalékarányban.

Irodalom

Barlai Jenő – Gábrity Molnár Irén (szerk., 2008): Hazaérsz. Esély és egyenlőség a Vajdaságban. Vajdasági Módszertani Központ, Graforprodukt, Szabadka

Bartha Csilla (1996): A kétnyelvűség-kutatás szociolingvisztikai módszerei = Terts István (szerk.): Nyelv, nyelvész, társadalom. Szépe–Emlékkönyv. Janus Pannonius Tudományegyetem. Budapest, 19–24.

Bartha Csilla (2005): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Beregszászi Anikó – Papp Richárd (szerk., 2005): Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász

Bindorffer Györgyi (2004): „Ami elveszett és ami megmaradt". Asszimilációápolás és tradícióápolás összehasonlító elemezése két magyarországi német faluban = Kozma István, Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások a Kárpát-medencében. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 89–120.

Bodó Barna (szerk., 2007): Nyelvi jogok és nyelvpolitika. Szórvány Alapítvány, Temesvár

Borbély Anna (2000 A): A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. Valóság, XLIII évf., 6. 36–47.

Borbély Anna (2003 B): Egyház és nyelvmegőrzés = Kozma István–Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a *Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitásszerkezetében* című konferencia előadásaiból. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 176–204.

Csernicskó István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest

Gábrityné dr. Molnár Irén (felelős szerk., 2004): Mi ilyen nyelvben élünk. MTT Könyvtár 9., Szabadka

Géró Györgyi (2004): Új nyelvi nagyhatalom születőben. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXX. Tinta Könyvkiadó, Budapest

Göncz Lajos (2004): A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. A magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének (Budapest) közös kiadása, Szabadka

Gyivicsán Anna (1993): Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki Alapítvány, Budapest
Hódi Sándor (2007): Mi fán terem a nemzetstratégia? Széchenyi István Stratégiakutató és Fejlesztési Inézet, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Tóthfalu–Zenta
Kassai Ilona (szerk., 1995): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, felelős kiadó: Kassai Ilona, Budapest
Kollár Andrea (2006): SAURIS/ZAHRÉ. Nyelvpolitika és nyelvi jogok Olaszországban egy többnyelvű közösség tükrében. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged
Kontra Miklós (szerk., 1991): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet, Budapest
Kontra Miklós (2003 A): Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. Magyar Tudomány. 2003. 4., 504–512.
Kozma István – Papp Richard (szerk., 2004): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a *Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitásszerkezetében* című konferencia előadásaiból. Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest
Sándor Klára (szerk. 2000): Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás. „Apáczai Csere János" Pedagógusok Háza Kiadója, Csíkszereda
Sándor Klára (szerk., 2001): Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. JGYF Kiadó, Szeged
Sándor Klára (2006): A nyelvi norma = Kiefer Ferenc (főszerk.): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 987–990.

FACTORS WHICH INFLUENCE THE SURVIVAL OF THE MOTHER TONGUE AMONG HUNGARIANS IN VOJVODINA

The paper presents part of an attitude research carried out among Hungarians in Vojvodina. We wished to find out those factors which, according to Hungarian informants, are crucial for the survival of their mother tongue. We present the results of the survey first by the complete sample, and then proceed to showing opinions according to gender, Bácska, Bánát, age groups, educational level and, finally, according to Hungarians living in compact ethnic blocks and those living in dispersed groups.

Keywords: mother tongue, attitude, family, getting married, education, environment, national self-awareness, cultivating tradition, economy, culture, migration, population

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2009-ben 200 példányban.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Láncz Irén ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

ISSN 0350-2430